

Verdronken dorpen boven water

Sint Elisabethsvloed 1421: *geschiedenis en archeologie*

Historische Vereniging Oud-Dordrecht

Verdronken dorpen boven water

Verdronken dorpen boven water

Sint Elisabethsvloed 1421: *geschiedenis en archeologie*

Redactie
Herman A. van Duinen
Cees Esseboom

Historische Vereniging Oud-Dordrecht

Afbeeldingen van het omslag:

- Reconstructiekaart van de Groote of Zuid-Hollandse Waard voor de Sint Elisabethsvloed van 1421; gekleurde pentekening door Pieter Florisz van der Sallem naar N. Diert, 1641 (*SAD 552-R 3*).
- Gezicht op Dordrecht en omgeving in vogelvlucht; gravure door Romeyn de Hooghe naar schilderij van A. Houbraken naar oudere voorstelling, 1677 (*SAD 551-11219*).

Ontwerp van het omslag: Herman A. van Duinen

Dit boek kwam mede tot stand door de financiële steun van

Siemens *Nederland*

Wery Goedegebuure &partners *Notarissen*

Boogerman *Makelaars*

Progrez *thuis bij mensen*

ABNAMRO *Bank*

Van Lanschot *Bankiers*

Ten Holter *Advocaten*

ISBN 978-90-812135-1-6 / NUR 693

Uitgeverij: Oud-Dordrecht

Vormgeving: Herman A. van Duinen

Druk: RAD - Dordrecht

Brochage: Binderij Van Strien - Dordrecht

© Uitgeverij Oud-Dordrecht

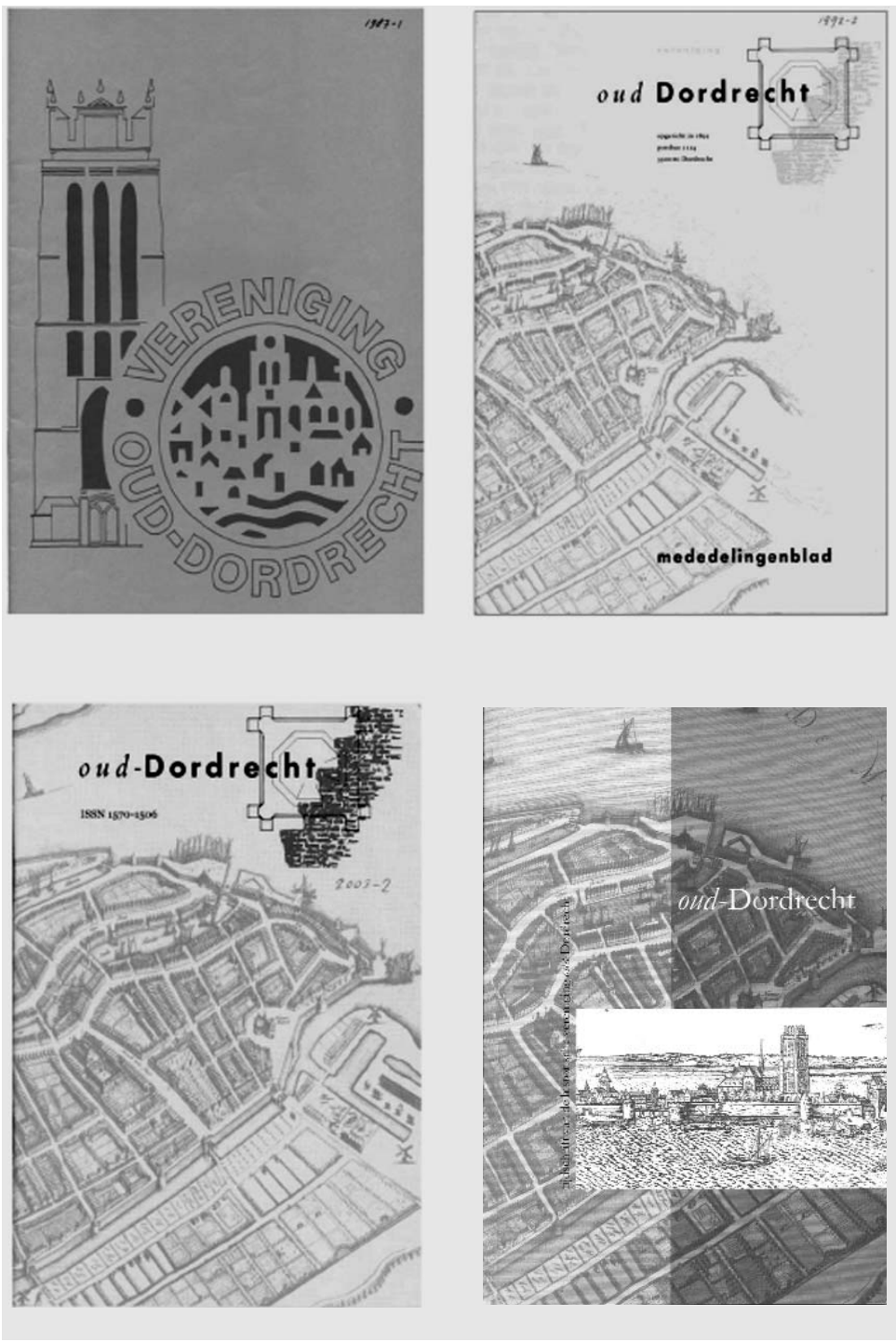
De uitgeefster heeft getracht alle rechthebbenden van de afbeeldingen te benaderen. Personen die menen ten onrechte niet te zijn benaderd, worden verzocht contact op te nemen met de uitgeefster: Postbus 1124 - 3300 BC Dordrecht.

Niets uit deze publicatie mag worden gereproduceerd in welke vorm ook zonder schriftelijke toestemming van de uitgeefster.

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

- Ten geleide - *Martin Bloemendal* 7
- Voorwoord - *Dion van Steensel* 9
- Anno 1421 - *Jacob van Oudenhoven* 12
- De St. Elisabethsvloed 1421 - *Johan van Beverwyck* 14
- In 't selve Jaar - *Matthijs Balen* 16
- Aanmerkingen bij het bedijken - *Pieter Hendrik van de Wall* 20
- Verhandeling over de inbraak - *Jan Smits* 32
- Den Sint Elizabeth'svloed - *Jan Sels* 74
- De St. Elisabethsvloed na vijf eeuwen herdacht - *Jan van Dalen* 78
- Het kindje in de wieg - *Jan Alleblas* 92
- De watersnoodramp van 1421 en 1424 - *Johan Hendriks* 99
- Onder water, boven water - *Rob Haan* 131
- Wolbrandskerke gevonden? - *Tom Hos, Deborah Paalman, Pjotter Sannen* 153
- Strategisch Groen Project in Dordrecht - *Dion van Steensel* 197
- Over de auteurs 204

Ten geleide

Van mededelingenblad tot tijdschrift *periodiek van Vereniging Oud-Dordrecht 25 jaar*

Het begin

In 1982 ontwikkelt het bestuur van Vereniging Oud-Dordrecht een plan om te komen tot een verenigingsblad. Dit zou moeten helpen om de daling van het ledental (naar circa 400) te stoppen. *Wellicht zou het kunnen uitgroeien tot iets wat in de gemeente, dus ook buiten de vereniging, met plezier gelezen wordt*, meldt het jaarverslag 1982. Een mooie vooruitziende blik!

Begin januari 1983 kan voorzitter W. Wissing in MEDEDELINGENBLAD nr. 1 aan zijn heilwens voor een voorspoedig nieuw jaar toevoegen: *voor de eerste keer in de geschiedenis kunt u deze wens nu thuis lezen nadat deze nieuwe periodiek bij u door de brievenbus is gegleden*. Tevens roept hij op te komen tot een aparte redactiecommissie die ‘vrij autonoom’ kan opereren.

De redacteurs

Het tijdschrift 1983/2 noemt als redacteurs: S. de Grauw, F. Oosterveen en B. van Wegen. Het is dus gelukt! Maar eind dat jaar willen er twee toch niet doorgaan; gelukkig krijgt Sybrand de Grauw versterking. Daarna blijven de redactieleden langer, doorgaans zelfs vele jaren aan:

S. de Grauw	1983-1986
C. van der Poel	1983-1997
G.C. Gast	1984-2004, lid van verdienste sinds 2005
H. Borsje	1987-1998, erelid sinds 2000
Dra. Q. Verwaal	1998-2003
Dr. C. Esseboom	sinds 1999
H.A. van Duinen	sinds 2005

De vorm

Het eerste blad is op A4-formaat, gestencild en geniet in omslag; het aantal pagina's is 14. Na een aantal jaren wordt het drukwerk professioneler en de foto's zien er aantrekkelijker uit; de omvang is doorgaans 20 à 30 pagina's.

Een nieuwe eeuw brengt een nieuwe naam en een nieuw formaat: *Oud-Dordrecht* en 24 x 16,5 cm. De redactie meldt daarbij dat zo kosten bespaard worden en dat het tijdschrift beter in de hand ligt ‘zodat u het nog gemakkelijker kunt lezen’. Het aantal pagina's groeit van 36 (2000/1) naar gemiddeld 64 in de 2003 nummers en anno nu 96! De komst van Herman van Duinen brengt extra aandacht voor ontwerp en lay-out: het

omslag toont nu een gezicht op Dordrecht op een fond van een historische Dordtse plattegrond en op de rechte rug (per 2004 geen nietje meer) prijkt naam en nummer.

De inhoud

In 1983 en de daarop volgende jaren bevat het mededelingenblad vooral bestuurlijke informatie en artikelen over monumenten en het historische stadsbeeld. Latere jaren tonen meer variatie in de inhoud en opmerkelijke reeksen artikelen zoals van de hand van Dirk Beels 'de mijmerende wandelaar' en interviews met Dordtenaren met een goed (historisch) verhaal, uitgevoerd door Quirine Verwaal en/of Gerard Gast. De komst van Cees Esseboom brengt een verdere toename van kritische kijk en kwaliteit; auteurs staan als het ware in de rij om in Oud-Dordrecht te publiceren!

En dan

Op 5 september 2006 meldt de redactie aan het bestuur ter gelegenheid van de 25ste jaargang in 2007 graag een speciale uitgave te willen verzorgen met een dubbele omvang en gewijd aan 1421, het jaar van de Sint Elisabethsvloed. In de special kunnen naast teksten van vroegere historieschrijvers de nieuwste vondsten en inzichten weergegeven worden. EN ZIE HIER HET RESULTAAT. Ze doen dat zo maar even terwijl de inkt van het fotografiejaarboek en het jongste tijdschrift nog nauwelijks droog is! Lees het gauw.

Ten slotte

Een aantrekkelijk en succesvol tijdschrift met artikelen van hoge kwaliteit is een prachtig middel om de betrokkenheid van onze leden bij de historie van onze mooie stad te versterken. De groei van het ledental naar meer dan 800 nu en als doel 1.000 in 2010 heeft ongetwijfeld ook te maken met de tijdschriften en jaarboeken die de redactie verzorgt. Het tijdschrift biedt tevens ruimte aan leden, commissies en werkgroepen om te laten zien hoe ze bezig zijn met de historie in Dordrecht: 2007/1 bevat werk van de werkgroepen Monumentenlijst, Jaarboek Fotografie, Wijnstraat en Oral History. Wij mogen trots zijn op de redacteurs, auteurs en bezorgers van de afgelopen 25 jaar. En zeker ook op Cees en Herman en de sponsors. Dordrecht, Nederland en de wereld hebben er een mooi boek bij.

Martin Bloemendal
Voorzitter Vereniging Oud-Dordrecht

Voorwoord

Een levendige historische vereniging

November 1421, in de nacht vóór 19 november, trof een stormvloed de Hollandse kust. De dijken braken. Het waterschap de Groote Waard in het zuidelijke gedeelte van Holland overstroomde. Volgens overlevering werden 72 dorpen getroffen, waarvan er 23 definitief door het water werden verzwolgen. Door deze grote watersnood bij Dordrecht - de St. Elisabethsvloed - werd de huidige Biesbosch gevormd.

De strijd tegen het water is nog altijd een actueel onderwerp. Zaken als dijkonderhoud en waterbeheer zijn nu en in de toekomst van het grootste belang. En dat het klimaat verandert, daar is ook geen enkele twijfel meer over, zowel mondiaal als lokaal. De effecten ervan zijn voelbaar en voorspelbaar, maar vooral zichtbaar.

Stedelijke gebieden en vooral Dordrecht krijgen te maken met een gelijktijdige toename in de kans op overstromingen en daarmee gepaard gaande een toename in potentiële economische en sociale schade. En dat is niet iets van alleen deze tijd, vertellen ons de gelaagdheid van de bodem, kleine schelpjes en kiezelwieren tijdens het archeologische onderzoek naar de resten van de St. Elisabethsvloed.

Ook na de St. Elisabethsvloed was de economische en sociale schade merkbaar en zichtbaar. Door een goed stedelijk hoogwaterbeheer willen we in de toekomst deze schade beperkt houden.

Want samen met onze waterpartners zoals het waterschap Hollandse Delta hebben we in Dordrecht genoeg ruimte voor water gerealiseerd.

We zijn op dit moment bezig met de volgende vraag. Hoe gaan we in de toekomst om met grote overstromingen in stedelijke gebieden? Een stad als Dordrecht moet zich sneller kunnen herstellen bij overstromingen en moet hiervoor beter ingericht worden. In Dordrecht gaan we de strijd tegen het water niet meer aan, maar maken we juist ruimte voor het water in de stad. Dit doen we aan de hand van het project Urban Flood Management (vertaald in het Nederlands als Stedelijk Hoog Waterbeheer). Dordrecht gaat samen met de steden Londen en Hamburg onderzoeken hoe we het water in het stedelijke gebied kunnen managen. Deze drie steden liggen alle drie in een delta en hebben alle drie stedelijke ontwikkelingsplannen in buitendijkse gebieden.

In deze jubileumuitgave staan geschiedenis, archeologie en water centraal. Deze drie elementen vindt u ook terug in de kernwaarden van de gemeente Dordrecht: historie, cultuur en water. In chronologische volgorde wordt aandacht besteed aan wat diverse schrijvers onder wie Van Beverwijck, Balen, Smits en Van Dalen hierover hebben geschreven. Ook de archeologie heeft een belangrijke plaats in deze uitgave. Deborah

Paalman, Tom Hos, Pjotter Sannen en Rob Haan, kenners bij uitstek, schrijven over de opgravingen die de laatste tijd hebben plaatsgevonden. Archeoloog Johan Hendriks geeft zijn visie op de gevolgen van de Sint Elisabethsvloed naar aanleiding van bodemonderzoek.

Ik ben verheugd dat we in deze oudste stad van Holland een levendige historische vereniging hebben die zich over het verleden ontfermt. Maar daarbij ook de realiteit van het heden en de toekomst in acht neemt. Met deze jubileumuitgave laat de Vereniging Oud-Dordrecht zien dat het verleden in Dordrecht nog steeds tastbaar is in het heden.

Dion van Steensel, wethouder

Jacob van Oudenhovens
Beschrijvinghe
Van
DORDRECHT,

Behelsende
Des selfs begin, opkomst, ende Re-
geeringe, met veel gedenckwaerdige
saecken daer voor-ghe-
vallen.

Midisgaders:
Den ouden en nieuwen loop van Wael,
Maes, Linghen, Dubbel, ende Iffel.

Vergroot met eenen nieuwen
Appendix.

Tot HAERLEM,

By Ambrosius Vermerck, Boekverkooper
op de Markt/ in 't Boekje. 1670.
Met Privilegie voor 10 jaren.

Stadt Dordrecht.

509

idrecht. & Her-
oorters
verghe-
li bele-
ingen-
/ ende
Neder-
eck, op
de Huf-
ens de
datmen
ten liet
nde het
ens den
net be-
geda-
te sul-
idt da-
/ ende
it heele
bpfou-
n ende
rlaten-
groo-
ch ove-
drecht /
n ghe-
n eeni-
nelden-
de /

de / hoe dat aldaer gekomen waren eenige
Predikers van de Duytsche Princen aen
de Hollanders ghesonden / hulpe versoec-
kende tegens de Hussiten / ende dat sy soo
veel met haer predicken te wege brachten /
dat nyt Dordrecht alleen een troep van
ses-en-vijftigh voornaemste Burgers sich
op dese tocht hebben begeben.

Anno 1421. op S. Elisabeths nacht brach-
den Grooten Zuydt-Hollandtsche Waert
in / daer 72. Parochien / met vele Hee-
ren Hupsen ende Sloten in laghen / waer
van onder den Tooren met oude Latijn-
sche letteren in eenen steen dese woorden
ingehouwen staen :

Ann. XPI 1421. Novenbris 18. submersæ
manserunt 72. Villæ continue Dordraci.

In 't Jaer Christi 1421. op den 18. No-
vember, zijn 72. Dorpen, vast aen Dor-
recht liggende, verdroncken.

Onder Hertoge Philips van Bour-
gongien, xxvi. Graef.

Heer Sweer van Cuylenburgh nyt
sijn Bisdom verdreven door Heer
Roelof van Diephout / die de Paus
Eugenius de 4. den Bisschoplijcken Stoel
toeghelwesen hadde / nam sijn wijk ende
wooninghe tot Dordrecht / ende voerde
noch aldaer den Naemende 't Ampt van
Bis-

'T B E G I N
V A N
H O L L A N T
I N
D O R D R E C H T.
*Mitsgaders der eerster Stede beschrijvinge, regeringe,
ende regeerders: als oock de gedenckvvaerdighste
geschiedenissen aldaer gevallen.*

Door
I O H. V A N B E V E R V V Y C K.

T O T D O R D R E C H T.
Gedruckt voor Jasper Gorissz. Boeck-verkooper, wonende by de
Wijnbrugge in de Griffoen. Anno 1649.

van Dordrecht.

313

1420.

Hertogh Ian van Beyer, nu meester zijnde van de gemelte plaetschen, trock met sijn leger veel bestaende uyt borgers van Dordrecht, na Leyden, ende vele sloten daer ontrent verbrant hebbende, belejde de Stadt, die hy oock met accoort inne kreegh.

In't selfde jaer waren eenige Predikers van de Duytsche Prinçen in Hollandt gefonden, hulpe versoekende tegen de Hussiten, ende brachten foo veel met haer prediken te wege, datter uyt Dordrecht ses en vijftigh Borgers, gelijk als tot eenen heyligen krijgh, na Bohemen trocken.

1421.

Het volgende jaer op S. *Elisabeths* nacht en is niet alleen de Stadt Dordrecht van het vaste lant geruckt, maer oock by-na geheel Zuyt-Hollandt ondergefloeyt. Den grooten waert van Zuyt-Hollandt, zijnde een schoon vruchtbaer weylant, daer 72. Parochy-kercken in lagen, werde met veel Heeren huysen ende sloten, daer door geheel vernielt, veel duyfent menschen verdroncken, ende die het ontquamen, alles verloren hebbende, moften daer na in armoede leven. Sommige meenen dat dit beftelt is, door een boosen boer, die den dijk zoude door-gesteken hebben. Andere, dat door groot onweder, ende vreesfelicke storm van winden, die op die tijdt oock te Pertten, en in andere plaetschen, als oock in Zeelant, Vrieslant, Vlaenderen, groote schade deden, den dijk tusschen Geertruydenbergh ende Dordrecht door-gebroken is. Dande waerschiynelickste oorfaeck wert geleyt, op het placcaet, van **Hertogh Willem van Beyer**, waer by hy den Heere van Sevenbergen toestaet, het water-geley te openen, ende te sluyten, sonder kennis van Dijk-graef, ofte Heem-raden. Wy sullen 't selve alhier van woorde tot woorde by vougen.

Willem, Hertoge in Beyer, Grave van Hollandt, &c. Doen condit allen Luyden: Want wy verstaen hebben, dat een Zijl, ende VVater-gangh gele-

gen is in den Ambochte van VVieldrecht in de Acht-hoven, die men tot veel tijden toe plagh te houden (alsoo dat het water sijnen loop niet hebben en mochte) daer by wy, ende veel onser goeden luyden grootelicx by beschadicht werden, ende niemant by geholpen noch gevordert en was, Soo ist, dat wy daerom, ende overmits beden willen ons lieven getrouwen des heeren van Sevenbergen, die een Ambochts-heer aldaer is, gegeven, ende geconsenteert hebben, geven ende consenteren, mits desen Brieven, onsen goeden luyden van VVieldrecht in de Acht-hoven voorsz. geseten, datse ten eeuwigen dage de voorsz. Zijl op-houden zullen, ende dat water sijnen gangh daer deur zullen laten hebben, tot allen tijden als hen des geneught ende oirbaer dunckt, sonder onsen Dijk-grave ofte Heem-raet, als die nu zijn, oft namaels wesen zullen, ofte yemanden van onsen wegen, hem des te bewinden in eeniger wijs. Ende want wy voor ons, ende onsen erven onsen goeden luyden voorsz. ende heuren nakomelingen dat vaste ende gestade houden willen hebben tot eeuwigen dagen: soo hebben wy in kennisse hier of desen Brief besegelt, &c. Gegeven in den Hage, den 20. dagh in Februario, in't jaer 1414.

De forge van de Zijl aldus Dijk-graef ende Heem-raden benomen zijnde, is, seven jaer daer na, door forgeloosheyt van de Huysluyden, het water des nachts in't lant gelooopen. Hier van leeft men dit tijdt-vers:

Wiel drecht MaCh Water beCLagen.

Als oock dit:

**Wee en't seVentIch dorpen zijnder Met
snel der spoet
ontrent Dordrecht onder ghegaen door de
hoochte der vloet.*

Dit lant was op die tijt seer leegh, ende moerachtigh, soo dat het niet wel wederom bevoorst en konde werden, te meerder alsoo den inlantische oorlogh in Hollandt de lust van bedijcken wech nam: hoe-wel Hertoge *Philips van Bourgongien* door eenige Hantveste sulcx socht te vorderen. Is evenwel noch daer na een deel, door het slick veel gehooght zijnde, wederom bedijct, en neemt noch alle dage meerder toe.

R r

la

B E S C H R Y V I N G E
Der Stad
DORDRECHT,

Vervatende Haar Begin, Opkomst, Toeneming, en verdere
Stant: Opgezocht, in't Licht gebracht, en Vertoond, met vele Voornamen Voor-
Rechten, Hand-Vesten, Keuren, en Oude-Herkomen.

Als mede een Verzameling van eenige GESLACHT-
BOOMEN, der Adellijke, Aal-Oude, en Aanzienlijke HEEREN-GE-
SLACHTEN, van, en in, DORDRECHT, enz.

Zijnde de Voornoemde BESCHRYVINGE, Geçierd,
en Verrijkt, met Verscheide KOPPE KONST-PLATEN.

D O O R

M A T T H Y S B A L E N, J A N S Z O O N.

T E D O R D R E C H T,

Gedrukt by *Symon Onder de Linde*, Boekverkooper, woonende aan de Visk-Markt,
In de Grootte Gekroonde Druckerye, Anno M.D.C.LXXVII.

van D O R D R E C H T.

769

en Nefse vernield; Marken, en 't hermaakte Yfelfteyn verbrand.

In 't zelve Jaar, opten 20. Octobris, gaf Hertog Ian van Beyeren te Dordrecht een Handveste, nopende de Munte van Holland, enz. boven fol. 681. gedagt.

In 't zelve Jaar, opten vij. Maart, gaf Hertog Ian van Braband een Handvest, om een Ionkvrouwen Klooster te mogen bouwen, zie boven fol. 151. en 525.

In 't zelve Jaar, 's Vridages voer Palmen, xiiij. daghen in Maerte, heeft Wouter van Ghent, getaft aen Rembouts Zebbers Onder-Scouten-hant, ende geloofst in rechter Eerstat, des eersten dages na den Heilighen Pincxster-dach nachtcomende, t'Dordrecht in te comen, opten Huse genoemt Schaerlaken, tot behoef Ons genadichs Heeren van Beyeren, ende sijne Stede van Dordrecht, ende van daen niet te scheyden, ten si bi vollen oirlof's Heeren, ende der Stede vorschreyc.

In 't Jaar 1421. Verlengde Hertog Ian van Braband, buyten weten van Vrou Jakob zijn Gemalin, an Hertog Ian in Beyeren, noch 7. Iaren 't Ruwaardschap van Holland, &c. welk, en Vrou Jakobs voorgeven, datze niet en vermochte met 'er Man, als te na vermaagschapt, in Echt te blijven, veroorzaakte datze cer lang van 'em scheyde, alswe verder zullen hooren.

In 't zelve Jaar, beleiden de Vriezen 't Stedeken Sloten, daar veel gunstelingen der Hollanderen in waren, die door Hertog Ian van Beyeren wierden Ontzet. Zy krijgen 't Sloopje Lemmer, daar uyt jagende de Hollanders, dood slaande Heer Floris van Alkemade, Ridder. Het Bolwerk te Makkom, van de Hollanders opgeslagen, en bezeten, werd met 'et Dorp, van 'er, mits zy waren verraden, in Brand gesteken.

In 't zelve Jaar, op S. Elisabeths nacht, en is niet alleen Dordrecht van het vaste Land gerukt, maar ook by na geheel Zuyd-Holland ondergevloeyd, den Grooten Waard, hebbende schoon vruchtbaar Weyland, daar wel 72. Karpsel-Kerken, en eenige Ridder-Hoffteden in waren, vernield, veel duyzend Menschen zijn verdronken; die 't ontkwamen raakten in armoede. Eenige willen dat dit besteld zy door een nijdigcn Boer, die, om zijn Buren te bederven, het Water hadde ingelaten. Andre, door grooten Storm, die den Dijk tusschen Geertruydenberg, en Dordrecht, by grooten Vloed van een scheurde. Zommige, dattet Handvest van Hertog Willem daar toe oorzaak heeft gegeven, luydende:

Willem, Hertoge in Beyeren, Grave van Holland, &c. doen cond allen Luyden: want wy verstaen hebben, dat een Zijl, en Waterganc gelegen is in den Ambochte van Wieldrecht, in die Acht-hoeven, die men tot veel tijden toe plagh te houden, (alsoo dat Water sijnen loop niet hebben en mochte) daer by Wy, ende veel onser Goeden Luyden, grootlijcx by beschadicht werden, ende niemant by Beholpen, noch Ghevordert en was. Soo is 't dat Wy daerom, ende overmits Beden wille, ons lieven Gevrouwen des Heeren van Sevenbergen, die een Ambochts-Her aldaer is, Ghegeven, ende Geconsenteert hebben, Geven, en Consenteren mit desen Brieve, onsen Goeden Luyden van Wieldrecht, in den Acht-hoeven voorsz gesien, dat seten eeuwighe daghe de voorsz Zijl open houden sullen, ende dat Water sijnen ganc daer duer sullen laten hebben, tot allen tijden als hem des ghenuecht, ende oirbaer dunckt, sonder onsen Dijk-grave oft Heem-Raat, als die nu sijn, oft namaels wesen sullen, oft yemant van onsen wighen, hem des te bewinden in eenigher wijs: ende want wy voor Ons, ende onsen Erven, onsen Goeden Luyden voorsz, ende bueren Nacomelingen, dat vaste ende gestade ghouden willen hebben tot eeuwighe daghen, soo hebben wy in kennisse hier off desen Brief open Begebbt. Ghegeven in den Hage, den
eccc

den xx. dagh in Februario, in 't Jaer M. CCCC. ende XIV. Secundum Cursum Curiae. (Dat is na den loop des Hofs, die 't Jaar opten Goeden Vrydag begon.)

De zorge van de Zijl, den Dijk-grave, en Heem-Raden ontnomen, de Huyfluyden slof om op te passen, zou 't Water by nacht, den Grooten Waard ingenomen, en ondergedompeld hebben: daar op zy passen deze Tijd-rekening:

WleLdreCht MaCh Water beCLagen.

Als ook dit Tijd-Vers:

*Wie en tseVemIch dorpen zijnder Met sneLder spoet,
smirent DordreCht onder ghegaen door de hooChte der VLoet.*

Tot welkers droeve gedagtenisse, op de Zuyd-zijde van de Spoey-Poort is te lezen:

*'t Land en Water dat men hier ziet,
Waren 72. Parochyen, na Kronijks bediet:
Ginundeert door 't Water krachtig,
In 't Jaar 1421. waarachtig.*

In 't Onder-gaan van dien Grooten Waard, kwam aandrijven een Kind in een Wiege, hebbende tot gezelschap een Kat, en raakte eyndeling te Dordrecht, werdende 't voorst Kind *Beatrix*, (dat is, *Baete*, *Baetken*, *Bate*, en by verder toegeving, *Gelukkige*) genoemd; en zijnde gekomen ten Jare, Troude *Jakob Roerom*. Van welken Stamme, 't zy uyt de Manlijke of Vrouwlijke Linie, vele Aanzienlijke Geslachten, en andere binnen Dordrecht, en elders, haar Afkomst rekenen: Als *Roerom*; de *Nazaten* van *Leenderi* van den *Hatert*, *Sybrecht*, wijlen *Treforier*; en by gevolg de *Takken* van *Gilles* van der *Hulk*, *Jansz*: de *Af-komelingen* van *Mat-*

thijs Goris Meesters; en ook by gevolg, de *Afzetten* van *Jan van Kappel*, *Geeman*, &c. Van *Wouter de Boufskens*, *Maartens*; en ook des zelfs verdere *Telgen*; van *Balthen Walen*; en by gevolg, de *Spruyten* van *Symon de Vries*, *Kornelis*; van *Wouter van Houweling*; en by gevolg, de *Spranten* van *Pieter Aryens* van *Wyngharden*, enz. Bree-der te zien in des zelfs *Geflacht-Boom*, en *Geboorte-Lijst*.

Kwamen mede aangedreven, op de Haans-balken van een Huys, *Pieter Dirks*, en zijn *Huysvrouw*, beneffens zijn Zoon, *Dirk Pieters*, [die wy vinden ten Echt gehad te hebben *Eva*, *Mattheus* dochter,] mitsgaders zijn twee Dochteren, als *Beeltje Dirks* dochter, [eerst aan *Foppe Wouters*, daar na aan *Daam Dirks* Getroud,] en *Matte Dirks* dochter [aan *Eland Dirks* Gehouwelijk.] Uyt welken Stamme eenige Aanzienlijke Geslachten, en andere binnen Dordrecht, haar Afkomst rekenen, en optellen.

Dit Land was op die tijd zeer leeg, en Moerachtig, zoo dat 'et niet lichtelijk weder kon Bevorst, en Ingedijkt worden, waar by kwamen die Inlandische Oorlogen, die 't ook te rug zette, en hoe langer hoe meer als tot een Zee werd. Tot dat de Slikken, allenkens aanbaggerende, de grond weer verhoogde, en te met, eerst met *Zomer-Kaden*, daar na met *Zee-Dijken*, eenige gedeelten ingesloten, veranderd wierden in vermakelijke Beemden, en Weyden. Waar op nu zoo veel uytstekende *Hoffteden*, des swandelaars oogen verlustigen, en genoeg geven.

In 't Jaar 1422. In Julio, quamen die Guede Luden van der Stede, mitten Acht, bi Hertog Ian van Beyeren, in zijne Herberge, tot *Goidscalc* van *Malburch*.

In

Gezicht op de stad met de omgeving in vogelvlucht; tekening (detail) door E.H. Schoemaker uit 1897 naar een voorbeeld van Arnoldus Houbraken uit 1676 (SAD 551-36222).

H A N D V E S T E N ,
P R I V I L E G I E N ,
V R I J H E D E N , V O O R R E G T E N ,
O C T R O O I J E N E N C O S T U M E N ;

M I D S G A D E R S

S E N T E N T I E N , V E R B O N D E N ,
O V E R É É N K O M S T E N ,

E N A N D E R E

V O O R N A A M E H A N D E L I N G E N

D E R S T A D

D O R D R E C H T .

Opgezocht, overgezien, met de oorsprongkelijke Stukken
vergeleeken, en met Geschied- en Oudheidkundige
Aanmerkingen opgehelderd, door

M^r. P I E T E R H E N D R I K V A N D E W A L L ,

*Lid van den Oudraad en Burgemeester der Stad Dordrecht, midsgaders Raad en Rentmeester
Generaal der Domeinen van Zuidholland en den Lande van Heusden.*

E E R S T E D E E L .

*Beginnende met de OUDSTE BRIEVEN, en eindigende met de
DOOD van Vrouwe Maria van Bourgondien.*

T E D O R D R E C H T ,

Bij P I E T E R V A N B R A A M , Boekverkooper, Ordinaris Stads-
drukker, en van 't Klein Zegel en de Gedrukte Papieren.

M . D . C . C . X C .

Hertog Jan van Beieren schrijft aan die van Dordrecht, over het bedijken van den ingebroken Grooten Waard van Zuidholland, en over het weigeren van 't bezegelen der Zoene met zijne Vijanden.

15. Junij 1422.

(Mieris *Charterboek IV. Deel*, bl. 539)

Aanmerkingen (door M^r. Pieter Hendrik van de Wall)

Onnoodig, en van weinig nut voor het tegenwoordige, oordeelen wij het, om alle de Handvesten en Brieven, haar opzigt hebbende tot de Doorbraak van den Grooten Zuidhollandischen Waard, en de aangewende poogingen, om dien te doen herdijken, in onze Verzaameling in te lijven. Wij keuren het daarom voldoende, den korten inhoud der Stukken alleen onzen Leezers op te geeven. Wanneer men zig eenigszins een denkbeeld maakt van den grooten Watervloed, van den agtienden November des jaars 1421, gemeenlijk den Elizabethsvloed geheeten, zoo als die in onze Vaderlandsche Kronijken (1) beschreeven is, kan men gemakkelijk begrijpen, dat het voor deeze Stad van het uiterste belang ware, alles in het werk te stellen, om deeze ramp, door eene spoedige herdijking, te herstellen.

Wij zouden bekende en dikwijls gezegde zaaken moeten herhaalen, indien wij hier een akelig toonneel wilden openen, van den gevaarlijken en beklagenswaardigen toestand, waar in onze Stad, te deezer tijd, zig bevond.

Iam circum Urbem (dus zegt één van onze Schrijveren (2), die 't naast aan die eeuw leefden) nil præter pontus campos alioquin fertilissimos obtegens. Waar van de zin is: 'Niet dan eene barre Zee bedekt, rondsom de Stad, de welëer vrugtbaarste Velden'.

Men kan zig een volkoomen denkbeeld vormen van den grooten nood, wanneer men den volgenden Brief, door onze Voorvaderen, aan den Landsheer afgezonden (3), die tot hier toe nooit gedrukt is, met eenige aandacht nagaat:

Doirluchtige vorste lieve ende genadige heer uwe waerdige brieven daer uwe genaden mede gelieft heeft ons te selver uwer genade ende den ghemenen steden van Hollant en Zeelant op heden aldair te wesen etc. hebben wi oetmoedeliken [= eerbiedig] overdragen [= vertaald] ende wel verstaen [= goed begrepen] daer wi lieve heer uwer genaden op begheren te weten hoe wi korts ende bettwerff [= meermalen] bi uwer genaden

(1) Zie de voornaamsten bij Gabbema en Gutberleth *Nederduitsche Watervloeden*, bl. 147-164. G. Outhof *Verhaal der Watervloeden*, bl. 411-419.

(2) Reiner. Snoijus *Rer. Batavic. Lib. IX. Pag. 137*.

(3) Te vinden in het *Register van de Leen- en Charterkamer, E.L. 4. Bourgoinge 1358, tot Translacie 1359. Cas B. een ingestoken Papier tusschen Fol. 23 en 24*.

gesent hebben gehad Jan van Mersen ende Noeyde van Amerongen onsen burgemeesters mit anderen goeden mannen horen [= hun] medegesellen vervolgende uwer genaden te believeen binnen uwer stede van Dordrecht te comen om te helpen raden ende vorderen tot onser dijckaedzen [= bedijkingen] ende aen te sien onse ewige verganckenesse [= ondergang] worde 't lant niet korts gediit van den welken lieve heer die guede luden vornoemt ons weder aengebracht [= gemeld] hebben dat si ghenen sekeren tijt van uwer ghenaden en konnen verstaen om die t Dordrecht te willen comen mer dat si wel verstonden konden si wat guets toter diickaedzen geramen [= ontwerpen] ende si uwer genaden dat te kennen ghaven uwe genade wouden hem wel beraen [= gunstig beslissen]. Ende want lieve heer die guede luden vorsz. noch oic wi mit hem buten uwer genaden en die t Dordrecht te wesen ons niet en vermeten [= wagen] toter dijckaedzen te raden enige poynten die ten eynde dragen mogen ende wi niet en vernemen lieve heer bi uwer genade dat uwe genade ende oic die steden van Hollant ende Zeelant onsen last ende onse verderfnesse [= ondergang] stede lude ende lants niet en achte noch en voirsorgen als ghi lieve heer ende si mogentliken doen souden ende soe wi doch tot horen last in geliken dien God voirhoede moet 't beste te doen na onser vermogen gerne genege soude wesen so siin wi lieven heer bi uwer genaden verdragen [= vrij te stellen] ter dachvaert [= mensen leveren voor een veldtocht] vorsz. noch tot anderen dachvaerden niet te seynden voer dien tiit dat wi vorder troest [= steun] ende hulpe tot onser diickaedzen vernemen [= ontvangen] ende gevoelen dan ons tot hier toe bewiist heeft geweest niet min lieve heer siin wi oic verdragen uwe stede van Dordrecht te besorgen [= besturen] ende te vestigen daer toe te sien bi daghe ende bi nachte altoes tot uwer eren ende gebode als guede luden aensiende lieve heer oic mede dat wi doch tot uwer genaden ende toter steden vorsz. niet vorder verbonden en siin dan lieve heer uwe genaden en die steden tot ons verbonden siin biddende uwer genaden lieve heer dese onse ernstige antwoorde voer 't guede te nemen want ons ymer dunct dat ons die zware last ende noot hier toe dwinget ende beweget over ons altiit gebiedende. Onse heer God moet u lieve heer bewaren salich langlivich ende gesont. Gescreven des eersten daghes jn Julio.

Uwe stede van Dordrecht.

(Op den rug stond)

Doirluchtige ende mogende vorste hertoge Johan van Beieren grave van Henegouwen van Hollant van Zeelant onsen lieven en genadigen heer.

Den arbeid van anderen zouden wij den onze moeten maaken, indien wij alle de omstandigheden van deezen Watervloed, in het breede, wilden ophaalen. Twee bezonderheden, waar ontrend de Schrijvers verschillen, te weten, de oorzaak van de Inbraak, en het getal der overstroomde Dorpen, verdienen nogtans eene nadere overweeging.

Daar zijn er (4), die dit onheil toeschrijven aan de kwaadaardigheid van eenen Boer, welke nijdig over den voorspoed van zijnen Buurman, met wien hij in vijand-

(4) Naer , t Verhaal van JUNIUS Batav. Cap. XVII.

schap leefde, een besluit nam, om deszelfs Landen, aan den Zeedijk geleege, door het doen invloeyen van het Zeewater, te vernielen, of ten minsten te bederven. Ten dien einde zou' hij een Gat in den Dijk hebben gedolven, waar door het Water al leekende [= doorsijpelend] werd ingevoerd; en dit, voorgestuuwd door den opkoomenden Vloed, met geene mogelijkheid kunnende gekeerd worden, zou' de geheele overstroming daar op gevolgd zijn. Dog het is buiten bedenking, dat deeze Vertelling, die door geene gelijktijdige Schrijvers bevestigd wordt, voor een louter verdigtsel te houden zij. Is het met eenigen schijn te vermoeden, dat iemand zoo buitenspoorig dwaas zal zijn, dat hij, tot beschadiging van zijnen Nabuur, zig zelven, en al het zijne in een baarblijkelijk gevaar zal brengen?

Meerder onderzoek verdient het, of men, gelijk anderen (5) willen, de oorzaak van deeze Overstroming, in eene Handvest, gegeven door Hertog Willem den VI, op den twintigsten Februarij des jaars 1414/1415 (6) zoeken moet. Bij deeze Handvest had de Graaf, aan die van Wieldrecht, in de Agthoven, vrijheid gegeven, om, wanneer zij met overtollig Water gekweld wierden, eene seekere Zijl- of een ' Watergang [= uitwateringssluis], buiten kennis en toestemming van Dijkgraaf en Heemraden, zoo menigmaal als hun zulks oorbaar dagt, te moogen openen. Wjl die van Wieldrecht, zoo wel als Dijkgraaf en Heemraden, die nu waanden, dat de zorg en het toezigt over deezen Watergang, aan anderen, ware aanbevolen, zeer zorgeloos daar ontrend te werk gingen, zoo meenen sommigen, dat deze Zijl, bij het opkoomen van den Vloed niet behoorlijk gesloten zijnde, het opzwellend Zeewater zoude hebben ingelaaten, en dat dit, gevolgd van eenen ongemeenen Vloed, deeze geweldige Overstroming zoude veroorzaakt hebben. Voor de waarheid van deze Overlevering schijnt ook te pleiten dit Latijnsch tweeregelig Versje:

*Perdidit hoc diploma homines armenta gregesque
Septuaginta duos pagos et florida rura.*

't Welk de beroemde Dordrechtenaar, JOHAN VAN SOMEREN, dus verduitschte :

*Dit Vorstenschrift, 't bederf van menschen vee en haven,
Verkondigt aan den tijdt, door waterstroom begraaven,
Die thienmaal seven en twee dorpen houdt bedekt.
Waar heeft ooyt vloed meer scha aan enich landt verwekt?*

Dog dit Versje is lang na het ongeval, onzeeker wanneer en door wien, eerst gemaakt. VAN DER EYCK, die zijne Zuidhollandsche Handvesten in het jaar 1628, in Druk gaf, en BOXHORN, wiens *Hollandsch Toonneel*, in het jaar 1632 allereerst het licht zag, zijn de eersten, voor zoo veel wij weeten, die daar van gewag maaken. De inhoud zelf, die het getal der verongelukte Dorpen op tweeënzeventig bepaalt, toont ons duidelijk

(5) BOXHORN. In *Théatr. Hollandiae*, pag. 108. KEMP *Beschrijv. Van Gorinchem*, bl. 217.

(6) MIERIS *Charterb. IV. Deel*, bl. 313.

aan, dat de Maaker de omstandigheden daar van gansch onnaauwkeurig gekend hebbe. Straks zal het blijken, dat de overlevering van zulk een aantal Dorpen zeer onzeeker zij. Althands, daar het ook zeker is, dat het Water, op meer' dan ééne plaats, zij ingebroken, zou' het buitenspoorig zijn, al dat groot verlies aan die Handvest te wijten. Niet ongunstig voor dit gevoelen schijnt egter de uitdrukking van HEDA (7), die te kennen geeft, dat men, in zijnen tijd, de oorzaak van dit kwaad, aan de onagtzaamheid der Vorsten [*incuria Principum*] toeschreef. Dog zijne bewoording is te algemeen, om daar uit bepaaldelijk iets te kunnen opmaaken.

Gefantaseerde historieprent door S. Fokke uit 1749 (Stadsarchief Dordrecht).

Met meer' gronds van waarschijnlijkheid, meenen wij daarom, dat het inbreken der Dijken, voor de weezenlijke reden der Overstroominge, te houden zij. Waarschijnlijk werd die veroorzaakt door Twee bijzondere toevallen, die, op verschillende Plaatsen, en in het zelfde tijdstip, te gelijk hunne uitwerking deden. De ééne was, onzes oordeels, een hevige Storm uit het Noordwesten, die het Zeewater tot eene ongemeene hoogte deed oprijzen: de andere was, het sterk opzwellen van de Rivier de Merwede. Gelijktijdige Schrijvers, en overgebleeven Gedenkstukken (8) maaken van dezen geweldigen

(7) *Histor. Ultraj. Pag. 274.*

(8) *MIERIS Charterb. IV. Deel, bl. 627 en 640.*

Storm meermaals gewag. VELDENAAR (9), de Schrijver van den Vermeerderden BEKA (10), en AEGIDIUS DE ROIJA (11), welken 't naast aan dien tijd leefden, schrijven de Inbraak van den Zuidhollandschen Waard duidelijk daar aan toe. Alomme werden in Holland, Zeeland en Friesland, Dijkbreuken en Overstromingen veroorzaakt (12). Het gemeen gevoelen wil, dat er Tweeënzeventig Dorpen zijn verongelukt. Ligtelijk is zulks daar uit gesprooten, dat in alle de besonderen ingebroken Waarden, buiten den ongelukkigen Zuidhollandschen, met denzelven te saamen, zoo veele Dorpen zijn ondergelopen: dog hier van nader.

Wat aangaat den gemelden Waard; het kooft ons niet onwaarschijnlijk voor, dat het Water zijne Dijken, op meer' dan één plaats te gelijk, overweldigd hebbe: en, wat er van de bovenaangehaalde Handvest zijn mooge, dit is zeeker, dat zulks, onder anderen, in of ontrend Wioldrecht, geschied zij. Dit geeft te kennen het overgebleeven Tijdversje (13):

WieLdreCht MaCh Water beCLagen.

Het wordt zeer klaar bevestigd door eene beëdigde Verklaaring van Theeus Apers soon, gewoond hebbende buiten de Vuilpoort, binnen deeze stad, en toen den ouderdom van tweeënzeventig jaaren bereikende, zijnde van het jaar 1560 of daar ontrend (14). In dezelve wordt duidelijk te kennen gegeven, dat de Dijk, toen ter tijd, bij Wioldrecht zij doorgebroken. Het zal, tot verstand van zaaken, niet ondienstig weezen, de eigen woorden, voor zoo verze tot deeze Gebeurtenis betrekking hebben, hier te laten volgen:

Seide mede 't gundt voorsz. is van wijlen sijnen voornoemden vader ende Adriaen Apers soon sijnen broeder gehoordt te hebben (welcke sijnen broeder geleden weynick meer dan een jaer deser werelt overleden) die goede kennisse gehadt hadde van heurluyder beyde groote moeder die een oude vrouw was van tnegentigh jaren doen sij starff ende die al gehuwelickt was ten tijde als de verdroncken Waert door Wioldrecht innebrack ende heeft bij deposant altijts hooren zeggen dat den ouden dijk zuydtwest waert buyten voorsz. lant plach te leggen ende dat den dijk daer ontrent ingebroken was gelijk sijnen broeder hem getuyge wel eer geseydt heeft.

(9) *Kronijk*, bl. 119.

(10) Bij MATTHAEUS *Anal. Tom. III. pag. 404.*

(11) *Annal. Belgic. Ad annum 1421. pag. 74.*

(12) Daar van getuigen verscheiden Handvesten bij MIERIS *Charterb. IV. Deel, bl. 608, 617, 631.* en de Schrijvers aangehaald bij GABBEMA en GUTBERLETH.

(13) VAN DER EYCK *Handvesten van Zuidholland, bl. 24.*

(14) Te vinden in eene Mss. Copij van *Diversche Verificatien soo van de cours van de Merwede als van de Maess sulx die hier voortijts over Suydt Hollant pleegen te loopen ende noch jegenwoordich haer loop behouden hebben mitsgaders van d'omleggende Dorpen en notable plaetzen en visscherijen daer op responderende volgende die descriptie van twee Caerten onder die van der Goude berustende, pag. 68 versa.*

Belangende de tweede oorzaak; zoo gaf de Indijking van een goed deel Lands, geleege buiten den eersten Dijk van den Alblasserwaard, aan de regter zijde van de Merwede, dat met den Binnenlanden van dien Waard, ontrend het jaar 1366, onder ééne Dijkagie gebragt werd, daar toe ook eenige aanleiding (15). Het Bed van de Rivier, tusschen Hardinxveld en Werkendam, werd daar door veel enger gemaakt, dan het te vooren was. 't Water drong (wij volgen de eigen woorden, waar meê de zinrijke WAGENAAR (16) deeze Doorbraak beschrijft) hierom, sedert, bij hooge vlooden, sterk tegen de wederzijdsche Dijkaadjen, die te zwak om zo veel gewelds te wederstaan, ten deezen tijde, één van beide bezwijken moesten. Dit lot trof den oudsten dijk, die, veelligt, ook de zwakste was, en de Zuidhollandsche Waard, eertijds, tusschen de Merwe en oude Maaze, plagt te besluiten. Hij brak door, voor Werkendam, tusschen Dordrecht en Geertruidenberg, ter plaatse naderhand de *Oude Wiel* genaamd: waar door de gantsche Zuidhollandsche Waard onderliep.'

Aan deze Indijking schrijft de Landmeeter VELSEN (17) de Inbraak ook toe. De poogingen, van tijd tot tijd aangewend, om dezen *Ouden Wiel* te besluiten [= omdijken], bewijzen ook, dat men, al van ouds, de bron van het kwaad op de Merwede gezogt hebbe. Volgens onderlinge berigten, worden er, nu en dan, lange houten Paalen, met ijzeren punten beslaagen, waar mede men, in vroeger' tijd, het Gat heeft zoeken te bekrammen [= af te sluiten], daar ter plaatse, opgedolven. Wanneer men daar bij in opmerking neemt, dat het Land van Arkel, op dien zelfden tijd, ook zij overstroomd geworden (18), wordt het meer' en meer' waarschijnlijk, dat het hooge water van de Merwede, boven zijne Oevers gereezen, en over en tegen de Dijken heen drijvende, de Doorbraak van den Grooten Zuidhollandschen Waard mede bevorderd hebbe. Wij zeggen *mede*, om dat, *en* het inbreken van den Dijk bij Wioldrecht, *en* de bezwijking van den Dijk bij Werkendam, tot deeze ongelukkige gebeurtenis, onzes oordeels, t'saam gewerkt hebben. Indien ook de Overstrooming alleen aan den kant van Wioldrecht gevallen ware, zou' er mogelijkheid zijn geweest, om den Zuidhollandschen Waard te kunnen beverschen [= met een dijk van de zee afsluiten]; dog hier toe waren alle aangevande poogingen vrugteloo; wijl het Water in de Merwede, door de Indijking van het jaar 1366, in zijnen loop benaauwd, en eenen uitweg zoekende, bij den Ouden Wiel zulk eene geweldige diepte ontfing, dat alle middelen, om de schuuring van de Merwede te beteugelen, daar toe vergeefschen waren. Dog die, 't welk menschen handen, tot hier toe, niet konden ten uitvoer brengen, zal, naer de voorspelling van voornaame Rivierkundigen, langsaamerhand, door de natuur zelve, volbragt worden.

(15) *Tegenwoordige Staat der Veréénigde Nederlanden, Deel VII.* Bl. 322. Korte jaaren na deeze Indijking werd de Zuidhollandsche Waard reeds overstroomd; gelijk verscheiden Handvesten, te vinden deels boven bl. 309-313. deels bij MIERIS *Charterb.* III, *Deel*, bl. 287. duidelijk aanwijzen.

(16) *Vaderl. Histor.* III. *Deel*, bl. 453.

(17) *Rivierkundige Verhandeling*, bl. 124 en 125.

(18) Dit bewijzen de Dijkregten, door Jan van Beieren, op den 28. Januarij des jaars 1421/1422 aan 't Land van Arkel gegeeven, bij MIERIS *Charterb.* IV. *Deel*, bl. 615.

Wat nu 't Getal der weggespoelde Dorpen betreft; daar ontrend verschillen de Schrijvers. Gemeenlijk wordt zulks op *Tweeënzeventig* begroot. Het Versje, staande op de buitenzijde van de Spui-poort, hier vooren (19) door ons opgegeeven, en een Opschrift (20), voortijds te leezen zijnde geweest op de Zuidzijde van den Tooren der Groote Kerke, dog, voor eenige jaaren, bij gelegenheid van het opsieren van 't Orgel, uitgewischt, pleiten voor de waarheid van dat gevoelen. Veele Historieschrijvers stemmen daar mede overéén (21). Daar zijn er egter, die slechts van zestien Dorpen gewag maaken (22). NICOLAAS DE CLEMANGIS, Geheimschrijver van Paus Benedictus den XIII, spreekt in eenen Brief (23), twee jaaren na dit onheil geschreeven, zelfs maar van tien Dorpen. PONTANUS (24), agt geevende op den Omtrek van deeze overstroomde Landen, heeft reeds eenige agterdogt gehad, ontrend de waarheid van het gemeene gevoelen. Hij meende daarom, dat men deeze Dorpen voor Buurschappen, gelijk hij zig uitdrukt, houden moet. En, zeeker, als men in aanschouw neemt de uitgestrektheid van den Waterplas, zijnde, naer zijn opgaaf, slegts vier Duitsche Mijlen [= 30 km] lang, en twee zulke Mijlen breed, zoo is het bijna ongelooflijk, dat zulk een kleine omtrek een aantal van Tweeënzeventig Dorpen in zig zou' bevat hebben; ten ware men stellen wilde, dat dezelve niet allen in den Zuidhollandschen Waard geleegeen waren. Van deeze gedagten zijn wij niet geheel vreemd. De zoo even aangehaalde Aantekening van den Tooren spreekt alleen van *Villæ continuæ Dordracæ*. Het volgende Tijdversje, dat BOXHORN (25) opgeeft, stemt daar mede overéén:

*tWee en tseVentIch dorpen sijnder Met sneLder spoet
Ontrent dordreCht onderghegaen door de hooChte des VLoet.*

Opmerkelijk is het daarenboven, dat de oudste Nederlandsche Kronijkschrijvers, die het naast aan dien tijd leefden, gelijk VELDENAAR, de Schrijver van het *Goudsch Kronijkje*, BEKA, en AEGIDIUS DE ROIJA hier ontrend niets bepalen. Het Versje van de Spui-poort is ook van geen genoegzaam gezag, om de waarheid der gemeene Overlevering te wettigen. Die Poort werd in het jaar 1609 eerst opgemaakt (26). En ge-

(19) *Bladz.* 130.

(20) ANN. XPI. MCCCCXXI. NOVEMBRIS XVIII. SUBMERSÆ FUERUNT LXXII. VILLÆ CONTINUÆ DORDRACO.

(21) EG. BENINGA *Histor. Van Oostfriesl. in MATTHAEI Anal. Tom. IV. pag.* 203. UBBO EMMIUS *Rer. Frisic. Lib XIX. pag.* 286. *Magnum Chronicon Belgicum ad annum 1421. in Collect. Scriptor.* PISTORII Tom. III. *Pag.* 396. en anderen aangehaald bij GABBEMA en GUTBERLETH.

(22) KRANTZIUS *in Saxonia, Lib. XI. Cap. VIII.* VAN METEREN *Nederl. Historien, bl.* 59.

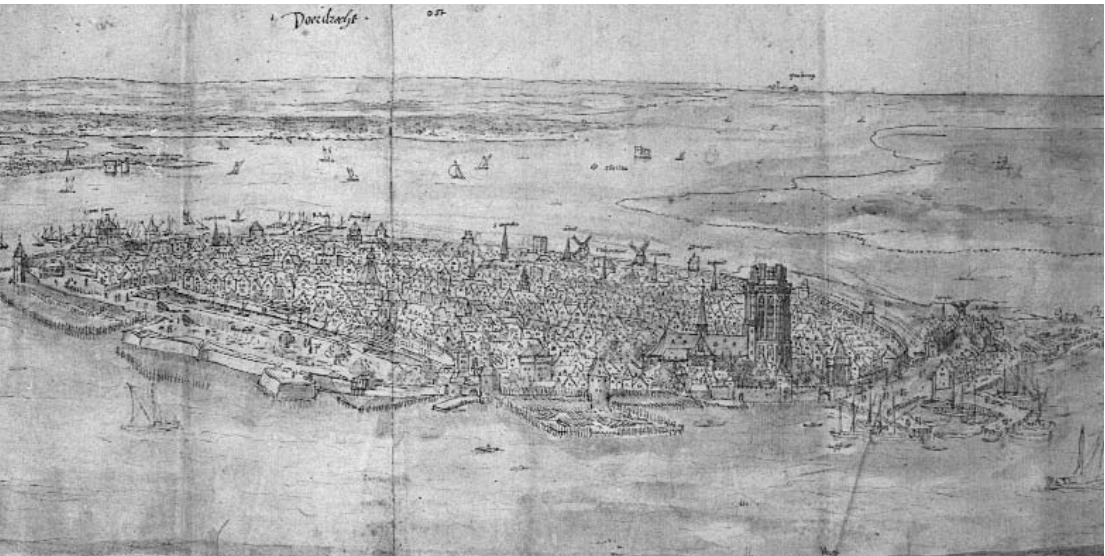
(23) *Epist. CXXXII.* Edit. á JOHANNE MARTINO LYDIO cum aliis ejus Operibus, Lugd. Batav. 1613. in 4 to.

(24) *Histor. Gelric. Lib. VIII. pag.* 410.

(25) *Theatr. Holland. pag.* 108.

(26) M. BALEN, *bl.* 869.

steld, dat dit Versje bevoorens op de oude Poort mogt gestaan hebben, gelijk stijl en schrijfwijz ons eenigszins doen vermoeden, wijst egter de Inhoud, onzes inziens, duidelijk uit, dat het, eenen geruimen tijd na de Inbraak, gemaakt zij. De Digter beroept zich niet alleen op het getuigenis der *Kronijken*; maar hij spreekt tevens van *Land*, dat voor de Spuiport gezien werd. Daar nu, volgens overgebleeven Verklaaringen, sommige verdronken Landen, niet eerder dan tusschen het jaar 1550 en 1560 begonden op te koo-

Dordrecht in 'vogelvlucht', door A. van Wijngaerde, circa 1550 (Stadsarchief Dordrecht).

men, en men, tot dien tijd toe, tot aan de Spui- en Butkenspoorten [= ter hoogte van de Botgenstraat], met gelaaden Schepen, uit Braband plag aan en af te vaaren, spreekt het vanzelv', dat de Maaker van dit Versjen, niet eerder, dan toen men Land en Water te gelijk zien konde, geleefd hebbe. En, voor zoo ver' de Aantekening betreft, die op den Tooren van de Groote Kerk geleezen werd, op deeze durven wij ons ook niet gerustelijk verlaten. Indien het ons had moogen gebeuren, om die met eigen oogen te beschouwen, zouden wij moogelijk in staat geweest zijn, om uit den vorm en de gedaante der Letteren, ontrend haare Oudheid, eenige waarschijnlijk gissingen te kunnen maaken. Zoo wij egter niet geheel mistasten, is zij van laater' tijd. Het blijkt van elders, en een soortgelijk Opschrift, weleer' gestaan hebbende aan de Noordzijde van den Tooren, bevestigd het (27), dat deeze Tooren, in het jaar 1457, door eenen hevigen Brand zeer zwaar beschadigd zij geworden; zoo dat al het Houtwerk daar van niet alleen verbrande, maar zelfs de Klokken daar uit nedervielen. Het is derhalve waarschijnlijk, dat die Opschriften, naderhand, daar eerst zijn opgezet geworden. Daar worden egter Schrijvers gevonden, die in de vijftiende en zestiende eeuw bloeiden, welken van Tweeënze-

(27) M. BALEN, *bl.* 92.

ventig Dorpen gewag maaken. Onder deezen moet men, in 't bezonder, tellen den Schrijver van het *Magnum Chronicon Belgicum* (28) [= de Groote Hollandsche Kronijk], die in deezer voege spreekt: *Eodemque tempore infra Oppidum Sanctæ Gertrudis & Dordracum tota terra, quæ pascualis bactus et valde frugifera fuerat, cum septuaginta duabus villis parochiis aquarum diluvio vastata est.*

CHRYSTOSTOMUS NEAPOLITANUS, die, in het jaar 1514, deezen Waterplas zelf bevaaren heeft, stemt daar mede overéén (29). REIGERSBERG, wiens *Zeeuwsche Kronijk* in het jaar 1551 het licht zag, strijkt daar aan ook zijn zegel (30).

Om de verschillende gevoelens te vereffenen, kooft het ons waarschijnlijk voor, dat die Schrijvers, welken van Tweenzeventig Dorpen gewag maaken, alleen eene Overvloeijing of Overstrooming bedoelen; en dat zij, die van minder Dorpen spreken, eene geheele Wegspoeling of Verwoesting beoogen. Zeer waarschijnlijk is het, dat er tweenzeventig Dorpen, in de Nabuurschap van Dordrecht, door het Water, in den eersten aanstoot, zijn ondergevoeid; dog zoo, dat er slechts *Zestien* of daaromtrent geheel en al, door de Wateren, zijn verzwolgen geworden, terwijl de overigen, allengs, ja zelfs kort daar na, het hoofd weder boven water staken.

Men behoeft den Lijst der verdronken Dorpen, zoo als VAN DER EYCK (31) en BOXHORN (32) die opgeeven, en welke geen *Tweenzeventig* haalen kan, slechts met eenige aandacht in te zien, en men zal haast van de waarheid deezer gedachten overtuigd worden. Op de Lijst van den eerstgemelden worden niet meer dan *éénentwintig* Dorpen opgeteld, die, naer zijn zeggen, zijn ondergebleeven. Ook heeft hij, om het aantal te vergrooten, Dorpen daar op gebragt, dien in den Ridderwaard, gelijk Oost- en Westbarendrecht, nevens Carnisse, en geenszins in den Zuidhollandschen Waard, geleege waren. Daarenboven worden bij den zelfden Schrijver, onder anderen, opgeteld Sprang en 'sGraavenmoer, daar het uit eenen brief van den zesden April des jaar 1421/1422 (33) blijkbaar is, dat deezen het Gemeene Land, in de poogingen, om den Zuidhollandschen Waard te herdijken, te hulpe zijn gekoomen: zij waren derhalve alleen beschadigd, en geenszins geheel verzwolgen geworden. Kort na de Inbraak, heeft men middelen beraamd, om deezen ingebrooken Waard te doen herdijken. Onze Stad, als daar in ten hoogsten betrokken, deed daar toe haar uiterste best. Eene reeks van overgebleeven Handvesten en Brieven, waar van wij den korten Inhoud zullen opgeeven, kan zulks duidelijk aanwijzen. Of de inhaaligheid van sommige Rentmeesteren, die de Penningen

(28) *I.l.* Dees leefde in het jaar 1458., gelijk B.G. STRUVIUS in *Praefat. Tom. III. Scriptor.* PISTOR II reeds heeft aangetoond.

(29) *Epist. de Holland. In SCRIVERII Batav. Illustrat. Pag. 130.*

(30) Uitgegeeven door BOXHORN, II. *Deel, bl. 193.*

(31) *Handvesten van Zuidholland.*

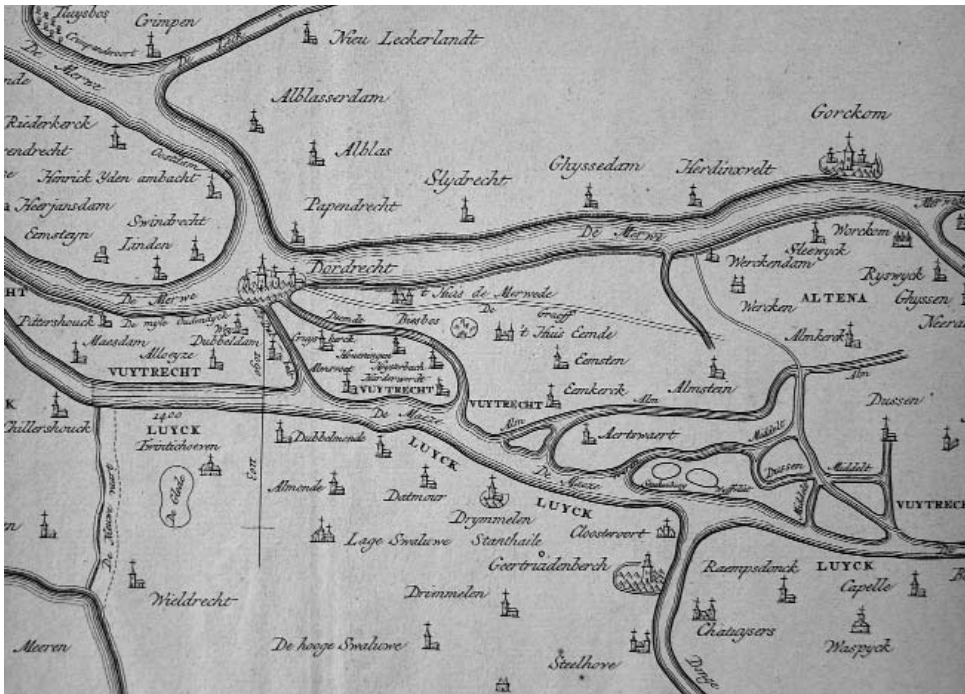
(32) *Theatr. Holland. pag. 109.*

(33) MIERIS *Charterb. IV. Deel, bl. 626.*

tot de Herdijking uitgelegd, niet ter goeder trouwe gebruikten, gelijk REINERUS SNOIJUS (34) wil, dan of de Binnenlandsche Oorlogen, oorzaak geweest zijn, dat deze schoone Landouw niet geheel heeft kunnen beverscht worden, zoo als WAGENAAR (35) oordeelt, valt niet gemakkelijk te beslissen. Moogelijk liepen deeze en anderen omstandigheden daar toe te saamen.

Het zal, vertrouwen wij, aan de Liefhebbers van onze Vaderlandsche Oudheden geenszins onaangenaam weezen, dat wij, door eene kunstrijke hand, in het Koper hebben doen brengen, en hier nevens voegen eene Afteekening van dat Gedeelte onzer Provincie, waar in de Zuidhollandsche Waard geleegeen is.

Zij vertoont in eene ruwe Schetse, overéénkomstig de Overleveringen en Bewijzen, daar van in de zestiende eeuw nog voor handen, den Loop der meest bekende Stroomen en Rivieren, en de Geleegenheid de voornaamste Steden en Dorpen, zoo als die voor den Watervloed van het jaar 1421 geweest zijn. Het Stuk is gevolgd naer eene geteeken-

'Afteekening' (detail) van de kaart van N. Diert in opdracht van Van de Wall.

de Kaart, daar van, in het jaar 1565, door den Landmeeter N. DIERT, opgemaakt, en aan de Stad Gouda, met de *Verificatien* en Bewijzen, daar toe betrekkelijk, overgegeeven. Onder aan den voet derzelve leest men het volgende:

(34) *Rer. Batavic. Lib. IX. Pag. 137.*

(35) *Vaderl. Historie, III. Deel, bl. 454.*

Nae diversche exemplaren ende oude Caerten hier op gesien soe dunckt mijn hier ondergescreven onder correctie dat deze Caerte begrijpt die descriptie van de cours van de Maese ende Merwede: sulcx die was staende lande voor die inundatie van de groote Dortsche Waert in Zuythollandt met die situatie van de omleggende dorpen ende notabele plaetsen daer op respective respoondeerende waer mede men voor als nu in antiquis van de selve cours nyet anders soude weeten probeeren dan volgende die verificatien daer van onder die van de Goude berustende beneffens desen hem luyden overgelevert op den XXVI. Julij anno XVc.LXV. in kennisse van mij

N. DIERT.

Wij hebben, ten bewijze van egtheid, geene verandering in de Naamen der Plaatsen of Rivieren gemaakt; maar zijn dezelfde spelling, welke op de oorspronkelijke Kaart gevonden wordt, met alle naauwkeurigheid, gevolgd. Schoon deeze Kaart onder die weinigen, welken van den Zuidhollandschen Waard, zoo als die was bij staanden Lande, in vroeger' tijd, gemaakt zijn, doorgaands voor de beste en meest bekende te houden zij, is het egter buiten twijffel, dat men haar niet geheel vrij van misslagen konne reekenen. Trouwens dit was onmoogelijk; wijl de Maaker lang na het jaar 1421 geleefd heeft. Hij heeft zig derhalve van geene andere hulpmiddelen, dan van Aante-keningen en Overleveringen, die in zijnen leeftijd [= tijdens zijn leven] voor handen waren, kunnen bedienen. Dog, bij gebrek van oudere Kaarten, hebben wij van deeze ons gebruik moeten maaken. Men kan egter, over het geheel gerekend, zig op dit Stuk gerustelijk verlaaten; wijl de Ligging der Plaatsen, en de Loop der Rivieren, door verscheiden Verklaaringen, Brieven, en Bewijzen, in de boven aangehaalde *Verificatien* bijéén verzaameld, gewettigd en bevestigd worden.

VERHANDELING
OVER DE
INBRAAK EN OVERSTROOMING

VAN DEN
GROOTEN ZUID-HOLLANDSCHEN WAARD,

OP DEN 18 NOVEMBER 1821.

VOORGELEZEN

*Op den 29 November 1821, in de vergadering van
het Dordrechtsche Departement Tot Nut van
't Algemeen.*

DOOR

JAN SMITS, Jz.

~~~~~  
MET EENE UITVOERIGE KAAFT.  
~~~~~


TE DORDRECHT, BIJ
BLUSSÉ EN VAN BRAAM.
1822.

+ · + · + · + *Grenzen der ambachten.* *Tegenwoordige oevers.*

Verhandeling over de inbraak van den grooten Zuid-Hollandschen Waard

Mijne Heeren,

Reeds met den aanvang van dit jaar was bij mij de gedachte opgekomen, of eene herinnering aan de geduchte overstroming in den St. Elizabets nacht van den jare 1421, en dus op den 18 dezer maand vier eeuwen geleden, niet een geschikt onderwerp tot eene voorlezing konde opleveren, die misschien niet zonder belangstelling werd aangehoord.

Ik verzamelde, zoo veel mijne bezigheden toelieten, van tijd tot tijd eenige bouwstoffen, en bragt daar uit een verhandeling bijeen, die ik eenige dagen geleden, in de gewone bijeenkomst der werkende Leden van Diversa Sed Una, tot eene proeve voorlas; doch die ik bepaaldelijk tot vervulling eener spreekbeurt voor dezen avond in de vergadering van dit departement bestemde.

Ik vleije mij, met deze stoffe bij de meeste uwer niet geheel onwelkom te zullen zijn, daar de gebeurtenis, waarvan wij spreken zullen, als de treffendste geschiedenis, die dit gedeelte van ons vaderland heeft opgeleverd, reeds aan ons in onze kindsche jaren verhaald is; en wij, voor zooverre mij bekend is, hier over geene afzonderlijke of bepaalde geschriften bezitten.

Ik zal dan onmiddellijk zonder verdere voorafsprak tot mijn onderwerp overgaan, hetzelfde noemende:

Gedachtenis aan de inbraak en overstroming van den Grooten Zuid-Hollandschen Waard, op den 18 November 1421.

Ik heb geoordeeld, in de behandeling daarvan te moeten houden de volgende orde en verdeeling.

Dat wij onderzoeken

1. Hoedanig de loop der groote rivieren en de gelegenheid dezer omstreken voor die ontzettende inbraak is geweest.
2. De vermoedelijke oorzaak van en de geschiedenis dier inbraak zelve. En
3. Welke voorname veranderingen deze inbraak in den loop der rivieren en de gelegenheid van landen in dit gedeelte van ons vaderland heeft te weeg gebragt.

Ik zal dus beginnen met het eerste deel, namelijk met een onderzoek, hoedanig de loop van de groote rivieren, voor de overstroming van 1421, geweest is.

Het is u allen bekend, M.H.H., dat vóór de komst der Romeinen in deze gewesten, noch van de kennis der natuurlijke gesteldheid des lands, noch van deszelfs ligging, of van de stroomen en rivieren, die het bewaterden, veel van belang tot ons is gekomen. De berichten toch van den Cimbrischen vloed, die omtrent 350 jaren voor onze Christelijke jaartelling zoude zijn voorgevallen, en die, door het afscheuren van de Brittanische eilanden van het vaste land van Europa, de zeevlooden van twaalf tot vijftien voeten hooger op onze kusten zoude gebragt hebben, met overstroming tevens van een groot gedeelte van Zeeland (het oude Taxandria) en Vriesland, zijn te veel op oude overleveringen gegrond, dan dat deswegens iets met schijnbare zekerheid te bepalen is. De eerste bewoners der Nederlanden, onze voorvaderen, waren te onkundig en onbedreven, om hieromtrent voor ons eenige geschreven narigten te hebben kunnen achterlaten.-

Onze eerste zekere berigten beginnen dus met den tijd, toen de Romeinsche veldheer JULIUS CAESAR, omtrent 50 jaren voor Christus geboorte, zijner legerbenden in deze landen gevoerd had; en het is vooral in zijne Gallische oorlogen, in de Historien en Jaarboeken van TACITUS, dat men van den staat des lands en den loop der rivieren, ten tijde der Romeinen, eenig stellig gewag vindt gemaakt; terwijl men tevens, wat de eerste kaarten of afteekeningen van deze gewesten betreft, met vrucht kan gebruiken de reistafel van MARCUS ANTONIUS, de kaarten of tafelen van PTOLEMEUS, en de kaarten van PEUTINGER (*afb. onder; detail*), welke zoo in het werk van CLUVERIUS,

als in het toneel de Nederlanden van HALMA voorkomen, uit welke voornamelijk is samen gesteld de kaart van het Oude Nederland, te vinden in het eerste deel van de Vaderlandsche Historie van onzen grooten geschiedschrijver JAN WAGENAAR. Dit een en ander doet ons zien, dat, ten tijde van de Romeinsche Heerschappij in deze gewesten, de beide groote rivieren de Rijn en de Maas, elk afzonderlijk, hare loop onvermengd behouden hebben tot aan, of bijna aan de instorting van hare wateren in den Germanischen Oceaan of de tegenwoordige Noordzee.

De Rijn had oorspronkelijk twee monden, te weten; één, welke bij het tegenwoordige Katwijk in zee stroomde, bij PTOLEMEUS de middelste Rijnmond genaamd; en één, welke bij den Briel zich in de zee ontlastte, en die bij PTOLEMEUS de westelijke Rijnmond, en bij PLINIUS de *Helium* genoemd wordt. Van den oostelijken Rijnmond van PTOLEMEUS, welke, door het graven van eene vereeniging van den Rijn met den IJssel, op bevel van den Romeinschen bevelhebber CLAUDIUS DRUSUS, omtrent het tegenwoordige Doesburg is daargesteld, en welke aan den Rijn een' derden uitloop gaf in het meer Flevo (de tegenwoordige Zuiderzee) zullen wij, als tot ons bestek minder dienende, verder niet gewagen.

De middelste Rijnmond, oudtijds de uitloop van dien arm, welke den naam van den Rijn bij uitsluiting behouden had, stroomde voorbij Arnhem, Wageningen, Wijk bij Duurstede, Utrecht en Leijden naar Katwijk.

De westelijke Rijnarm, welke de Vahales of de Waal genaamd werd, stroomde voorbij Nijmegen, Tiel, Bommel, Gorinchem en Dordrecht naar Den Briel, en ontlastte zich in zee ter plaatse, alwaar de Romeinen een kasteel of sterkte *Helium* gebouwd hadden, waarvan men gelooft dat de naam nog in het tegenwoordige Helvoet en den Zeeboezem de Bredehehl is overgebleven.

De Maas, welke uit Gallie, het tegenwoordige Frankrijk, nederwaarts vloeide, stroomde, even als thans, langs Luik, Maastricht, Venlo, Grave en Batenburg; dan, onvermengd haren loop behoudende, stroomde zij langs het tegenwoordige Heusden, Waalwijk en Geertruidenberg, en nam van deze laatste plaats eene noord-westelijke rigting, waardoor zij zich een weinig oostwaarts van het straks genoemde *Helium*, en dus omtrent Vlaardingen, met den westelijken Rijnarm vereenigden, en met dezen te zamen verbonden zich in de Noordzee ontlastte.- Welke loop van beide rivieren vooral kan worden opgemerkt uit de voortreffelijke kaarten, ons door ALTING bezorgd naar de tafelen van PTOLEMEUS naar de berigten van PLINIUS, en voornamelijk naar de kaart in het eerste deel van HALMA te vinden op het woord Batavieren, voorstellende het eiland der Batavieren en deszelfs omstreken, naar de afmetinge volgens de Romeinsche Mijlschalen, op de beschrijvinge van CAESAR en TACITUS en op de tafel van PEUTINGER gegrond.

Ik heb mij, tot meerdere duidelijkheid, van verscheidene namen van steden en plaatsen moeten bedienen, die destijds nog niet, of onder andere namen, aanwezig waren; onder welke zelfs die van onze stad begrepen is, dan dit geschiedde alleenlijk, om Ul. met mij den loop dier stroomen klaarder in het geheugen te brengen.

Behalve de opgenoemde groote rivieren was ons vaderland nog met een aantal kleinere stroomen, killen en krekten doorsneden, zijnde het hooge land meestal met bosch overdekt, en het overige, uit hoofde van den moerassigen en telkens voor overstroomingen bloot staande grond, bijna onbewoonbaar. De Romeinsche landvoogden deden daarom reeds alles, wat zij naar de toenmalige kennis van waterweringe vermog-

ten, om aan de rivieren eene beteren afloop te geven, en de bewoonbaarheid dezer gewesten te bevorderen; - van hier de gracht DRUSUS boven vermeld; - van hier de gracht van CORBULO, volgens TACITUS gegraven, om de Maas met den Rijn te verbinden en den gevaarlijken omweg door de Noordzee te ontwijken; deze gracht van CORBULO is, zoo als het mij toeschijnt, echter verkeerd opgegeven bij CLUVERIUS, die dezelve van Leijden door Delft naar den mond der Maas brengt. Beter stelt, naar mijn inzien, HUGO DE GROOT, in navolging van den Gelderschen geschiedschrijver PONTANUS, dat deze gracht een kanaal is geweest, gegraven of mogelijk met eene doorsnijding geleid, uit den middelsten arm des Rijns naar haren westelijken arm, die met de Maas reeds aan haren uitloop vereenigd was, en dus van Wijk te Duurstede tot Leksmonde. Zoo ontstond de rivier de Lek, die daarna zoo veel tot de verlamming van den Rijn, die langs Utrecht liep, heeft toegebracht, zoo dat dezelve eindelijk bij Katwijk geheel is verstopt en verloren geraakt; doch nu weder in onze dagen is geopend, om tot eene ontlasting van het overtollige binnenwater van Rijnland te dienen; - van hier eindelijk, die waterkeeringen of dijken, waarvan de eerste door DRUSUS GERMANICUS begonnen, en 63 jaren daarna eerst door PAULINUS POMPEJUS, tot bedwang van den Rijn, voltooid is; en waarvan ons de beschrijving door den meergenoemden TACITUS, welke onder VESPASIANUS landvoogd van België was, is nagelaten.

Dus was de staat der rivieren in den tijd, toen de Romeinen deze landen beheerschten.

Wegens de duisterheid, die wij allerwege in de Natuurlijke Geschiedenis onzes Vaderlands in de middeleeuwen aantreffen, daar over dit tijdvak weinige berigten zijn, en wel alleen van uitlanders, welke meer met de oorlogen, of de verspreiding van het toen meer algemeen geworden Christendom, dan met de gesteldheid des lands zich bezig hielden, is het vrij onzeker, te kunnen bepalen, waardoor, en wanneer die groote veranderingen in den loop der rivieren veroorzaakt zijn, die latere tijden ons leeren, dat in die eeuwen moeten hebben plaats gehad. Het komt ons echter voor, dat de Maas nog in de 8ste eeuw, als eene opene rivier, tusschen hare hiervoren aangewezen oevers moet gestroomd hebben; daar die rivier reeds in de eerste regeling der Christelijke kerk-ordering de afscheiding maakte van het Kerkelijk Rechtsgebied van de bisschoppen van Luik en Utrecht, waarvan aan den eerste het zuidelijk en aan den laatsten het noordelijk gedeelte behoorde (*zie aant. A*).*

Of echter de Maas ook al eenige verlamming hebbe ondergaan, doordien er, volgens de kronijk van Breda, in het jaar 603 een kanaal gegraven is van Strienmonde af tot Strienham aan de Schelde, op hetwelk zelfs een tol te Steenberg gelegd is; of dat hare veranderde loop alleen een gevolg zij geweest van den grooten watervloed in het jaar 857, welken wij bij HAAMSTEDÉ in zijne Zeeuwsche kronijk beschreven vinden, en die naar zijne opgaaf een aantal bosschen in Holland heeft bedolven, kunnen

* Na de lezing volgen de aantekeningen A, B, C, enz.

wij niet beslissen: dan wij geloven als zeker te mogen stellen, dat de Maas, zoo als die te voren haren loop had, in of omtrent den jare 860 is *toe- of afgedamd*, en dat toen dezelve eene binnen rivier, gelijk de Linge, of de IJssel boven Gouda, geworden is. Ik zal de reden van dit mijn gevoelen wat breeder opgeven; temeer om dat hetzelfde veelal tegen het gemeen gevoelen aanloopt, en dus bij velen bedenkelijk kan zijn.

Het is eene bekende zaak, waar in alle oude schrijvers over dit gedeelte van ons vaderland eenstemmig zijn, dat de arm van de rivier de Maas, welke van boven Heusden af tot Woudrichem loopt, eene gegravene vaart is: wij vinden daaromtrent in het werkje, genaamd: de *Oorsprong van Zuid-Holland*, door den landmeter REINIER VAN MOURIK, die hier in door van OUDENHOVEN is voorgegaan, op bladz. 49 het volgende:

<< Doch gelijk de rivieren met er tijd welligt verlopen en eenen anderen koers zetten, zoo is het ook met de Maas gegaan; en die is gebragt van Bochoven, door een nieuw gegraven kanaal of gracht nederwaarts af, scheidende den Bommelerwaard van het land van Heusden en het land van Altena, en is een weinig beneden het huis te Loevestein in de Waal, nu Merwede, gebragt; en deze nieuwe arm van de Maas draagt den naam van de *nieuwe Maze*, en het oud kanaal van de Maas heeft onderscheidshalve den naam van *oude Maas* aangenomen.>>

<< Ook (zegt van MOURIK) dat dit een nieuwe arm van de Maas is, blijkt daaruit, dat een gedeelte van den grond van het dorp Wel, hetwelk in den Bommelerwaard ligt, aan de overzijde der Maas gelegen is, zijnde bij die doorgraving de grond van dit dorp doorsneden en van een gescheiden geworden.>>

In de *tweede* kaart der Nederlanden, door WAGENAAR geplaatst bij het begin van zijn tweede deel, vinden wij de Maas niet meer, gelijk in de eerste kaart, op zich zelve in hare oude bedding afstroomende; maar wij vinden die rivier of dat kanaal (de *nieuwe Maas* bij van MOURIK genoemd) welke het land van Heusden van dat van Bommel afscheidt, en de Maas tusschen Woudrichem en Loevestein in de Merwede doet vallen. Deze kaart wijst op verscheidene plaatsen het jaartal A^O. 870. Ik heb niet kunnen ontdekken, of dezelve een oorspronkelijk stuk zij, hetwelk door onzen grooten historieschrijver is gevolgd, dan of het alleen uit andere hier en daar gevondene stukken zij opgemaakt: (*zie aant. B*) zoo veel is echter zeker, dat deze kaart veel licht over den staat des lands in dien tijd verspreidt, en dat daar op onder anderen de vaart van Strienmonde tot Strienham geteekend staat.

Van HAAMSTEDDE zegt in zijn Zeeuwsche kronijk, dat sedert het jaar 857 het land overal is bedijkt, ten einde verdere overstromingen af te keeren. Daar wij nu langs de oude Maas tusschen Waalwijk en Doeveren, tusschen Bezoijen en Gansoijen enz. geene dijken vinden, die geschikt zijn, om de landen voor het van boven afkomend water te behoeden: zoo komt het ons voor, dat de afdamming aan de bovenzijde dier

oude Maas, welke men thans nog tusschen Heusden en Oud Heusden vindt, omtrent dien tijd gedaan is; terwijl, wat de beneden zijde betreft, die afdamming welligt veel later en mogelijk eerst zal geschied zijn, toen de geheele groote Zuid-Hollandsche Waard is ingedijkt geworden, waartoe aan de beneden zijde sluizen tot afloop van het binnenwater benoodigd waren. Deze afdamming kan ook uit den naam van het dorp *Maasdam* afgeleid worden, welke benaming toch in ons vaderland algemeen gegeven is aan eene plaats, gelegen op of aan de afdamming van eene opgesloten rivier, gelijk Amsteldam, Rotterdam, Schiedam, Zaandam enz. de namen der plaatsen zijn, gelegen aan de afdamming van de Amstel, de Rotte, de Schie, de Zaan en dergelijken.

Overstroming der Groote Waard, detail (S. Fokke, circa 1750).

Wanneer wij nu deze rivier de Maas, zoo als die van Heusden af tot Maasdam toe, midden door den te voren bestaan hebbende Grooten Zuid-Hollandschen Waard, als eene besloten rivier, even gelijk de Linge door de Betuwe, loopende, en door de sluizen te Maasdam, even als de opgenoemde Linge door de sluizen te Gorinchem, in de Merwede uitwaterende, ons voorstellen, vervallen van zelfs die bedenkingen, welke tevoren wel eens bij ons over de grootte van den Zuid-Hollandschen Waard en den Zusammenhang der beide gedeelten aan de Zuid- en Noordzijde dier rivier waren gerezen; en het laat zich dus verklaren, waarom verscheidene dorpen, die aan de Zuidzijde der Maas liggen, gelijk Waspik, Raamsdonk, Sprang, Capelle en andere, niet alleen tot dien Zuid-Hollandschen Waard, maar zelfs tot het rechtsgebied van de vierschaar van Zuid-Holland, die hare zitting in Dordrecht pleegt te houden, hebben behoord; waarom Zevenbergen, Geertruidenberg en Strijen, hoe verre van elkander verwijderd, echter alle gedeelten waren van de groote heerlijkheid Strijen, welke in het jaar 1039 aan Lambregt, graaf van Strijen, geheel behoorde; en binnen welke heerlijkheid, even buiten het dorp Oosterhout, nabij den weg, nu nog de *Dordsche Weg* genaamd, in het jaar 1290 een kasteel werd gebouwd, waarvan de overblijfselen onder den naam van het *Huis te Strijen* nog aanwezig zijn.

Zoo laat het zich ook verklaren, hoe deze stad, door middel van het riviertje de Dubbel, welke aan het einde van het Bagijnhof, tegen het Oude Marktveld - thans de Moordhoek genaamd (*zie aant. C*) - aanliep, eene onbelemmerde vaart en vertier had tot en binnen den Grooten Zuid-Hollandschen Waard, daar de Dubbel bij Dubbelmonde in de oude Maas uitliep, en deze weder voor de kleine scheepvaart den toegang opende tot de Eem, de Alm, de Donge en andere kleine binnenvaarten, die alle binnen den grooten waard besloten waren, en mede in die Binnenmaas haren uitloop hadden. (*zie aant. D*)

Dan het meest afdoende bewijs, oordeel ik daarin gelegen te zijn, dat de inbraak van 1421 al de Dorpen van dien Waard, ter wederzijde van de Maas, te gelijk overstroomde, hetgeen niet waarschijnlijk zoude geweest zijn, indien de Maas eene opene rivier ware geweest, waarvan de beide oevers in dat geval door dijken besloten of gedekt waren.

Ik geloof dus, dat men veilig den Grooten Zuid-Hollandschen Waard mag begrijpen, als gelegen hebbende binnen eene bedijking; beginnende met of sluiten tegen het Land van Altena; nederwaarts loopende langs de zuidzijde van de Merwede tot Heinenoord toe; van daar verder zuidwestwaarts de geheele bedijking en Heerlijkheid van Moerkerken omringende; en voorts weder aan de overzijde der Oude Maas de dorpen Westmaas, Strijen, Wieldrecht, Zevenbergen, de beide Zwaluwen en eenige andere insluitende; eindelijk ook, aan de andere zijde der Donge, die dorpen ontdijkende, welke van ouds tot Holland gerekend zijn, en bij ons onder den naam van de Langstraatsche dorpen zijn bekend; en welke bedijking door den zoogenaamden Heidijk, die nog aanwezig is, zal zijn geschied.

De oppervlakte van dien Waard kan alzoo uit omtrent 50,000 morgen lands hebben bestaan, daar dezelve, indien hij alleen tusschen de Merwede en de Oude Maas besloten ware geweest, zoo als WAGENAAR, die te dien opzigte zeer kort is, ter neder stelt, geene 20,000 morgen konde bevatten, en in plaats van den naam van den Grooten Waard te verdienen, veel kleiner dan de bijgelegene Alblasserwaard en andere bedijkingen zoude zijn geweest.

Het is even onzeker, wanneer die groote bedijking geschied is, als de vroegere gebeurtenissen, die tot dezelve aanleiding gegeven hebben, te kunnen bepalen. In een' Handvest van Graaf JAN VAN HENEGOUWEN, van het jaar 1303 (bij BALEN) komt ons deze bedijking het eerst voor. In een' Handvest of open' brief van Hertog ALBRECHT VAN BEIJEREN, van den 28 OCTOBER 1374, die eenige bestellingen maakt op de Dijkgraaf en Heemraadschappen in dien Waard, en door wijlen onzen geleerden Oud Burgemeester VAN DE WALL in zijne verzameling van de Dordsche Privilegien is opgenomen, wordt bepaald, dat er één Heemraad wegens Dordrecht, en één wegens Geertruidenberg in het Dijkbestuur zitten zal, en dat men in zeker gedeelte van het jaar de *Sluizen in den Mazedam* niet zal bevisschen. (*zie aant. E*)

Wij vinden nog twee andere Handvesten, beide van Graaf WILLEM VAN BEIJEREN, in het jaar 1415 gegeven, betreffende onzen Waard in de Heusdensche Keuren en Privilegien van OUDENHOVEN; ééne, betreffende den straks genoemden Heidijk, waarvan het onderhoud aan de lieden van den Grooten Zuid-Hollandschen Waard wierd opgedragen; en ééne, bepalende, dat die van Waalwijk, Baardwijk, Drunen, Kuik en Hondsoirt moeten zorgen, dat de landen door het vervallen van denzelfden Heidijk geene schade van het heiwater bekomen; al welke Handvesten ons te meer bevestigen, dat de Maas reeds destijds door de Sluizen te Maasdam was afgesloten, terwijl bij eene opene rivier het heiwater genoegzaam zoude hebben kunnen afstromen, en daartegen dus geene grafelijke keuren zouden benoodigd geweest zijn. (*zie aant. F*)

Ik geloof genoeg gezegd te hebben, om den loop der rivieren in onze omstreken voor de inbraak van 1421 te doen kennen, en zal nu overgaan tot het Tweede Deel van mijne taak, *de vermoedelijke oorzaak, en de geschiedenis van die inbraak zelve*.

Wij hebben uit het eerste gedeelte mijner Verhandeling, den Grooten Zuid-Hollandschen Waard als eene landstreek leeren kennen, die met vele binnenwateren doorsneden was. De stad Dordrecht, destijds de Hoofdstad van Holland, lag in dezen Waard, aan den vasten wal van drie onderscheidene gedeelten deszelfden, welke als zoo vele eilanden door binnenkanalen van elkanderen gescheiden waren.

Ten oosten van de stad aan de Rietdijksche poort, grensde dezelve aan den Hoogendijk naar het Huis de Merwede en het dorp Kraaijestein. In dit gedeelte lagen ook de dorpen Giessenmonde, Houweningen en Eemde; voorts het klooster Eemstein (*zie aant. G*), Eemkerk, Almstein, Almsvoet, Aertswaard, en een Poel of Moeras, het

Biesbosch genaamd, hetwelk zijnen naam daarna aan den geheelen overstroomden plas gegeven heeft. Deze afdeeling of dit eiland was door de Alm van het land van Altena en door de Eemde van het volgend eiland gescheiden. Op dit tweede, dat aan de St. Joris en Vriesche poorten grensde, vond men de dorpen Wolfbrantskerke, Cruiskerk, de abdij van Hijsterbach (†), (*zie aant. H*) Annekerke en Harderwert: het was door de Dubbel afgescheiden van het derde eiland, dat aan de zuid- en westzijde der stad aanstiet, en op het welke Dubbeldam, Weij, de Mijle, Dordsmonde, Alloijze, (*zie aant. I*) Tolloijze, Poelwijk, Maasdam, Puttershoek, Mijnsheerenland of Moerkerke en Heinenoord gelegen waren.

Aan de zuidzijde van de Oude Maas, aan den vasten wal van Geertruidenberg, lagen in denzelven Grooten Waard de dorpen Wioldrecht (†), (*zie aant. K*) Cillaarshoek, Strijen, St. Anthonij Polder, Westmaas, Achthoeven en Twintighoeven, het steedje Zevenbergen, de Hooge en Lage Zwaluwen, Almonde, Dubbelmonde, Datmour, de twee Drijmelens, (*zie aant. L*) Standhaile, Made, Steelhove en Cloosteroirt; en aan de overzijde van de Donge, van 's Gravenmoer af tot Oudheusen, lagen al die Langstraat-sche Dorpen, tusschen de Oude Maas en den Heidijk, hier voor opgegeven.

Eene zoo groote omvang van Dijkagie, die door hare ligging steeds in gevaar was, zoo wel om door de hooge zeevloed, als door het afkomend Rijn en Maaswater, ijskarringen en verstoppingen overstroemd te worden, moest natuurlijk met ongemeene voorzorg behandeld worden. Het is waar, de zeevloed hadden een ruimer veld, dan thans; doordien de Zeeuwsche eilanden destijds kleiner van omvang en minder met gorzen en slibben omzet waren; doordien de Goeree en Flakké nog niet vereenigd, en het Prinseland, de Fijner en Klundert nog niet aan den vasten wal van Braband waren gehecht, maar als kleine eilanden in de zoogenaamde meeren bestonden, terwijl verreweg het grootste gedeelte van den Hoekschen Waard, gelijk de Beijerlanden, Kromstrijen, de Koorndijk enz. nog onbedijkte gorzen en ruigten waren, die bij elken hoogen vloed overstroemd werden: Dan de hooge zeedijk zelf, die aan het westelijke gedeelte van den Zuid-Hollandschen Waard lag, had daardoor al het geweld van eene openbare zee te verduren. De rivier de Merwede was zeker wijder en dieper dan thans; de oevers der rivieren waren niet zoo veel met buitengorzen bezet, en de diepte zelve liet toe, dat tot in Tiel zeehandel en zeevaart gedreven werd, maar daarentegen was dit ook de eenige rivier, die het water van de Waal en de Maas konde afvoeren, en de dijk langs de Merwede was dus ook van die zijde niet zelden in gevaar. Van hier, dat men al vroeg schijnt bevreesd geweest te zijn, dat eene overstroming van den Waard te duchten was. Wij vinden in de straks genoemde Handvesten van Dordrecht, Bij den Heer VAN DEN WALL, van den jare 1375 af tot even voor de inbraak toe, onderscheidene grafelijke verordeningen; eerst belettende het moeren en veenen binnen de vier mijlen aan de uitersten dijk in Zuid-Holland; naderhand dit moeren en turfdelven geheel verbiedende; en verdragen tusschen de Stad zelve en den Heer van Zevenbergen, waarbij de laatste zich ook verbindt, in zijne landen niet meer te zullen laten moeren; een bewijs, dat men dit als hoogst schadelijk voor den Waard beschouwde. Dan, helaas! De binnenlandsche onlusten, veroorzaakt door de twisten tusschen de Vorsten, die dit land

beheerschten, en derzelver gevolgen, waarin deze stad zoo zeer betrokken werd, gaven welligt aanleiding, dat aan de voorzorgen voor het behoud van den Waard te weinig werd gedacht. Elk uwer weet, M.H.H., dat in het begin der 15e eeuw de hevigste geschillen, bekend onder den naam van de Hoeksche en Kabbeljaauwsche twisten, in geheel Holland woedden; dat die in deze stad tot zulk eene hoogte gedreven werden, dat in de jaren 1406 en 7 verscheidene bloedige gevechten tusschen de Burgerij onderling, daartoe door hunne verschillende Hoofden uit de Regering aangevoerd, plaats hadden, waarvan het gevolg was de gevangenneming en verbanning van een aantal der Hoofden van eene der partijen. Verscheidene jaren duurden die partijschappen voort, en toen het scheen, dat er eenige rust te wachten was, deed de ontijdige dood van de Landgraaf, Hertog WILLEM VAN BEIJEREN, welke de, in de lands geschiedenis zoo bekende, en om haren treurigen levensloop dikwijls zoo veel belangwekkende JACOBA VAN BEIJEREN, als eenige dochter naliet, dien twist weder ontvlammen: Deze toch, als Gravin binnen Holland, van Braband in het huwelijk getreden, kreeg in die waardigheid ten tegenpartij Hertog JAN VAN BEIJEREN, die van den Roomschen Keizer SIGISMUND het Graafschap van Holland, hetwelk door dien Vorst geacht werd aan het Roomsche Rijk vervallen te zijn, ter leen bekam.

De stad Dordrecht, in welke JAN VAN BEIJEREN zich meestal ophield, was hem toegedaan. Hij rustte daar zijn schepen uit, waarmede hij het overige Holland en Zeeland trachtte te overheerschen. De Burgerij hielp hem trouw in zijne ondernemingen; dan had tevens te lijden, dat zij als openbare vijanden door vrouw JACOBA en haren aanhang behandeld en beroofd werd, dat vervolgens in het jaar 1418, en dus drie jaren voor de groote inbraak, deze stad door Hertog JAN VAN BRABAND, den gemaal van JACOBA VAN BEIJEREN, werd ingesloten en belegerd: wij vinden thans nog in onze Groote Kerk het schilderij van die belegering, waarvan eene fraaije afteekening, door onze te vroeg gestorvenen Kunstschilder JACOB VAN STRIJ vervaardigd, in plaat is gebragt, en in de nalezingen op de Vaderlandsche Historie van VAN WIJN en anderen is uitgegeven. Deze belegering werd toen wel afgeslagen en opgebroken; dan de uiteengelooptene Brabandsche benden bleven zich nog een' geruimen tijd, al plunderende en stroopende, in den Grooten Waard ophouden, veroorzaakten aan de stad veel belemmering, en aan de huislieden veel schade en kwelling, waardoor de aanlegenheden van den Waard verwaarloosd, en de jaren 1419 en 1420 in deze omstreken met gestadige onrust doorgebragt werden. Hertog JAN VAN BEIJEREN, daar aan een einde willende maken, besloot de vesting Geertruidenberg, die het met vrouw JACOBA hield, te bemagtigen, toog met een leger, ook al uit een gedeelte van Dordrechts burgerij te zamen gebragt, derwaarts, en veroverde eerst de stad en daarna het kasteel, dat door Heer DANIEL VAN DE MERWEDE verdedigd werd. In dezen toestand werd ongetwijfeld meer aan de belangen van den krijg, dan aan die van het behoud des lands in het verzorgen der dijken en sluizen opgeofferd; en wij achten deze oneenigheden en binnenlandsche beroerten (welke wij daarom ook breeder hebben aangevoerd, dan anders in deze voorlezing zoude vereischt zijn geworden) voor de voornaamste oorzaak van de groote ramp, die daarop in het jaar 1421 gevolgd is.

Beleg van Dordrecht in 1418 door Jan van Brabant (Stadhuys Dordrecht).

Onze stadsbeschrijver BALEN en anderen verhalen, dat men in hunnen tijd deze inbraak toeschreef aan die van Wioldrecht, welke, daartoe door Graaf WILLEM in 1414 gemagtigd, eene zekere Zijl of Watergang hadden open gelaten, om zich van het overtollige binnenwater te ontlasten, en dat dit, bij het opkomen van den vloed, het zee-water zoude binnen gelaten hebben: zij gronden zich daartoe op het bekende tijdversje:

VVieLdreCht MaCh VVater beCLagen.

Het komt mij echter voor, dat de Heer VAN DE WALL dit gevoelen met grond tegensprekt, en het zorgeloos openlaten van eene kleine sluis of zijl, in éenen vloed, niet zulk eene groote overstroming zoude hebben kunnen veroorzaken.

Meerder gronds verdient het, naar mijne gedachten, te gelooven, dat de slecht onderhouden staat der dijken niet bestand is geweest tegen dien hoog opgezwollen waterplas, die door den verschrikkelijken noordwesten storm, op den 18 November 1421 voortgestuwd, veroorzaakt werd. Men ontmoet in dit zelfde tijdstip allerwege overstromingen door dien St. Elizabeths storm veroorzaakt (zie aant. M); alomme, schrijven GABBEMA en VELDENAAR, waren in Holland, Zeeland en Vriesland dijkbreukingen en overstromingen de gevolgen van denzelven. De woedende zee, door de

toen nog ruimeren zeegaten, tegen den hoogen zeedijk van den Grooten Waard al zijn geweld uitgeoefende, schijnt het, dat dezelve het eerst bij Wieldrecht bezwiken is, welk dorp destijds een groote uitgestrektheid had, en waarvan het beste gedeelte met de kerk omtrent ter plaatse gelegen heeft, waar zich thans de nieuwe overvaart van dit eiland naar den Moerdijk bevindt (†) (*zie aant. N*). Voor dit gevoelen pleit ook vooral de beëdigde verklaring van zekeren TEEUWIS APERSZOOM, te vinden in de aanmerkingen bij den Heer VAN DE WALL op zekere Handvest van A^o. 1422; welke TEEUWIS in den jare 1560 verklaarde: *meermalen van zijn vader gehoord te hebben, dat zijne grootmoeder, die een vrouw van 90 jaren was, toen zijn stierf, reeds getrouwd was, toen de inbraak van den Grooten Waard te WIELDRECHT gebeurde*; welke verklaring is overgelegd bij de Kaart van den Landmeter DIERT, aan die van Gouda overgegeven, vertoonende den loop der Maze en Merwede, met de gelegenheid dezer landen en plaatsen voor de inbraak van 1421; en van welke Kaart een afdruk in de Handvesten van den Heer VAN DE WALL is te vinden.

WAGENAAR in zijne Vaderlandsche Historien, en VAN VELSEN in zijne Rivierkundige Verhandeling schrijven ondertusschen die overstroming toe aan eene dijkbreuk, gevallen bij Werkendam aan de Oude Wiel, en veroorzaakt door den hoogen stand van het water in de Merwede. Of ondertusschen daar ook gelijktijdig eene dijkbreuk ontstaan is, dan of men dit alleen heeft gemeend, door dien ook op dien tijd, door den hoogen rivierstand, het land van Arkel was ondergelopen, valt moeilijk te bepalen: daar wij echter in eenen brief van Hertog JAN VAN BEIJEREN van den 24 April 1423 vinden, en alle Schrijvers er in toestemmen, dat de Groote Zuid-Hollandsche Waard, met zoutwater, dat is met zeewater, ondergevoeid is, moet de voornaamste dijkbreuk zeker in het beneden gedeelte van den Waard, en niet aan bovenende hebben plaats gehad. (*zie aant. O*).

Ik had te voren altoos gedacht, dat deze inbraak zoude geschied zijn op den tijd van Nieuwe of Volle Maan, wanneer doorgaans de springvloed de rivieren hooger opzetten. Dit echter nergens vindende aangeteekend, heb ik mij den verdrietige arbeid getroost, om het getal der Nieuwe Manen, naar den bekenden omloopstijd van deze planeet om onzen aardbol, over die verloopene 400 jaren te berekenen, waarvan de uitkomst mij heeft opgeleverd, dat 4947 omloopstijden gelijk zijn aan 146,087 dagen 19 u.55 m. en 21 sec.; terwijl ik tevens het getal der dagen in die 400 jaren, met in achtneeming van het verschil tusschen de Juliaansche tijdrekening, die in 1421 in gebruik was, en de Gregoriaansche, die volgens Pauselijke Bulle van den 24 Februarij 1582 is ingevoerd, heb gevonden te bedragen 146,088 dagen, dus het verschil in de maans ouderdom, tusschen den 18 November 1421 en den 18 November 1821, maar is geweest 4 u. 4 m. en 39 sec., zijnde het destijds geen Springvloed en nog zes dagen voor de Nieuwe Maan geweest; uit welke berekening het mij dan al verder gebleken is, dat het tijdstip van hoog water voor deze stad, in den St. Elizabets nacht van 1421, is geweest te 12 u. 19 min., en daar de vloed op het Hollandsch Diep omtrent een half uur vroeger invalt, en het te vermoeden is, dat de Dijk op of omtrent het tijdstip van hoog water zal bezwe-

ken zijn, gelooven wij te moeten onderstellen, dat de inbraak van den Grooten Waard omtrent te middernacht zal zijn geschied (*zie aant. P*).

Verschrikkelijk en uitgebreid moet ondertusschen deze overstroming geweest zijn! Het water, door de weggespoelde Dijken een' ruimen doortogt vindende, overdekte weldra den geheelen Zuid-Hollandschen Waard, en deed dezelve aan eene onoverzienbare zee gelijkenen (*zie aant. Q*); vele duizende menschen met hun vee verdronken, en die, welke het gevaar ontkwamen, waren van hunne bezittingen beroofd. Men kan de verslagenheid en den grooten nood, waarin men hier ter stede was, opmaken uit den brief, door onze Stads Regering, eenigen tijd na die gebeurtenis, aan hunnen Landsheer den meergenoemden Hertog JAN VAN BEIJEREN gezonden; daarbij biddende, dat die zelf in Dordrecht komen wilde, om te helpen bevorderen, en (zoo als zij met eigene woorden zeggen) *aan te zien onze eeuwige vergankennisse, worde 't Land niet in kort gedijkt*; terwijl zij in dezen brief nog verklaren, zelfs geene leden ter dagvaart te kunnen zenden, *voor zij troost en hulpe van hunnen Landsheer ontvangen hebben*.

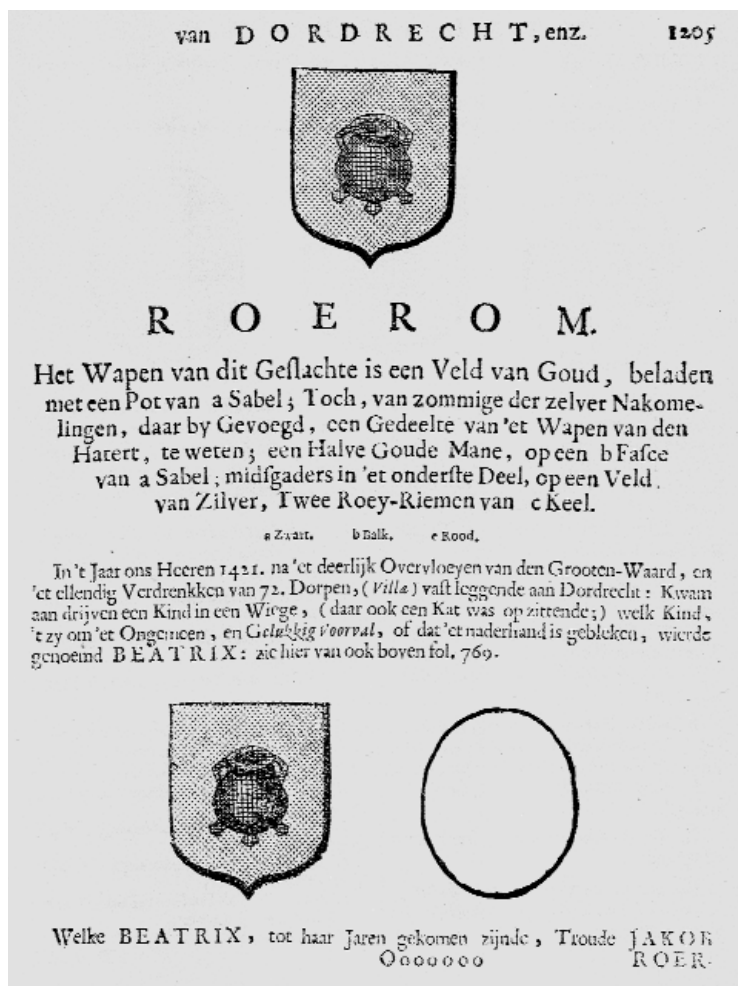
De Sint Elisabethsvloed in 1421, detail (gravure Romeyn de Hooghe, 1677).

In het werk van BALEN vinden wij de afbeelding van die gebeurtenis in eene voortreffelijke Kunstplaat, naar eene Schilderij van HOUBRAKE geëst door den beroemden ROMEIN DE HOOGE, op welke die inbraak mede tusschen de dorpen

Wieldrecht en de Lage Zwaluwe wordt afgebeeld. Wij zien daar op de vlugtende landlieden, met hun vee in schuiten en op vloten aan den dijk bij de Mijl, even buiten de Stadspoort, omtrent ter plaatze, alwaar nu de Steenbakkerijen liggen, aankomen; terwijl een man in aanzienlijke kleeding, vermoedelijk een Magistraats Persoon, aan de aankomende vlugtelingen levensmiddelen uitdeelt; op welke Kunstprent tevens vele der verdrongene dorpen geteekend zijn, waar onder ook een aantal dorpen, als destijds ondergevoeld, gevonden wordt, die vermoedelijk kort daarna weder droog zijn geloopen, gelijk ter Heijden, Oosterhout, Raamsdonk, Waspik, Kapel en andere. Op eene oude afbeelding van die zelfde overstroming, te voren op het Stadhuis in de Weeskamer gehangen hebbende, herinnerde ik mij, ook meermalen dezelfde dorpen te hebben geteld: het is mij, door de vriendelijke medewerking van den voorzitter dezer vergadering, welke daartoe in zijne betrekking van Stads Secretaris het best in staat was, gelukt, deze oude kaart, die bij de vertimmering der Weeskamer elders geborgen was, op te sporen, en tot mijn gebruik te verkrijgen. Te voren had ik altoos met anderen gedacht, dat dezelve, even als de kaart van Diert, den Grooten Zuid-Hollandschen Waard voorstelde, zoo als die op den tijd van de inbraak bestond; dan bij een naauwkeurig onderzoek is het mij gebleken, dat deze oude kaart vermoedelijk gemaakt is, onder het graafelijk bewind van Keizer KAREL V, dus omtrent eene eeuw na de overstroming, en, gelijk het schijnt, opzettelijk heeft gediend, om de afscheidingen te bepalen van de visscherijen op de overstroome lande. Althans wij vinden op dezelve de onderscheidene percelen aangewezen, waar in de Zalm en andere visscherijen bepalen zich ter wederzijde van en tot op de helft van den loop der Oude Maas, en werden aldaar verdeeld tusschen de Grafelijke (hier genoemd Keizerlijke) Domeinen, en die van het Huis van Nassau, welk Huis daartoe, als bezittende de Baronie van Breda, aan de zuidzijde van de Maas schijnt geregtigd te zijn geweest (*zie aant. R*).

Hoe zeer nu deze kaart aan onze verwachtingen niet regtstreeks voldeed, heeft dezelve ons echter onderscheidene misstellingen in de kaart van Diert, die door den Heer VAN DE WALL gevolgd is, de verkeerde plaatsing van de dorpen Houweningen en Almsvoet, als mede de bepaling van de ligging van Kraijesteijn, Giessenmonde, Wolfbrantskerke en anderen; ofschoon beide deze oude en merkwaardige stukken niet met die naauwkeurigheid zijn vervaardigd, als men thans bij het maken van Landskaarten betracht, hebben zij ons echter kunnen dienen, om naar dezelve op eene bepaalde schaal eene Nieuwe Kaart zamen te stellen, die den Grooten Zuid-Hollandschen Waard vertoont, zoo als dezelve, naar mijn gevoelen, op het tijdstip der overstroming in 1421 bestond. Ik heb op dezelve, binnen eene gestipte lijn, al die lande aangewezen, welke overstroemd gebleven en in eene watervlakte veranderd zijn, en tevens de plaats bepaald, alwaar, volgens mijne gedachte, de inbraak heeft plaats gehad. Deze kaart wil ik gaarne ter beschouwing en beoordeeling van die genen open leggen, welke in deze zaak een bijzonder belang stellen; terwijl ik, zoo veel mij mogelijk was, op dezelve heb getracht, die misslagen te vermijden, die ik op de andere kaarten gevonden heb.

Ik zal mij niet ophouden bij de vertellingen, in BALEN te vinden, omtrent zekere aanzienlijke geslachten, welke hunne afkomst zouden hebben van een kind, dat destijds in eene wieg was komen aandrijven, uit dien toestand gered en alhier opgevoed was; maar ik wil alleen met een paar woorden bestrijden het gemeen gevoelen, als of de zoogenaamde Kinderdijk, in de nabijheid van Alblasterdam, zijnen naam aan de aanspoeling van dit kind te danken had. Het komt mij ten minste voor, dat dit onwaarschijnlijk is, dewijl het wiegje in dat geval geheel tegen de streek, van waar de Noordweste wind kwam, zoude ingedreven zijn. Meer geloofs hecht ik aan de Plaat van ROMEIJN DE HOOGE, die het wiegje bij Houweningen laat opvisschen. De naam van den Kinderdijk heeft waarschijnlijk al vroeger bestaan, en is aan eene andere oorzaak toe te schrijven.

Pagina uit 'Beschryvinge van Dordrecht' door M. Balen (1677).

Wat deel het land van Heusden in de overstroming gehad heeft, vind ik nergens, ook niet in de Heusdensche Kronijk van VAN OUDENHOVEN, geboekt; doch het is meer dan waarschijnlijk, dat ook dit land, althans zeker de binnen dorpen, gelijk Meeuwen, Ethen enz. in den beginne mede zal overstroomd geworden zijn, en welligt door zijne hoogere ligging ook spoedig weder van het water zal zijn verlost. (*zie aant. S*) Immers dit zal men mogen opmaken uit het getal der overstroomde Dorpen, Parochien of Buurschappen, welke de meeste oude schrijvers tot het getal van 72 brengen, en waaromtrent wij, ten slotte van dit gedeelte van onze lezing, ook nog het een en ander vermeen en te moeten zeggen.

Indien men op de kaart van Diert, waarvan ik hier voor sprak, al de Dorpen, die in den Zuid-Hollandschen Waard (de binnendorpen van het Land van Altena en Heusden daaronder begrepen) gelegen waren, bij een telt, bevindt men ten Noorden der Oude Maas 28 dorpen
 En ten Zuiden van dezelve tot Oud-Heusden ingesloten 29 -----
 Makende te zamen het getal van 57 dorpen.

Ofschoon nu die kaart vrij volledig is, worden op dezelve niet gevonden Kraijestein en Giessenmonde aan de Merwede (bij BALEN) Stemonde (bij BOXHON Strienmonde) Aarnoutswoude (bij BOXON Aartsberge) aan de Maas, Uitwijk, Muilwijk, Munsterkerk nabij Dussen in het land van Altena, Lederkerke, Poelwijk, Tolloijze bij de Mijl, Annekerke en Wolfbrantskerke aan de Dubbel, allen bekend in de archiven van het Utrechtsche Domkapittel, als Parochie kerken in den verdrongen Zuid-Hollandschen Waard onder het Bisdome van Utrecht behoord hebbende, en eindelijk de Parochien Weede, Tijeslijnskerke (bij BALEN) en Achthoeve (volgens WILLEM VAN GOUDHOEVE) aan de Zuidzijde der Maas gelegen.

Wanneer men deze vijftien parochien bij het opgegeven getal voegt, maakt zulks te zamen het getal, hetwelk DE BEVERWIJK, OUDENHOVEN, VAN GOUDHOEVE, BALEN en verscheidene andere oude schrijvers opgegeven hebben. Daar wij nog dagelijks op onze Spui poort lezen:

‘T land en water dat men hier ziet,
 Waren 72 Parochien na kronijks bediet,
 Geïndeert door ‘t water krachting,
 In ‘t jaar 1421 waarachting.

En wij niet kunnen onderstellen, dat onze Stads Regering in der tijd een zoodanig openbaar opschrift, op eene der stads poorten, zoude hebben doen plaatsen, indien zij in hare dagen van de waarheid daarvan niet ware overtuigd geweest (*zie aant. T*): zoo is men genoodzaakt, wat men ook daartegen in lateren tijd heeft ingebracht, te gelooven, dat er werkelijk 72 Parochien zijn ondergevlloed geweest; van welke echter maar een gedeelte geheel is verloren gebleven. Wij hebben, in den beginnen van dit deel onzer

lezing, een getal van 21 dorpen met de Abdij van Hijsterbach en het Klooster Eemstein, dus 23 Parochien, opgegeven, welke aan den vasten wal van deze stad lagen. Aan de overzijde der Oude Maas aan den vasten wal van Geertruidenberg tellen wij er nog 9, als: Weede of Wederbroek, Achthoeve, Tijeslijnskerke, Twintighoeven, Almonde, Dubbelmonde, een der Drijmelens (*zie aant. L*), Datmour en Cloosteroirt, waarvan niets behouden is, en voegen wij daarbij de nog ontbrekende 2 Parochien uit de Utrechtse archiven, waarvan wij de ligging niet kunnen bepalen, dan zullen, van de geheele 72 Parochien, maar 32 door den vloed geheel verdronken, en niet weder bovengekomen zijn.

Ontzettend ondertusschen moet het gezicht van dezen waterplas van onze stads vesten geweest zijn, daar tusschen de beide steden Dordrecht en Geertruidenberg geen voet lands boven water gebleven was, en naar de zijde van Zevenbergen, de te voren zoo vruchtbare en welbebouwde velden zich als eene openbare zee vertoonden, waarvan het oog nauwelijks het einde konde afzien!

De stad Dordrecht vertoonde zich niet ongelijk aan eene rots, uit het water zich verheffende: Te voren aan het vasteland van Braband gehecht, of alleen daarvan door de Oude of Binnenmaas afgescheiden, was dezelve door deze overstroming eensslags van allen grond buiten de stads wallen beroofd geworden; alleen een stuk van den Dijk bij de Rietdijksche Poort, langs de Merwede opwaarts tot aan den Witboom, tusschen het Huis de Merwede en Kraijestein, bleef nog langen tijd de eenige wandeling of uitstap, welke den ingezetenen aan den vasten wal overgebleven was, tot dat hetzelfde eindelijk ook wegspoelde, of als van geen nut meer zijnde vergraven werd, en men zich geen voet buiten de stadspoorten anders, dan ter scheep, konde begeven. Niet ongelijk beschouwde men destijds de stad aan het zoo wonderbaar gebouwde Venetie, waarom ook CONSTANTIJN HUIGENS, in zijne bijschriften op de Hollandsche steden, de stad Dordrecht zelve sprekende invoerende, van deze inbraak zegt:

Zints heeft mij eene nacht Venetien gemaakt,
En al mijn wandeling in handeling gestaakt.

Dus verre mijn tweede deel voleindigd hebbende, ga ik over tot het laatste gedeelte mijner rede: *over de voornaamste veranderingen, die deze overstroming in den loop der rivieren en de gelegenheid van deze landen, vooral in onze omstreken, heeft te weeg gebragt.*

Het was natuurlijk te verwachten, dat de regering van Dordrecht, daar de stad zoo zeer bij de overstroming leed, als hebbende al haar vertier in zoo vele binnen dorpen van den Waard, welker ingezetenen daar alleen de voortbrengselen van hunnen grond verkochten, en zich ook weder daar in hunne behoeften voorzagen, alle pogingen deed, om de ondergevoelde landen weder te doen bedijken. Wij zagen, dat zij zich daartoe aan hem, dien zij voor haren wettigen Landsheer hield, aan Hertog JAN VAN BEIJEREN wendde: deze Vorst kwam in Julij 1422 zelf in onze stad, en had deswegens

Dordrecht omstreeks 1572; vogelvlucht door G. Braun en F. Hogenberg, 1593 (SAD 551-36539).

een mondigesprek met de regering, welke ten gevolge had, dat eenige voorlopige schikkingen omtrent het bedijken van den Grooten Waard beraamd werden. Deze onderneming schijnt echter, of niet aangevangen, of traag begonnen te zijn, waarom de Hertog in 1423 aan die van Dordrecht de macht gaf, om de onwilligen daartoe te noodzaken. In welken brief, als onwilligen, bijzonder genoemd worden die van den lande van Heusden, van Altena, van Sprang, van 's Gravenmoer en Bezouwen, waaruit blijkt, dat die landen zelve toen reeds weder van het water bevrijd waren. Nog in Augustus van dat zelfde jaar, sloten die van Altena met den Hertog, met den Heer van Strien en met de steden van Dordrecht en Geertruidenberg een verdrag over die bedijking, waartoe de kosten bij eene inschrijving, onder de destijds voornaamste Hollandsche steden, zouden gevonden worden.

Wij kunnen ons niet onthouden van de namen der steden, die daartoe zouden bijdragen, en de sommen, die door elk zouden opgebracht worden, te vermelden, daar wij hierin zoo wel eenen maatstaf van vergelijking over hare grootte en vermogen vinden, als vooral, om dat wij hieruit zien de hooge waarde van het geld in die dagen, welke vorderde, dat zoo veel omslags moest gemaakt worden, om eene inderdaad zoo geringe som bij een te brengen.

Haarlem	namelijk zoude geven 665 Beijersche Gulden.
Delft	----- 595 -----
Leijden	----- 490 -----
Amsterdam	----- 450 -----
Gouda	----- 300 -----

Te zamen 2500 Beijersche Gulden (*zie aant. U*).

Het schijnt echter, dat deze som niet voldoende geweest is, terwijl in het volgende jaar de Hertog berigtte, dat de Hollandsche steden nog eene zekere opbrengst van elke morgen lands tot bedijking van den Grooten Waard hadden ingewilligd, en beloofde zulks ook aan de Ridderschap te zullen voorstellen. Of nu deze inwilligingen niet zijn opgebracht; of de opbrengsten tot andere einden zijn besteed; of dat de voortdurende oneenigheden over het Grafelijk bewind dit gewigtig werk hebben vertraagd, kunnen wij niet bepalen. Dit althans is zeker, dat er destijds aan het bedijken niet begonnen is, aangezien twee jaren later in 1425, toen FILIPS, Hertog van Bourgondie, aan het Grafelijk bewind gekomen was, deze weder een som van 28,000 kroonen beloofde te verschaffen, om den verdrinken Waard te herdijken: het bleef echter al weder bij die belofte, daar het blijkt, dat in 1430 deze som nog niet bijeen was gebragt; en daar wij geen verder gewag van die geheele bedijking vinden, schijnt men die zaak verder opgegeven, of voor ondoenlijk gehouden te hebben.

Wanneer wij ook opmerken, dat het grootste gedeelte van den verdrinken Waard bestond uit zeer laag en moerassig land, hetwelk alleen bij laag water door slui-

zen moest droog loopen, vermits er in dien tijd nog geen watermolens bestonden, waarvan de uitvinding eerst omtrent een eeuw later heeft plaats gehad, gelijk wij in het Plakkaat van 1529 de watermolens, *als eene onlangs gedane uitvinding*, genoemd vinden: zoo moeten wij ons niet meer verwonderen, dat men de bedijking van den verdronken Waard in het vervolg, als eene ondoenlijke zaak, beschouwd heeft; te meer, daar die ontstane waterplas den loop van de stroomen op verschillende plaatsen eene andere rigting deed nemen, en de snelheid der beneden rivieren verminderde, zoo dat hare beddingen meer en meer begonnen te verhoogen, waardoor dezelve niet meer tot eenen behoorlijken sluisgang voor het drooglopen van den Waard konden verstrekken.

De verlamming, die in den loop van verscheidene rivieren veroorzaakt werd, gaf ook aanleiding, dat vele landen in onze omstreken, die te voren door vlieten of stroomen van één waren gescheiden, door aanwassen en verzandingen geheel werden vereenigd. Reeds was in 1423 een verdrag met den Heer van Putten en Strijen gesloten, om de landen, gelegen voor het oude land van Strijen, te bedijken. In het jaar 1432 werden aldaar weder dijkagien aangelegd, waardoor deze Heerlijkheid, die te voren aan de zijde van Zevenbergen was gehecht geweest, nu met den Hoekschen Waard werd vereenigd. Daarentegen werd die nieuwe vaart, meer bekend onder den naam van de Dordsche Kil, of Kille van Bonavontura, op het laatst der 16e eeuw gegraven, en opende voor deze stad een nieuw kanaal tot de zeevaart, waar door echter weder het eiland van Dordrecht van den Hoekschen Waard werd afgescheiden. De Zwijndrechtsche Waard, welke te voren door eenen stroom, de Koedoot genaamd, in twee delen van een gescheiden was, werd in het begin der 16e eeuw te zamen gevoegd, en die stroom binnen gedijkt. Bewesten Heijlenoord lagen te dien tijde eenige gorzen en platen, bekend onder de namen van de Group, het Strijenmonder gors, de Ruigte, het Tollegors, de twee eilandjes Piershil en de Koorndijk: deze alle zijn in dezelfde eeuw met het vaste land van den Hoekschen Waard bedijkt, terwijl een groot gedeelte daarvan door koning FILIPS II aan den, in de vaderlandsche geschiedenis zoo bekenden en betreurden, Graaf van EGMOND geschonken is, die deze landen en gorzen heeft doen indijken, en naar den naam van zijne gemalin SABINA VAN BEIJEREN *de Beijerlanden* heeft doen noemen.

De rivier de Bernisse, welke te voren tusschen de eilanden van Voorn en Putten, langs de stad Geervliet doorstroomde, en een der voornaamste stroomen was, die door de Brabandsche en Vlaamsche schepen bevaren werd. Waarom ook aldaar de Hoofdwacht van den Grafelijken Tol pleeg gevestigd te zijn, verdroogde mede zoodanig, dat dezelve onbevaarbaar, en die tol in het jaar 1600 naar Dordrecht overgebracht werd, terwijl de rivier zelve daarna ingedijkt, en die eilanden te zamen gevoegd werden. Eindelijk zullen de beide eilanden van Flakké en Goederede, die te voren door eenen wijden plas, de *Scharre zee* genaamd, en meer dan eene Duitse Mijl wijd, gescheiden waren, in vervolg van tijd zoodanig aangeslibt, dat dezelve omtrent eene halve eeuw geleden ook te zamen zijn gevoegd, en bij die indijking het dorp Stellendam gesticht is. Zoo zijn, terwijl het water, door de inbraak van den Grooten Zuid-

Hollandschen Waard, in 1421 vele te voren drooge landen in eenen waterplas heeft doen verkeerren, daarentegen een aantal gorzen en ruigten, die te voren met elk getijde onder vloeiden, aangeslibt en weder tot bouw- en weilanden gemaakt; tot welker droogmaking en omdijking ook vooral de uitvinding der watermolens, in of omtrent 1529, veel heeft bijgedragen.

Dan wenden wij ons tenslotte nog eenmaal tot onzen verdronkenen Zuid-Hollandschen Waard, en de rivieren in onze omstreken.

Door geheel het verdrinken van al de landen, die van Werkendam tot Wieldrecht toe gelegen waren geweest, was er een nieuw vaarwater ontstaan, waardoor geladene schepen uit Brabant en elders over dit verdronken land de stad Dordrecht aan de zuidzijde konden naderen. De geschiedenis vermeldt ons, dat de visschers hunnen last of hunne vangst aldaar aan het Botjenspoortje bij de Spui poort uitlostten, en dit oude poortje daardoor zijnen naam ontvangen heeft. De geheele rivier de Merwede was met deze watervlakte als ééne plas geworden; dan daar in dit oude vaarwater nog altoos meerder diepte, dan op het verdronken land, gevonden werd, is de naam van de Merwede, vooral door de schippers, van lieverlede in dien van het *noorder diep* verwisseld: welke naam zij bij verkorting als *het diep* voor onze stad behouden heeft. Deze diepte schijnt echter al vroeg te zijn afgenomen, daar reeds in eene Handvest van MAXIMILIAAN, in 1494 gegeven, van de mindere bevaarbaarheid dezes strooms wordt gewaagd; waarom ook de Heer VAN DE WALL in eene noot zegt, dat men daar uit ziet, dat de ophooging van de bedding der Merwede reeds eene oude kwaal is, die sedert 300 jaren niet zóó moet verergerd zijn, of de rivieren waren thans geheel verlopen geweest; hij vermeent, dat de rivierkundigen in zijnen tijd die Historische bewijzen niet genoeg doordachten, en meer op hunne Theoriën dan op de ondervinding bouwden: De verdronken Waard schijnt intusschen nog langen tijd sporen van zijne verwoesting te hebben opgeleverd. CHRIJSOSTOMUS, een Napolitaansch reiziger, die dezen Waard in het jaar 1514 zelf bevaren heeft, zegt in zijne brieven over Holland, dat men toen de spitsen der torens van sommige der verdronkene dorpen nog uit het water zag steken.

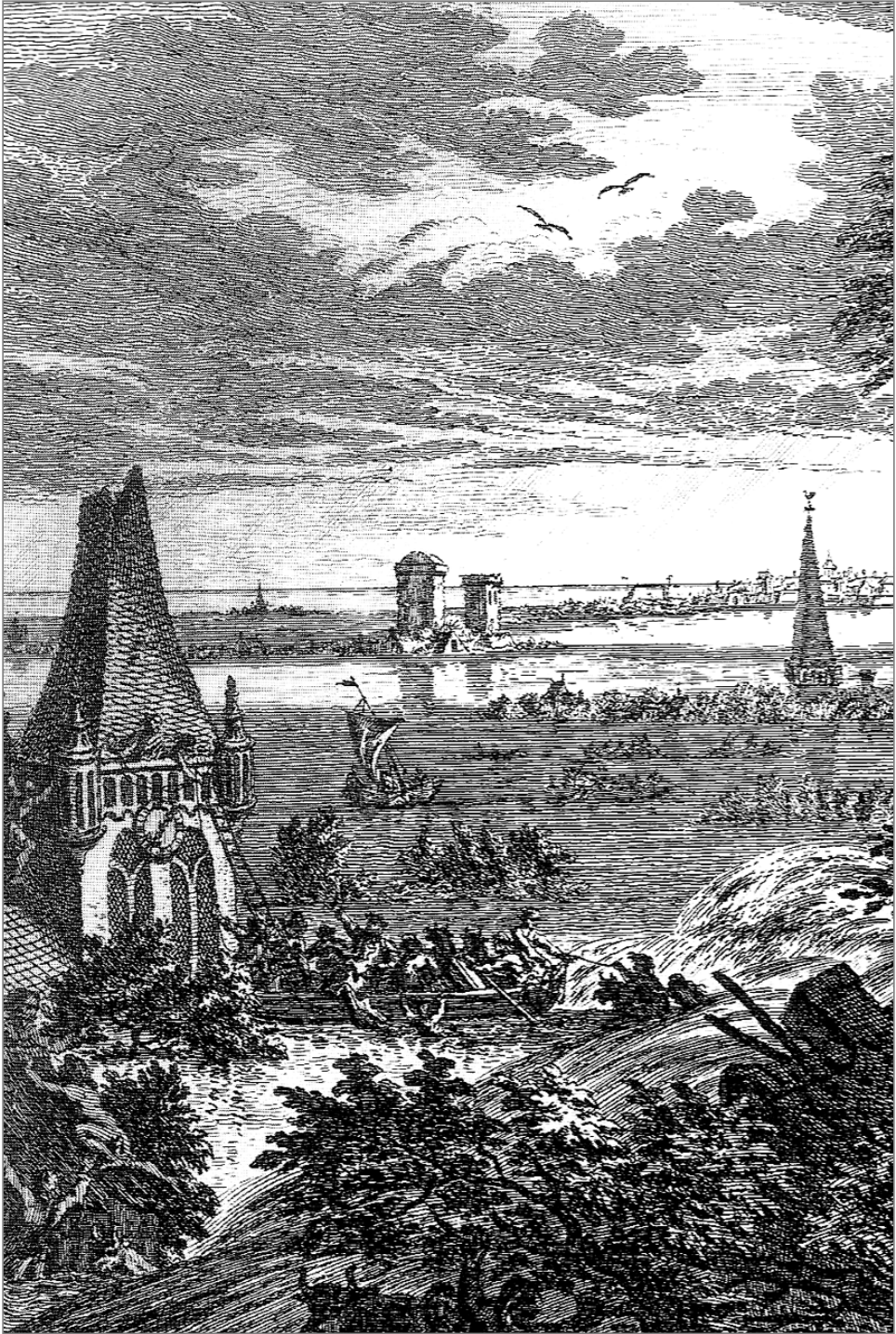
Eerst in het begin der 17e eeuw, namelijk omtrent het jaar 1620, schijnt de eerste bedijking van een gedeelte van het eiland van Dordrecht weder begonnen te zijn. In het jaar 1660 had dezelve al zulke uitgebreidheid gekregen, dat wij bij BALEN vinden aangeteekend, dat de Engelsche gezant uit den Haag was gekomen, om het ingedijkte land van den Grooten Waard te bezien, terwijl, sedert dien tijd tot in onze dagen, die indijking telkens is toegenomen, en het eiland zelve daar door reeds weder eenen aanmerkelijken omvang verkregen heeft.

Het is eene bekende zaak, dat alle rivieren het meest aanslibben ter plaatse, alwaar de vloed, welke de rivier opstroomt, eindigt, en alwaar dus het water, bij de Kenteringe der getijden, het langste in staat van rust is. Voor het verdrinken van den

Grooten Waard stroomde de gewone vloed veel hoger de rivier de Merwede opwaarts, waardoor die Kenteringen tot bij of omtrent de steden Bommel of Tiel plegen te geschieden, (*zie aant. V*) en daar het door het van boven sneller afkomend water minder in rust bleef; dan het veranderen van den Grooten Zuid-Hollandschen Waard in eene groote watervlakte gaf meerder ruimte aan de zeevloeden, waar door de rivier niet meer zo hoog opwaarts stroomde en veroorzaakt werd, dat die aanslibbingen lager in de rivier dan te voren plaats hadden; van daar, dat de oude Merwede van tijd tot tijd in diepte is afgenomen, en dat in dezelve op verscheidene plaatsen, gelijk te Giessendam en elders, platen of zoogenaamde droogten, en ook weder in den verdrongen Waard een aantal eilanden ontstaan zijn, welke door een aantal killen of kreken zijn gescheiden, die alle uit de Merwede afvloeijen; dan van welke er nog geene is, welke eene doorgaands meerdere diepte dan de oude Merwede zelve heeft, en waarvan zelfs sommige door bestendigen aanwas bijna onbevaarbaar zijn geworden.

Men heeft in de twee laatste eeuwen onderscheidene pogingen aangewend, om die rivier de Merwede te verdiepen; dan eens door eenige killen te sluiten of af te dammen, om den stroom op de Merwede te vergrooten; (*zie aant. W*) dan eens door het anleggen van kribben, ten einde den stroom eene andere rigting te geven: dan men heeft zich van tijd tot tijd in zijne ontwerpen te leur gesteld gevonden, terwijl intusschen de aanwassen van de opgekome land en gorzen met elk jaar vergrooten, waardoor de Zuid-Hollandsche Waard, in plaatse van eenen grooten waterplas te vertoonen, gelijk voor drie eeuwen, thans eene verzameling is van eilanden en platen met killen doorsneden, zoo als men op de kaart van den landmeter WAPPEROM, in de bijdragen tot den waterstaat van den Heer DONKER CURTIUS (de beste kaart over dit gedeelte van Zuid-Holland, die in onze dagen is uitgegeven) zien kan, en waaruit men veilig mag onderstellen, dat binnen weinige eeuwen, door bestendige ophooging der gronden, de geheele Groote Waard weder te bedijken zoude zijn.

Of intusschen dit eene wenschelijke gebeurtenis ware? Dit M.H.H. durf ik niet beslissen. De natuur laat zich in de meeste gevallen niet dwingen. Even weinig zoude ik durven beoordeelen, of het plan tot het leiden of graven van eene nieuwe rivier, door en langs die ontstane eilanden, en het afdammen van de oude Merwede, of het Noorderdiep, voor de ontlasting van het bovenwater bevorderlijker zijn zoude; dan of het met minder kosten en veel minder bezwaar voor den handel niet veiliger ware, de Oude Stroombaan te verbeteren. De denkbeelden daarover zijn bij de grootste waterbouwkundigen in ons vaderland geheel uit een loopende; (*zie aant. X*) dan wat ook den uitkomst van den worstelstrijd dier gevoelens zijn moge, dit wenschen wij allen, dat geene rampvolle gebeurtenissen het gevolg mogen zijn van verkeerde maatregelen, die welligt door eigenliefde of belang ondernomen worden, en dat wij en onze nakomelingen steeds bevrijd mogen blijven, om de ontzettende tooneelen, waarvan onze voorouders over vier eeuwen getuigen waren, in volgende tijden te zien hernieuwen.

AANTEKENINGEN BETREFFENDE DE LEZING VAN JAN SMITS Jz.

A. In de kaart van N. DIERT, voorstellende den loop der Maas en Merwede, voor A^o 1421, vindt men, langs de noordelijke oevers van de Maas, onderscheidene malen het woord VUYTRECHT, en aan de zuidelijke oevers het woord LUYCK. Op de groote kaart van den overstroonden Waard, te Dordrecht berustende, staat ten zuiden van de Maas mede geteekend *Suydholland in Luyck*.

B. Het is ons bij nader onderzoek voorgekomen, dat de kaart in het 2e deel van WAGENAAR waarschijnlijk gevolgd is naar die, welke wij van MENSIO ALTING bezitten, en welke in het eerste deel van HALMA'S woordenboek pag. 535 voorkomt, staande op de laatste tweemaal de jaartallen 870 uitgedrukt.

De algemeene benaming van *Friesland*, welke in die eeuw nog aan deze gewesten gegeven werd, is de oorzaak, dat men die kaart bij HALMA op de letter F heeft ingevoegd dezelve vertoont ons die gedeelten dezer landen, welke de Frankische koningen KAREL DE KALE en zijn broeder LODEWIJK, ieder afzonderlijk, in 870 bezaten.

C. Deze benaming (*de Moordhoek*) ontving dit oude markveld van den bloedigen strijd, die in Januarij 1048 op hetzelfde geleverd werd, tusschen de vereenigde benden van de Bisschoppen van Keulen en Luik. Deze hadden bij verrassing zich reeds van een gedeelte der stad meester gemaakt; doch de krijgsknechten van graaf DIDERIK DEN IV, geholpen door de burgerij, deden de ingedrongene vreemdelingen de stad weder ontruimen, bij welke gelegenheid op die plaats een verschrikkelijk bloedbad is aangerecht; men begroot bij onze oude schrijvers het getal der gesneuvelde vijanden, alleen uit den adel op 400, en men kan daaruit zich eene verbeelding maken, hoe vele strijders binnen zulk een enge plaats in dien nacht het leven moeten verloren hebben. Thans is deze markt meer van rondomme met huizen bezet.

Het was deze zelfde gebeurtenis, die in zijne gevolgen den door van den genoemden graaf veroorzaakte, want daags na die overwinning werd hij door een Luikenaar, die zich binnen de stad verscholen had, met eenen vergiftigen pijl gekwetst: men noemt de straat, waar dit voorval gebeurde, thans nog de *Gravestraat*.

MELIS STOKES, in zijne Hollandsche Rijn Kronijk, zingt van deze gebeurtenis:

Holland ontfinde den vijftien Grave
 Die Dirc hiet / die 't lant ende have
 Van den Vader ane quam
 Onlange hi die nutschap nam.
 Tot Dordrecht in die poert
 Wert hi belaghet ende vermoert
 Van sinen vianden onversien.

V. Alkem., bladz. 27.

D. Volgens VAN OUDENHOVENS beschrijving van Zuidholland, was er ook nog in den Grooten Waard een binnenriviertje *de Graaf* genaamd; daar wij echter op de kaart van DIERT geene rivier, maar wel eenen weg onder dien naam geteekend vinden, en daartegen weder in de oude kaart, te Dordrecht voorhanden, de Graaf als een water, in plaatse van *de Eemde* en omtrent in dezelfde strekking, vinden aangewezen, zoo komt het ons voor, dat *de Eemde* en *de Graaf* hetzelfde water zal geweest zijn, waarvan de naam bij afwisseling te dien tijde gebruikt werd, even als thans nog in den bijgelegen Alblasserwaard het water *de Alblas* meestal *de Graafstroom* genoemd wordt.

E. Bij eenen brief van Schepenen en Raad van Dordrecht van 14 April 1307, te vinden in de Handvesten van VAN DE WALL bladz. 129, werd aan die van Geertruidenberg vergund, om vrij van tollén en ongelden te mogen varen, door *het Nieuwe-spuí*, dat door de stads vest te Dordrecht in de haven uitlopende gelegd was, en waartoe die van Geertruidenberg in de kosten mede gedragen hadden.

Het komt ons voor, dat het leggen van dit Spui in verband gestaan heeft, met het afsluiten van de Maas aan de benedenzijde te Maasdam, waar door de scheepvaart van Geertruidenberg, daar de Maasdamsche sluis niet altoos konde geopend worden, belemmerd zijnde, eene andere doorvaart noodig had, welke zij nu door de rivier de Dubbel en dit Spui verkreeg.

F. Hertog ALBRECHT VAN BEIJEREN, Ruwaart van Holland, door die van den Grooten Waard klagtig gevallen zijnde, dat dit Spui aan denzelfden Waard schadelijk was, als men het opent, om de schepen daar door te laten, en dat daar ook veel water door komt, alzoo de deuren niet dicht gehouden werden, beveelt bij eenen brief van den 9 December 1377, mede bij VAN DE WALL bladz. 320, *daar in een dam te leggen*; welk stuk ons al verder doet zien, hoe zeer men bezorgd was, om den Grooten Waard van het buitenwater bevrijd te houden, en ons al meerder in ons gevoelen bevestigt, dat de oude Maas in de veertiende eeuw geheel eene binnen rivier geworden was.

Dit Spui is nu nog, als stads gracht, te Dordrecht in wezen, en zijn daarvan ook nog overig de namen van de Spui-poort, en de groote en kleine Spuistraat, tusschen welke beide het doorstroomt.

G. Het St. Salvators klooster te Eemstein was in 1380 gesticht door RIJNOUD MINNEBODE, eenen burger van Dordrecht; na het verdrinken van de Grooten Waard is het met gemeen overleg van de broeders verplaatst in den Zwijndrechtschenwaard nabij Kijfhoek, alwaar het tot aan de reformatie bestaan heeft: thans is het eene bouw-hoeve, welke nog onder den naam van *het klooster* bekend is.

H. Dat Hijsterbach geen gewoon klooster, maar eene abdij is geweest, blijkt uit de rekening van 's lands ontvanger van het jaar 1309, waar in *de abt van Hijsterbach* voorkomt.

I. Tolnesse of Tolloijse was eene smaldeeling van de Heerlijkheid Alloijse, en had ook eene bijzondere parochie kerk, die in 1421 door de inbraak vernield is, ten bewijze waarvan wij alhier een gedeelte van den navolgenden, in Utrechtsche archiven berustende, brief inlasschen.

<< De Deken en het kapittel van St. Jans kerke te Utrecht, wenschen aan alle Christen geloovigen de zaligheid in hem, die de ware zaligheid van allen is.

<< Naardien het openbaar en kennelijk is, dat de geweze parochie kerk van Tolloisen, onder het bisdom van Utrecht behoord hebbende, nu langen tijd geleden en over verscheide jaren, door het doorbreken der dijken *en het overstromen der zeewateren* te gronde gegaan en verdronken is, zonder eenige hoop van ooit hersteld of van het water verlost te zullen worden; naardien daar en boven, buiten de muren der stad Dordrecht zekere buurschap de Vuijlpoot genaamd, met eenige huizen en inwoonders gelegen is, welke buurschap onder de Parochie van Tollois pleegt te staan, en er een gedeelte van was, en in de gemelde buurt van de Vuijlpoot eene fraeije kapel staat: gemerkt vorders, dat, indien deze kapel tot een parochiekerk opgericht en met de eere teekenen en voorrechten van een Parochiekerk voorzien wierd, de Perijkelen der zielen, dewelke gemelde inwoonders wegens menigvuldige gebreken in het bedienen der sacramenten voorvallende te lijden hebben, met Gods hulpe tenemale zouden ophouden: daarom is het dat wij &c (= etc.).

<< Gegeven in 't jaar na 's Heeren geboorte 1452, den 24 van de maand September.

K. VAN OUDENHOVEN noemt hier ook *Weede of Wederbroek*. Op de Dordsche kaart saut nog eene kapel geteekend, Brouck genaamd. Ook liggen bij de kille van Bonaventura nog landen, die men de *gronden van den Broek* noemt.

Omtrent dit Weede vinden wij in BALEN bladz. 955, het volgende:

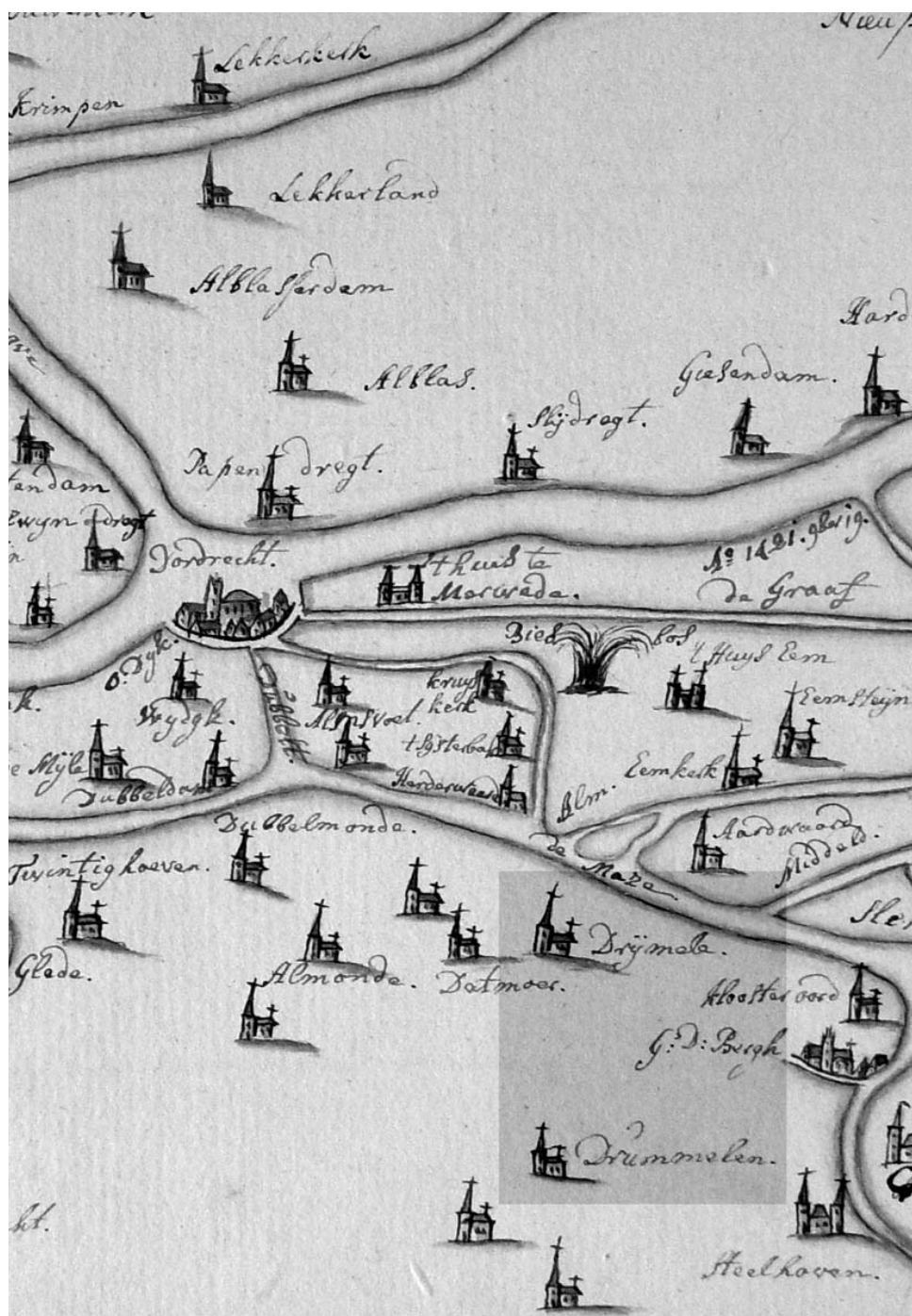
<< WILLEM DE BEVEREN DANIELSZ., knape, trouwde A^o 1427 jonkvrouw KATHARINA VAN WEEDE, dochter van HENDRIK VAN WEEDE, knape, Heer van Weede.

<< Welk *Weede* met het stamhuis is verdronken in het jaar 1421 door de Groote Zuid-Hollandsche inbraak.

De juiste plaats, waar dit *Weede* gelegen heeft, kunnen wij niet bepalen, maar het moet nabij Wioldrecht geweest zijn. - Wij hebben het dus op onze kaart aldaar aangewezen.

L. Ik heb in mijn verhandeling de kaart van DIERT gevolgd, die *twee Drymelens* stelt; sedert het uitspreken daarvan ben ik echter in twijfel geraakt, of er wel twee dorpen van dien naam aldaar gelegen hebben. - Zie hier de reden.

De WelEerw. Ds. P.A. GILTAIJ, Predikant te Made en Drimmelen, heeft op Zondag den 18 November 1821, eene leerrede gehouden, welke ter herinnering aan deze inbraak, waarbij deze dorpen ook zoo veel geleden hadden, gewijd was, en welke ik op mijn verzoek ter lezing bekomen heb. In dezelve wordt alleen van één Drimmelen gesproken; dan van een naburige Parochie gewaagd, *Hoeckenisse* geheten, welke zoude gelegen geweest zijn, alwaar DIERT het verdronkene Drijmelen geplaatst heeft.

Tweemaal Drimmelen op de kaart van N. Diert

In den beginne dacht ik, dat het dus eene fout, of in de teekening, of in de gravure van de kaart van DIERT mogt geweest zijn; doch ik heb sedert bekomen eene kopij van deze oorspronkelijke kaart, door JAN PHILIP PREVOOST in 1732 geteekend naar de originele kaart, die in 's lands archiven in 's Hage berustende is, en op deze staan ook beide die Drimmelens bekend.- Daar na heb ik van den Heere BEELAERTS VAN EMMICHOVEN (welken ik daarvoor mijnen dank betuig) eenige papieren ten gebruike bekomen, die Heerlijkheid, welke in het land van Altena gelegen is, betreffende, en onder dezelve eene zeer oude en bijna vergane kaart gevonden, die mede eene kopij van de kaart van DIERT is; op dezelve staan ook de twee Drijmelens, doch eene derzelve is met de pen doorgehaald, en er is *Houckenesse* nevens gevoegd. Er zijn in dit stuk ook nog meer veranderingen gemaakt, waarvan sommige echter verkeerd zijn; dan het allermerkwaardigste, waardoor mijne stellingen zeer bevestigd worden, is, dat de Maas zich op die kaart bij de stad Heusden reeds als opgesloten vertoont, nagenoeg op dezelfde wijze, als op mijne kaart getekend is.

Ik zoude dus, met betrekking tot die twee Drimmelens, overhellen te gelooven, dat *Hoeckenisse* eene smaldeeling van Drimmelen geweest is, met een bijzondere Parochiekerk, die onder den naam *Hoeckenisse* bekend was. Men vindt in dezen Waard verscheidene voorbeelden, dat die smaldeelingen toen bestonden; om hier omtrent echter niet te beslissen, heb ik op mijne kaart bij het woord *Drijmelen* de woorden of *Hoekenisse* gevoegd.

In de Bat. Illustr. Van S. VAN LEEUWEN wordt ook van *Hoeckenesse* gewaagd, liggende nabij Drimmelen.

M. In de beschrijving van Rotterdam, door VAN SPAAN, vinden wij vermeld, dat door dezen zelfden storm en watervloed de muren van de stad Goederede werden omvergeworpen, en aldaar hoog verhevene duinen van de zee verzwolgen werden.

N.G. VAN KAMPEN, in zijne beschrijving der Nederlanden, berigt, dat het dorp Petten, in Noord-Holland, door dezen zelfden storm geheel vernield, en sedert meer landwaarts in verplaatst is.

N. Volgens VAN OUDENHOVEN, was er boven Wioldrecht, aan het einde van den Grooten Waard en met hetzelfde bedijkt een Ambacht, het Tijesselings-Ambacht genaamd, waarin eene bijzondere Parochiekerk zoude geweest zijn.

De bedijking van dit Ambacht, vinden wij, dat in A^o. 1282 door graaf FLORENS van Holland vergund is (zie BALEN bladz. 433) en het verspreidt eenig licht omtrent ons vermoeden, zoo in de verhandeling, als in de aantekening F aangegeven, dat omtrent het einde der 13e of het begin der 14e Eeuw de Groote Waard eerst aan zijn beneden einde omdijkt en door sluizen afgesloten zoude zijn.

O. DAUTUN, in zijne Waterbeschrijving der Vereenigde Nederlanden bl. 12, schrijft de inbraak van den Grooten Waard toe aan den vloed, die uit de Noordzee gekomen is.

In aantekening I hebben wij doen opmerken, dat in 1452 het Utrechtsche kapit-

tel van St. Jan het verdrinken van den Waard ook *aan het overstroomen der zeewateren* toeschreef. Dan, behalve de opgenoemde bewijsgronden, is er nog eene, welke ons van zeer veel gewigt voorkomt, te weten:

Op het kasteel te Dussen, in het land van Altena, bevindt zich nog een zeer oude schilderij in olieverf, welke mede de inbraak van den Grooten Zuid-Hollandschen Waard vertoont, dezelve voorstellende op den dag na die overstrooming.

Op dit merkwaardig tafereel, hetwelk bij eene hoogte van 6 eene breedte van 9 Rijnl. voeten, en dus eene geschikte grootte heeft, om een geheel overzicht van den verdrinkenen Waard te kunnen voorstellen, wordt de Dijk bij Werkendam *nog in zijn geheel en ongeschonden*, dan daar en tegen die bij Wieldrecht, *als ingebroken*, afgebeeld; de Dorpen en Parochien van den Waard staan op hetzelfde geschilderd, en nevens de kerken of torens, met zeer oude letteren, aangewezen. Voorts heeft die schilderij, wat de voorstelling betreft, zeer veel overeenkomst met de schilderij van HOUBRAKEN, waar van de plaat in BALENS beschrijving van Dordrecht te vinden is, behalve dat het door eenen zeer middelmatigen kunstenaar is geschilderd; aan de bovenzijde van dezelve staan ook twee opschriften, waarvan het eene het tijdversje is, in onze verhandeling bladz. 28, opgegeven, en het andere behelst, met eenige verandering in de spelling, hetzelfde opschrift, dat boven de Spuiport te Dordrecht te lezen is, en hier voor, bladz. 40, staat vermeld.

Wij hebben niet kunnen ontdekken, door wien of wanneer die schilderij is vervaardigd, maar gelooven zeker te mogen stellen, dat dezelve ruim twee eeuwen oud zal zijn. Het kasteel te Dussen, dat ook in 1421 door dezen watervloed vernield was, schijnt, volgens het opschrift boven de galerij op de binneplaats, in 1609 herbouwd te zijn, en uit de vorm der letteren komt het ons voor, dat deze schilderij ook in dien tijd vervaardigd is.

Terwijl onze verhandeling reeds op de pers was, vernamen wij eerst, dat deze schilderij zich op het kasteel te Dussen bevondt, en wij zijn dus opzettelijk derwaarts gereisd, om die te bezigtigen. Weinige dagen te voren was in de nabuurschap van Dussen, namelijk te *Capelle* in de Langstraat, een zeer oud schip bloot gegraven, dat wij en velen met ons geloofden, ook in 1421 daar gezonken moet zijn: dan na alles, wat daarin ontdekt is, nagegaan, en vooral de opschriften en gedaanten der letteren op zekere oude tegels, die tot een vuurhaard in hetzelfde gediend hebben, overwogen te hebben, zijn wij van deze gedachte teruggekomen, en wij beschouwen dit vaartuig, als behoord te hebben tot een dier schepen, die in den oorlog tegen de Spanjaarden op onze binnenslandsche stroomen zijn gebruikt geworden; indien wij hier eene gissing durven wagen, dan kan hetzelfde wel een van die schepen zijn, het welk in de belegering van Geertruidenberg, in 1593, het zij als oorlogsvaartuig, of tot vervoer van krijgsbehoeften, heeft gediend. Wij lezen in de Nederlandsche oorlogen van BOR, 5e deel bladz. 690, in de Nederlandsche geschiedenis van EM. VAN METEREN, 6e deel, 17 boek, en vooral in den Nassauschen Lauerkrans, in 1610 te Leiden gedrukt, het omstandig verhaal van die belegering, die zoo wel te water als te land ondernomen was, en welke aan het beleid van prins MAURITZ zoo zeer tot eer verstrekke. In de opgegevene werken wordt ook verhaald, dat al het land in den omtrek dier vesting geïnunderd was, en dat

een opgekomen stormwind en hooge vloed, op den 5 Junij 1593, eenige schepen en ponten deed wegdrijven. Welligt kan het een van deze geweest zijn, dat bij het naburige Capelle gezonken is, en nu is ontdekt geworden.

Wij vleijen ons, dat bij de verdere ontgraving van het achterste gedeelte van dit vaartuig, hetwelk, terwijl wij dit schrijven, nog gedeeltelijk onder water is, nog wel iets zal opgedolven worden, dat voor de geschiedenis van belang zijn zal, en wij, van een bekwaamer pen dan de onze, deswegens een omstandiger berigt zullen verkrijgen.

P. Een mijner vrienden, meer dan ik ervaren in het maken van diergelijke berekeningen, en aan wien ik mijnen arbeid had toegezonden, heeft wel de vriendelijkheid gehad, mij den dienst te bewijzen, op andere gronden, den tijd der nieuwe maan voor November 1421 te zoeken; hij bezigde daartoe de maans tafelen van MAIJER, uitgegeven door de koninklijke Pruissische Academie der wetenschappen, waarin men, deel II bladz. 99, de tijdperken der nieuwe manen, volgens den Juliaanschen almanak, vindt, en vond alleen eene zulke geringe afwijking van de uitkomst, welke mijne berekening had opgeleverd, dat dezelve naauwelijks 4 minuten in het tijdstip van het hoog water in den St. Elisabets nacht bedragen konde.

De kundige onderwijzer van de departementale school alhier, de heer GEELHOED, heeft mede, op mijn verzoek, den maans ouderdom voor 1421 naar het sterrekundig jaar berekend: daar ook onze uitkomsten bijna dezelfde waren, en slechts de geringe afwijking van 13 min. Voor den tijd van het hoog water opleverde, zo vlei ik mij, door die beide berekeningen in mijne gevondene uitkomst versterkt, den waren tijd van de inbraak van den Grooten Zuid Hollandschen Waard in 1421, zoo na mogelijk, bepaald te hebben.

Q. De geleerde JUNIUS heeft op deze gebeurtenis een Latijnsch tijdversje gemaakt, hetwelk door JOACHIM OUDAAN aldus is vertaald:

Door storM-VVeer oVer dordt geVaLLen Lag de stad
gesChonden, datse sChIer een zee ge Leek door 't nat,

R. Men heeft tot bepaling van de grenslijn dezer visscherijen, over eeuwen, in de oude bedding der Maas, stukken van molenstenen laten zinken, welke in dezen tijd nog wel eene enkele reis door de visschers ontdekt worden, of waarop zij met hunne scheepshaken stooten.

S. Het oostelijkste gedeelte van het land van Heusden, en de dorpen aan den Maasdijk, tusschen Heusden en Woudrichem, mogen al in deze ramp niet of weinig gedeeld hebben, zoo zullen toch zeker de binnendorpen langs de Oude Maas, gelijk Doveren, Gansoijen en Drongelen overstroomd geweest zijn, daar de ligging van deze niet merklijk hooger is, dan die van de dorpen in het land van Altena, waarvan wij toch zeker zijn, dat eenige, gelijk Uitwijk, Dussen, Muilwijk en Munsterkerk, mede zijn geïnundeerd geweest ten opzichte van de laatste, vind ik nog het volgende:

<< JAN VAN DER DUSSEN FLORENSZ., heer tot Dussen, is, nadat zijne Heerlijkheid en vele van zijne goederen, door de groote inundatie in 1421, in Zuid-Holland verdronken waren, meter woon getogen naar Delft.

Zie BALEN *bladz. 1055.*

In de verzameling van papieren, waarvan ik in aantekening L sprak, heb ik ook nog gevonden een consent van PHILIPS van Bourgondiën, graaf van Holland, van den 31 Mei 1465, tot bedijking van een gedeelte van het land van Heusden en Altena, en van eenige gronden van Zuid-Holland, die in 1421 verdronken waren, hetwel ons bevestigd, dat de Heusdensche en Altenasche landen mede in de ramp van 1421 gedeeld hebben. Om de merkwaardigheid van dit stuk, schrijf ik er een gedeelte van af.

<< Dit is die Bezeghelde Hantveste van der Zeedijck ofte de Dijckaetzijde soemen will 's lants van Althenae.

<< Ick PHILIPPUS bij der Gratien Godts Hertoghe van Burgondien, van Loothrijck, van Brabant &c., doen kondt alle Lijden, hoe dat onsse Lieve Neve JACOP Grave tot Huern Heer van Althenae, In den jaer van Een ent sestigh leestleden, met onssen droddaert steede en inghelanden van Huijsden, met een deele van onssen ondersaten in Zuidhollant, en met den inghelanden van Eeten en Meuwen, soe verre een ijegelijksz dat aengaen magh. Om te bedijken den grootdeel Landts dat sijnderder tijt dat Zuijthollandt inbrack tot dier tijt toe ombedijct, en metten water ghemeijn gheleege heeft off hadde, bij onsen consente en Dijckaetzijde aangeheijdt en ghemaect hebben, beghinnende in den lande van Althenae aen den Woudrichemschen dijck bij der Gallgen, aff te gaen over dat gat tot het Ambocht van Sleuwijck, van danenvoirt die Merwede langhes tot Werkendam, en alsoe voirts totten Werckenhoe, en voirt tot Wielesteijn, en van danen tot den doornschengate toe, en desoe voirt over die koorn aan die Dussen, en van danen sluijten aan Heer Diercks verlaten van die Meruwede; en is wael waar dat &c.

<< Soo hebben wij des te oirkonde der waerheijt onssen Zeeghel aen desen brieve doen hanghen, ghegeven opten Leesten dach mej, in 't jaer ons heeren Duzent Vierhondert Vijff en 't Zestigh.

T. De nieuwe Spuiport te Dordrecht is wel eerst in 1609 gebouwd, dan wij gelooven met den Heer VAN DE WALL, dat stijl en schrijfwijze aantoonen, dat dit zelfde versje bevorens reeds op de oude poort gestaan heeft, gelijk zulks mede het geval schijnt te zijn met het opschrift op de binnenzijde dier poort, welke de belegering van Dordrecht in 1418 vermeldt.

U. Item up onser vrouwen avont Assumtio anno XXIIj doen aennamen die steden hier na geschreven tot der Dijckaidzen behoef van Dordrecht van mijns genaden heren wegenalsulc gelt uut te leggen als hier na geschreven staat.

Hairlem	vj ^c Lxv	beijers gul:
Delfft	v ^c xcv	gul:
Leijden	IIIj ^c xc	gul:
Aemsterdamme	IIIj ^c L	gul:
Goude	IIj ^c	gul:
	Som ^a . xxv ^c	gul:

Mss van de Leen en Charterkamer Memoriale 1422 ... 1423 Ducis Johannis.

Zie V.D. Wall. Handveste van Dordrecht.

V. Men moet echter het opstroomen van het water niet verwarren met de grenzen van het zout- of zeewater, aangezien dit bijna nimmer tot voor Dordrecht gekomen is. Want ofschoon de vloed, in dezen tijd, nog bij noordwestelijke stormen, het water tot voorbij Gorinchem de rivier doet opstroomen, komt echter zelden het zeewater verder dan tot aan den mond der Dordtsche Kil, ruim een uur gaans beneden deze stad.

W. De regering van Dordrecht schijnt al vroeg bedacht te zijn geweest, om, door het afsluiten van de killen, de stroombaan van de oude Merwede in goeden staat te houden; te dien einde had zij reeds in 1564, met den grave van Hoorn, als heer van de landen van Altena, eene overeenkomst dienaangaande gesloten: dan, terwijl men daarmede bezig was, verzettede zich het naburig Gorinchem tegen dezelve, hetgeen een regtsgeding, voor den Hove van Holland, ten gevolge had, waarin den 15 Nov. 1581 sententie gewezen werd, bij welke de stad Dordrecht vergund werd: *toe te dammen de Kille of Kreden omtrent Werkendamme, tot zulk eene hoogte, als zij met den Grave van Hoorne waren gecontracteerd*. Deze toedamming schijnt echter toen niet uitgevoerd te zijn, maar in later tijd heeft men met het afdammen van eenige Killen, op de kaart van ABEL DE VRIES, Ao. 1738, aangewezen, eene proeve genomen, die echter aan de verwachting niet beantwoordde, en waarvan ook sommigen weder weggenomen zijn.

X. Het publiek is sedert langen tijd bekend met het plan van de heer Inspecteur Generaal BLANKEN, over eene nieuwe uitstrooming der bovenrivieren tot in zee, en met de tegenspraak op hetzelfde van zijnen ambtgenoot, den heer GOUDRIAAN, en van de heeren VAN UTENHOVEN, MOLL en DONKER CURTIUS, waarvan de memorien en berigten alle gedrukt en in ieders handen zijn.

Ofschoon ik, *als Koopman*, met mijne medehandelaars, over die ontworpen veranderingen eenstemmig denk, en daarin eene wezenlijke belemmering voor den handel en scheepvaart van Dordrecht, Rotterdam en Schiedam veronderstel, zoo acht ik mij noch in staat, noch bevoegd, om dezelve *van de zijde der waterbouwkunde* te beoordeelen; dan eene opmerking heb ik echter gemeend, dat te regtstreeks in verband met mijne verhandeling stond, om dezelve met stilzwijgen te kunnen voorbijgaan.

De heer BLANKEN, namelijk, zegt in zijne beschouwing, bladz. 44, dat de Zuid-Hollandsche Waard in eene zorgeloozen nacht, bij dijkbreuken, diep onder water verdronk, en laat daarop volgen:

<< Want ofschoon de geschiedenis verhaalt, dat de zoogenaamde Elisabethsvloed, in 1421, bewerker was van de bovenrivieren, zoo is hier de zaak klaarder, dan het geschiedverhaal, enz.

Daar wij nu zoo wel in onze Verhandeling, als in de Aanteekeningen op dezelve, en bepaaldelijk in die onder Lett. I. M. O. en Q. vermeld, vermeenen voldingend bewezen te hebben, dat de Zeedijk van den Grooten Zuid-Hollanschen Waard te Wieldrecht, door de gevolgen van eenen verschrikkelijk noordwestelijken storm is doorgebroken, en denzelven Waard met *Zeewater* overstroomd heeft, en onze getuigenis berust op autentieke stukken, waarvan sommigen van eene dagteekening zijn van zeer weinige jaren later, dan die inbraak zelve, zoo komt het ons voor, dat het geschiedverhaal hier op onmiskenbare gronden berust, om hetzelfde op eenig gezag te kunnen achterwege stellen.

Wij willen echter niet betwisten, dat de hooge rivierstand, zoo wel door den ontzettenden zeevloed, als door het van boven afkomend water te gelijk veroorzaakt, die verwoesting kan vergroot hebben; dan de tijd, waarin die overstroming gebeurde (het midden van November) bevestigt ook, naar het mij toeschijnt, dat de oorzaak in storm en zeevloed, en niet in ijsverstoppingen moet gezocht worden; en wij gelooven ook niet, dat bij eene opene rivier de voorbeelden voorhanden zijn, dat de dijken van onze benedenlanden door het van boven afkomend water ingebroken zijn; trouwens de heer BLANKEN zegt zelf (bladz. 10 van hetzelfde werk) *dat het opmerking verdient, dat in vorige tijden de gevaren van ijsgang het meest, zoo niet bestendig, plegen te bestaan bij het losbreken en opruimen van het ijs uit de rivieren.*

Daarentegen zijn ongetwijfeld de zeevloeden, wanneer die door aanhoudende stormwinden de dijken teisteren, voor onze benedenpolders gevaarlijk, gelijk dit het naburig Zeeland veelmalen, en in 1421 de Zuid-Hollandsche Waard geleerd heeft; of nu, indien de aanwassen op het Bergscheveld of het Biesbosch weder ingedijkt wierden, en daar door onze omstreken weder, ten naastenbij, in denzelfden staat als voor 1421 wierden gebragt, de zeevloeden hooger zouden oprijzen, en of dit dan weder voor dien nieuw bedijkten Waard of voor andere dijkagien in onze streken gevaarlijk zoude kunnen worden? Is eene vraag, die ik wel bij den heer BLANKEN ontkennend antwoord vind, dan die ik geloof, dat *op natuurkundige gronden* nog niet weggeredeneerd is; althans ik betuig voor mij zelve, na al hetgene ik deswegens in zijne Memorien gelezen heb, mij met *redelijke gronden van geruststelling*, door gemelde Heer bijgebragt, nog niet ten volle te kunnen vereenigen, of daarin met dat vertrouwen te kunnen berusten, hetwel in eene zaak van dat groote aanbelang zoo zeer wordt vereischt.

**OPHELDERING OMTRENT DE KAART,
WELKE BIJ DEZE VERHANDELING GEVOEGD IS.**

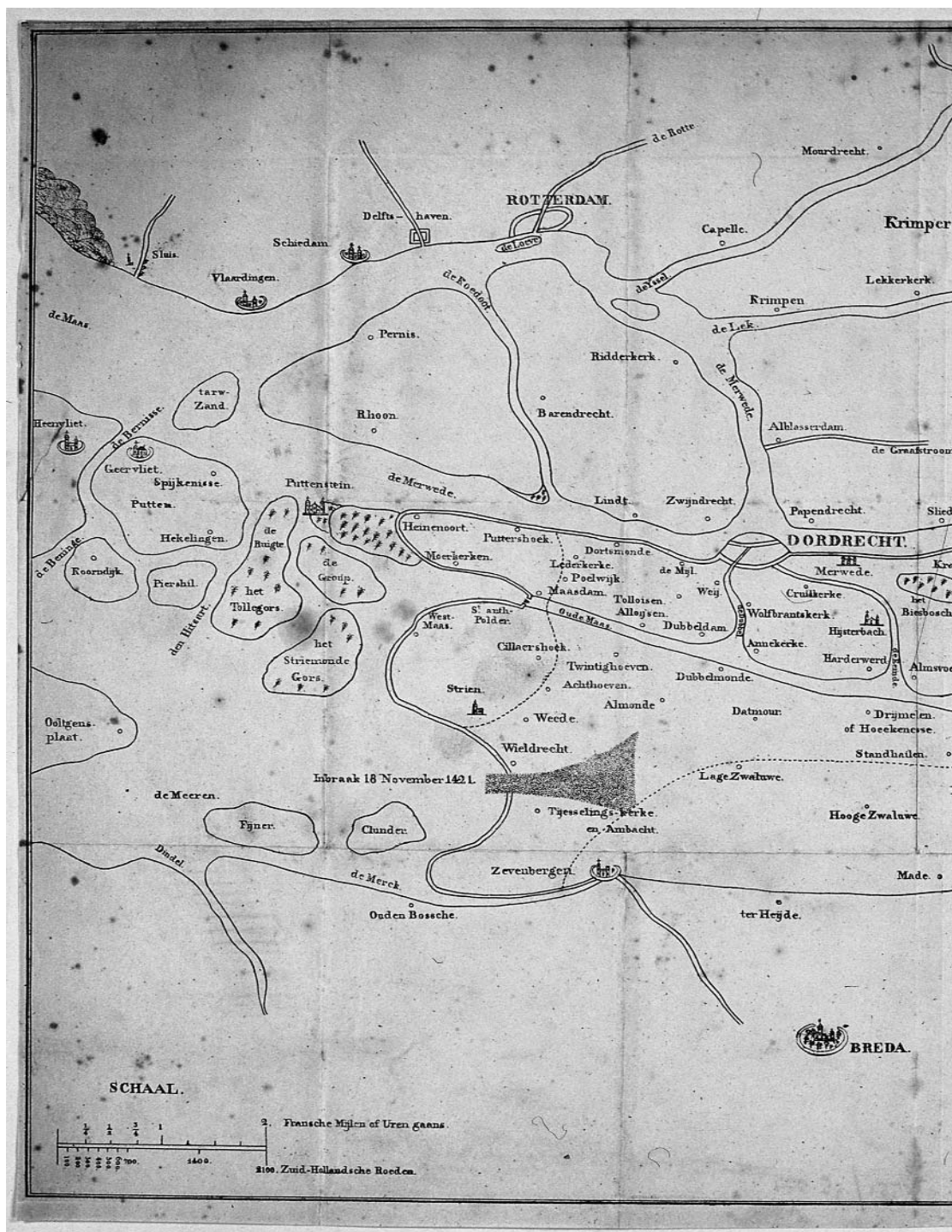
Ik heb deze kaart voornamenlijk ontworpen. Om den Grooten Zuid-Hollandschen Waard ten doen kennen, zoo als die, naar mijn gevoelen, voor de inbraak van 1421 geweest is; daartoe heb ik zekere vaste punten gekozen, gelijk Dordrecht, Woudrichem, Heusden, Geertruidenberg en Zevenbergen, welkers ligging op de nieuwere kaarten goed bepaald is, en die door die inbraak geene veranderingen ondergaan hebben.

Vervolgens heb ik den omtrek van den Grooten Waard, grootendeels gevolgd naar de beide oude kaarten, waarvan in de verhandeling gewaagd is, en door dubbele lijnen de grenzen van dien Waard aangewezen, alwaar dezelve door dijken, tot afweering van het buitenwater, gedekt was, terwijl ik tevens te Maasdam de sluizen getee-kend heb, waardoor dezelve zijn overtollig binnenwater ontlastte.

De plaatsing der onderscheiden dorpen, zoo van den Zuid-Hollandschen Waard, als van het land van Heusden en Altena, heb ik mede voornamenlijk gevolgd naar de kaarten van DIERT, en die welke onder het stads bestuur te Dordrecht berust; doch daarin echter die veranderingen gebragt, welke ik, bij een naauwkeurige vergelijking, vermeende, dat in het oog moesten gehouden worden. Voorts zijn daarbij gevoegd die dorpen of parochien, welke ik in de onderscheiden werken, door mij aangehaald, bevonden heb, dat op dien tijd in denzelfen Waard aanwezig waren, en die op de genoemde kaarten niet waren aangewezen; in de plaatsing van die parochien heb ik echter niet anders kunnen volgen, dan de opgave van eenige oude schrijvers, die dezelve meestal enkel genoemd hebben, als de bedoelde parochie nabij een ander, bij hun genoemd en bekend dorp, gelegen was, en ik ben daarin ter goeder trouw te werk gegaan. Het zijn dus alleen die weinige parochien, waarvan ik wel de namen, maar geene aanwijzing van de ligging heb kunnen opsporen, die ik op deze kaart niet getee-kend heb; willende deswegens liever het geheel volledige opofferen, dan mij aan grove misstellingen wagen.

De gestipte lijn, welke binnen den Grooten Waard getee-kend is, bevat dat gedeelte, hetwelk door de inbraak verdronk, en bijna twee eeuwen lang, als eene ruime waterplas of moeras, bleef bestaan; sedert dien tijd zijn, door de bestendige aanwassen, een aantal platen of gronden weder te voorschijn gekomen, die als gorzen en grienden gehouden, of met zomerkaden omringd, of met het eiland van Dordrecht, of op zich zelve bedijkt zijn; sommige van die gronden hebben hunne voormalige namen weder gekregen, gelijk onder anderen het dorp Dubbeldam, hetwelk het eenige dorp met eene kerk is, dat sedert die vier eeuwen in den verdrongen' Waard is gesticht, anderen zijn met nieuwe en verschillende benamingen benoemd.

Het geen verder, buiten dien Grooten Zuid-Hollandschen Waard, op deze kaart is aangewezen, is meestal naar de kaart van DIERT gevolgd, en is alleen daarbij geschetst, om den loop der stroomen voor 1421 te doen opmerken.

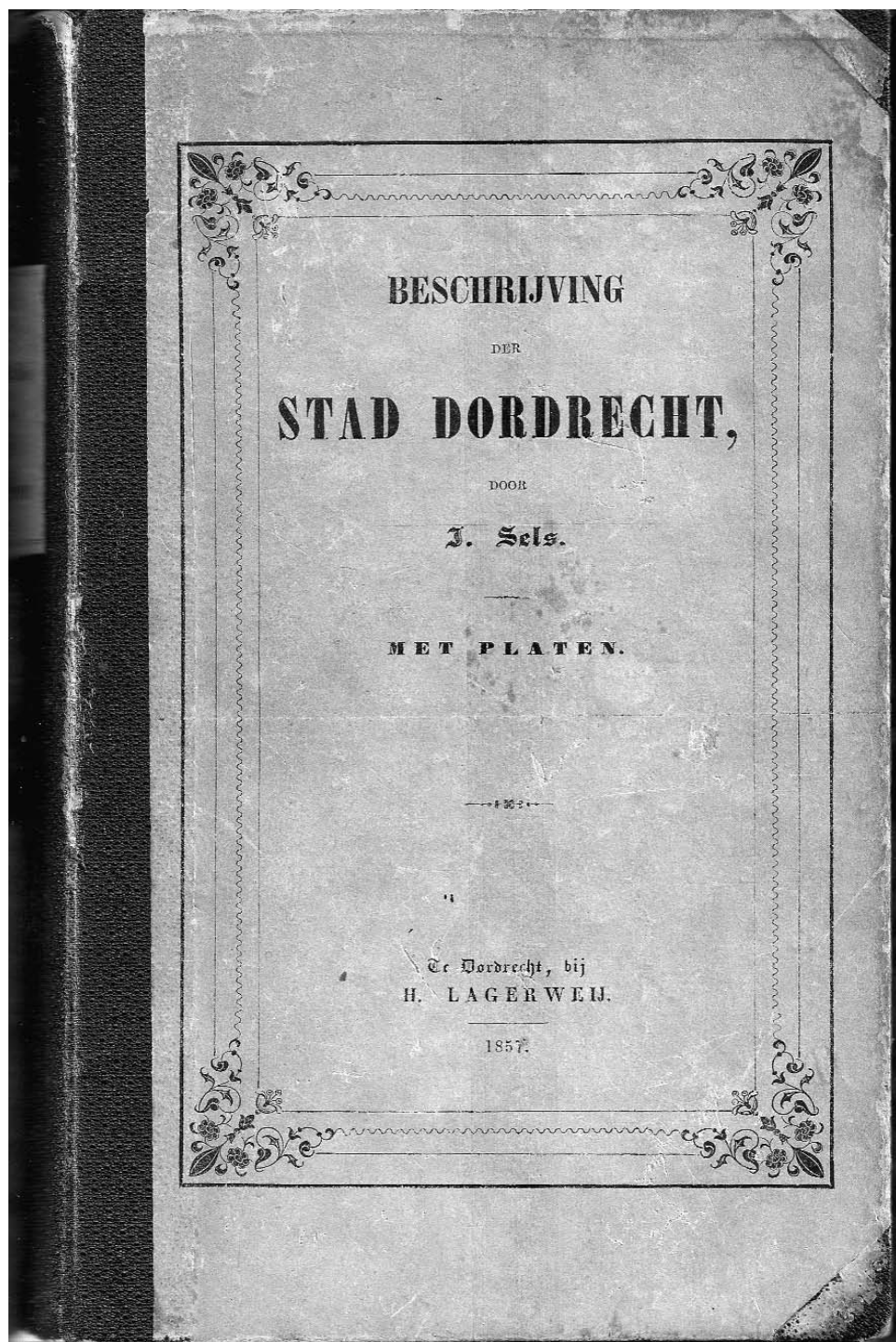

Daar ik deze kaart alleenlijk uit liefhebberij en tot eigen onderrigt vervaardigt had, zoo wil ik ook geene aanspraak maken op eenige verdiensten, die dezelve moge bevatten, veel min op eenige netheid of bevalligheid in de teekening, of van die vereischten, die men anders daarbij, en met reden, in acht neemt. Daar dezelve echter tot verstand van mijne verhandeling onmisbaar was, hebben de uitgevers dezes dezelve in Steendruk laten overbrengen, om de meerdere kosten te vermijden, die de gravure anders zoude hebben veroorzaakt.

Dit zij genoeg omtrent de kaart zelve; dan het is mij voorgekomen, dat het, vooral voor mijne stadgenooten, en de bewoners van onze omstreken niet ongevallig zijn zal, hierbij ten slotte, in een alphabethische orde, op te geven de namen van die 72 dorpen of parochien, welke door die inbraak zijn overstroomd geweest, met aanduiding tevens van dezulke, welke verdronken gebleven en geheel vernield zijn.

1. Aarnoutsbergen, *verdronken*.
2. Aartswaart, *verdronken*.
3. Achthoeven, *verdronken*.
4. Alloijsen, *verdronken*.
5. Almkerk.
6. Almonde, *verdronken*.
7. Almsteijn, *verdronken*.
8. Almsvoet, *verdronken*.
9. Annekerken, *verdronken*.
10. Anthonijpolder. (St.)
11. Baardwijk.
12. Bezoijen.
13. Capelle.
14. Cillershoek.
15. Cloosteroirt, *verdronken*.
16. Craijenstein, *verdronken*.
17. Cruijskerke, *verdronken*.
18. Datmour, *verdronken*.
19. Dongen.
20. Dordsmonde, *verdronken*.
21. Doveren.
22. Drimmelen.
23. Drongelen.
24. Drunen.
25. Dubbeldam, *verdronken*, dan bijna 2 eeuwen later weder herbouwd.
26. Dubbelmonde, *verdronken*.
27. Dussen. (Het Kasteel of Slot)
28. Dussen Munsterkerk.
29. Dussen Muilkerk.
30. Eemde, *verdronken*.

31. Eemkerk, *verdrongen*.
32. Eemsteijn (Het Klooster), *verdrongen*.
33. Eethen.
34. Gansoijen.
35. Gravenmoer. ('s)
36. Giessenmonde, *verdrongen*.
37. Genderen.
38. Harderwerdt, *verdrongen*.
39. Heijnenoordt.
40. Hoeck (den), thans Puttershoek.
41. Hoeckenisse, *verdrongen*.
42. Hondsoirt.
43. Houweningen, *verdrongen*.
44. Hijsterbach (De Abdij), *verdrongen*.
45. Kuijk.
46. Lederkerke, *verdrongen*.
47. Maasdam.
48. Made. (De)
49. Meeuwen.
50. Merwede, *verdrongen*, dan de overblijfselen van het Kasteel nog aanwezig.
51. Moerkerken of Mijnsheerenland.
52. Mijl (De), *verdrongen*.
53. Poelwijk, *verdrongen*.
54. Raamsdonk.
55. Sprang.
56. Stanhailen, *verdrongen*, dan de grond sedert herdijkt.
57. Strienmonde, *verdrongen*.
58. Strijen.
59. Teijsselingskerke, *verdrongen*.
60. Tolloijzen, *verdrongen*.
61. Twintighoeven, *verdrongen*.
62. Uitwijk.
63. Waalwijk.
64. Waspik.
65. Weede,
66. Wercke (De), *verdrongen*.
67. Werkendam.
68. Weij, *verdrongen*.
69. Wioldrecht, *verdrongen*.
70. Wolfbruntskerke, *verdrongen*.
71. Zwaluwe. (De Hooge)
72. Zwaluwe. (De Laage)

BESCHRIJVING

DER

STAD DORDRECHT,

DOOR

J. Sels.

MET PLATEN.

— 802 —
Te Dordrecht, bij
H. LAGERWEN.

1857.

**‘Den Sint Elizabeth’svloed’ uit ‘Beschrijving der Stad Dordrecht’ door J. Sels.
Pagina 145 en 146**

..... Geen wonder dus dat de in den omtrek gelegen dorpen deelden in het vertier en de bedrijvigheid, die Dordrecht tot de rijkste stad van Holland verhieven, en de voortbrengselen van den waard op de alom beroemde markt voordeelig te gelde werd gemaakt.

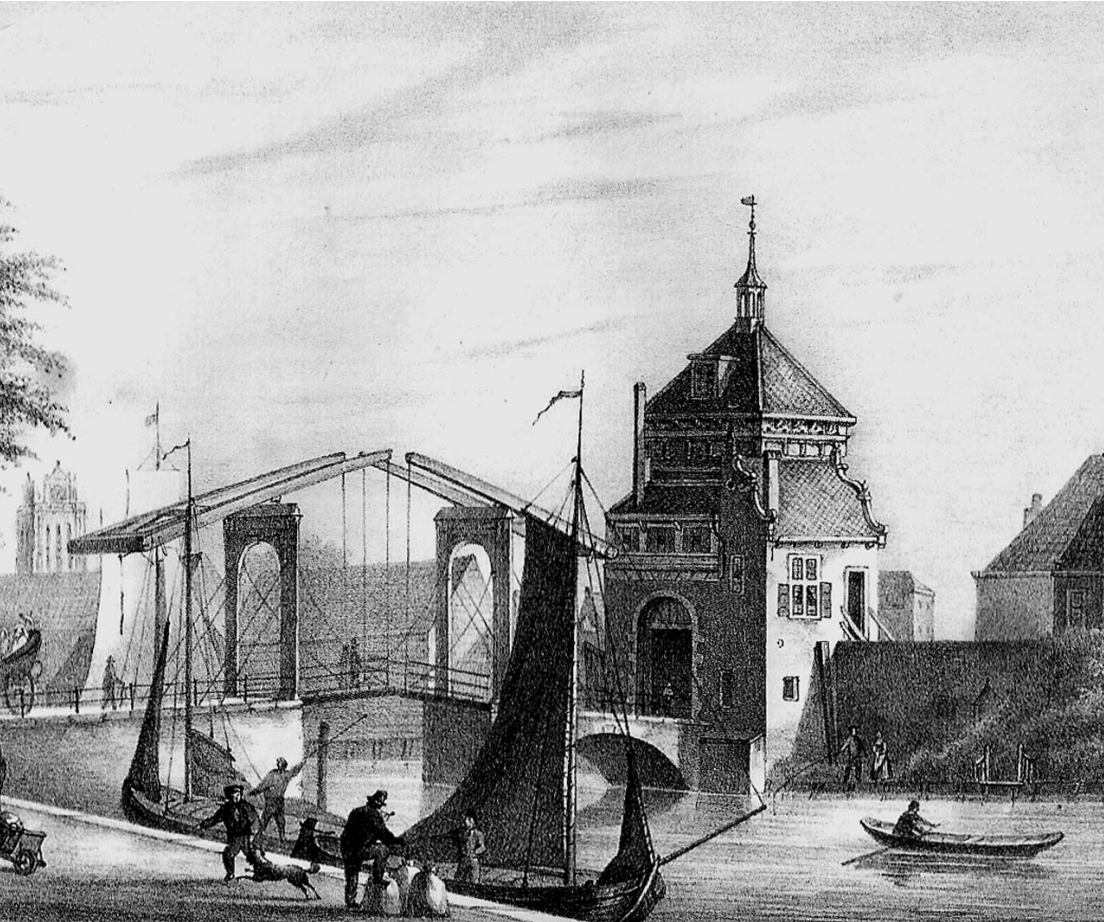
De waard telde toen twee en zeventig dorpen, waaronder misschien ook enkele kloosters en kasteelen gerekend moesten worden, en een aanzienlijk getal inwoners, die naar van Spaan’s berigt, in zijne beschrijving van Rotterdam, zoo welig en dartel waren, dat hen niets te kostelijks was; ‘t was al goud en zilver wat er blonk, ja, ze reden met gouden en zilveren sporen.

De eerste doorbraak geschiedde in den zeedijk bij Wieldrecht, terwijl waarschijnlijk óf gelijktijdig, óf kort daarna aan de zijde der rivier de Merwe, voornamelijk tusschen Giessendam en Hardinxveld, verschillende doorbraken plaats hadden. Hevige stormen en hoogopgestuwde vloedden beukten zoo vreesselijk op de zeedijken, dat zij bezweken, terwijl de ontzettende toevloed van water door de binnenstroomen en den vloed uit zee, vereenigd met het in hetzelfde jaar door langdurige en zware regens zeer gewassen opperwater, de vernieling van den rivierdijk ten gevolge had. Het moet wel een ijzingwekkend tooneel zijn geweest, waarbij 72 kerkparochien met de keurigste landen en het schoonste vee door den vloed werden bedolven, een aanzienlijk getal menschen jammerlijk omkwamen en de geheele waard als in eene openbare zee herschapen werd. Het juiste getal der verdrinkenen is met geene mogelijkheid uit te vorschen. Dat het eehter zeer groot moet geweest zijn, zal wel niemand betwijfelen; ofschoon men het getal van 100,000, door den meergenoemden van Spaan opgegeven, voor zeer overdreven moge houden.

Aan de geschiedenis van den St. Elizabeth’s vloed paart zich het verhaal van de redding van een kind, dat in eene wieg behouden werd, die door eene kat door haar beurtelings over en weder springen in evenwigt werd bewaard. Het algemeen gevoelen doet deze wieg aan den Kinderdijk aanlanden en dezen zijn naam daarvan ontleenen; anderen doen haar door den noordwesten wind naar Houweningen drijven en van daar te Dordrecht aanbrengen. Hoe het zij, Balen berigt, dat dit kind eindelijk te Dordrecht geraakte en den naam van Beatrix, dat is: *gelukkige* ontving. In weerwil dat het een keten van bloedkoralen met gouden stiften, waaraan een kruis met zijn familiewapen hing, om den hals had, schijnt men deszelfs ouders niet te hebben kunnen uitvinden. Zoo vinden wij dan ook bij Balen wel een geslachtsregister van hare nakomelingen, maar dat harer voorzaten wordt gemist. Uit dit register blijkt, dat onder hare nazaten vele aanzienlijke mannen en vrouwen gevonden werden.

Dordrecht was natuurlijk het toevlugtsoord van allen, die hun leven en misschien ook een gedeelte hunner have uit de algemeene verwoestingen hadden kunnen redden.

Daar kwam ook zekere Pieter Dirksz., zijne huisvrouw, een zoon en twee dochters op de haansbalken van een huis aandrijven, wiens geslacht later vele aanzienlijke leden

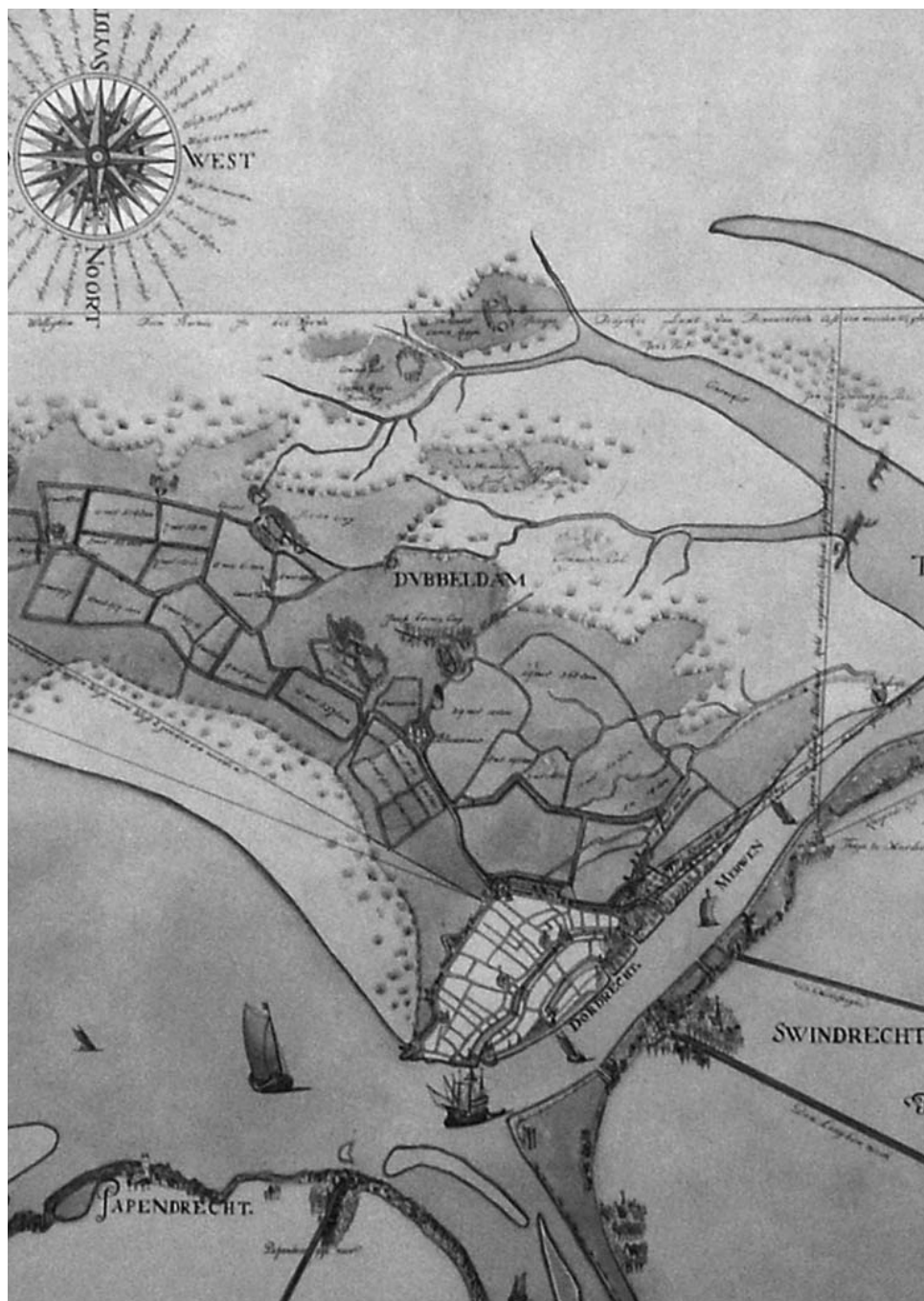
De Spuiport, uit 'Beschrijving van Dordrecht' door J. Sels (detail van steendruk door F. Böger).

telde. De stad zelve schijnt haar behoud te danken gehad te hebben aan hare hooge ligging en sterke muren, die den drang des waters wederstaan konden. Met dat al leed zij bij deze ramp eene groote schade, daar zij van het vaste land werd afgescheurd en langen tijd een' eenzaam eiland bleef. De geheele overstroomde streek ontving later den naam van Biesbosch, die nog aan het gedeelte tusschen Dordrecht en het huis te Merwe gegeven wordt.

Ter gedachtenis dezer ontzettende ramp deed de regering dezer stad aan de zuidzijde van de Spuiport het opschrift plaatsen:

't Landt en water, dat men hier siet, waren 72 Prochie, na 's Chronickx bediet. Geïnnundeert deur 't water crachtich, In 't jaar 1421 waarachtich.

Waar men dus vroeger (naar oude berigten) per vierspan uit diezelfde poort, op eenen zeer fraai welgelegen weg van steenen ter stede Geertruydenbergh toog, stak men nu per schuit ter zelfde poorte regelregt naar die Veste over.

Het Eiland van Dordrecht vóór de zeventiende-eeuwse inpolderingen; kaart door F. Schmidt uit 1938 naar de kaart van S. en C. Jansz Indervelde uit 1592; het noorden is onder (SAD 552-ZG 138).

DE S^T. ELIZABETHSVLOED

(18 NOVEMBER 1421)

NA VIJF EEUWEN HERDACHT

— DOOR —

J. L. VAN DALEN

(JAN VAN DE MAAS)

oud-archivaris der gemeente Dordrecht

MET DRIE KAARTEN:

DE ZUID-HOLLANDSCHE WAARD VÓÓR ANNO 1421
DE ZUID-HOLLANDSCHE WAARD IN DE 16^E EEUW
HET BEDIJKINGSPLAN DER BIESBOSCHWERKEN 1924

BENEVENS

EEN REPRODUCTIE VAN EEN SCHILDERIJ VAN DEN
SINT ELIZABETHSVLOED.

VIERDE HERZIENE EN
VERMEERDERDE DRUK

DORDRECHT

N.V. DE DORDRECHTSCH E DRUKKERIJ EN UITGEVERS MIJ.

1935

In den zijgevel van de voormalige onderwijzerswoning aan de Hellingen bij de Spuibrug te Dordrecht kan men lezen:

'T LANDT EN WATER DAT MEN HIER SIET,
WARE 72 PROCHIE NA CHRONICKX BEDIET.
GEINVNDEERT DEUR 'T WATER CRACHTICH,
IN 'T JAER 1421 WAERACHTICH.

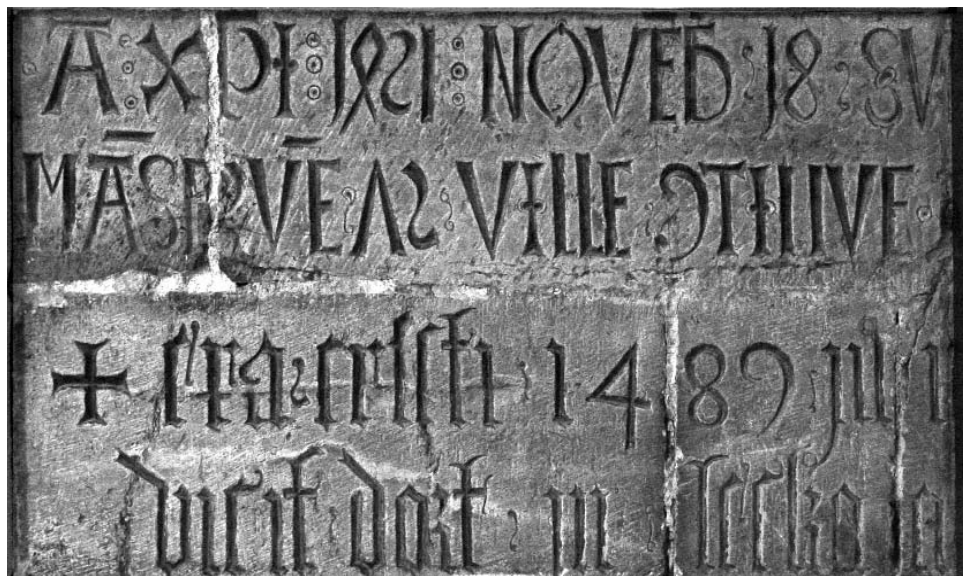
Voorheen stond die steen aan de buitenzijde der in 1869 afgebroken fraaie Spuiport. Aan den voet van den Grootekerkstoren, eigenlijk in den Zuidermuur der kerk naast de deur onder het orgel staat, nog slechts gedeeltelijk zichtbaar, op een steen in Latijnsche letters:

A XPI 1421 NOVEB. 18 SU
MASERUT 72 VILLE CTINUE.....

Dit is met herstelling van hetgeen verdwenen is:

ANNO CHRISTI 1421 NOVEMBRIS 18 SUBMERSAE
MANSUERUNT 72 VILLAE CONTINUAE DORDRACO.

In 't jaar van Christus 1421 den 18 November zijn 72 aan Dordrecht grenzende dorpen door het water overdekt gebleven.

Gedenksteen Sint Elisabethsvloed 1421 in de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk in Dordrecht.

Deze beide steenen herinneren aan de groote ramp, die meer dan 500 jaren geleden de groote Zuid-Hollandsche- of Dordtsche waard en daarmede ook de hoofdstad Dordrecht trof. Naar den heiligendag hebben onze voorouders dien grooten watervloed den St. Elisabethsvloed genoemd, hoewel St. Elisabethsdag op 19 November valt.

Vele officieele bescheiden omtrent de ramp zelve hebben wij niet. In het Klepboek van 1383-1438 ontbreken de jaren 1420-1422, en de Actenboeken van 1403-1425 zwijgen over het gebeurde.

De heer Ramaer heeft in zijn werk Geografische Geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas in de Middeleeuwen, uit van Mieris' Charterboek, van de Wall, Handvesten van Dordrecht, en andere bronnen op het Rijksarchief, alles samengegaard, wat over de ramp en haar oorzaken officieel te vinden is.

De algemeene opinie was sinds oude tijden, dat die oorzaken te Wieldrecht moesten gezocht worden. "VVieLdreCht MaCh VVater beCLaghen", zegt een oude tijdspreuk. Ook allerlei verhalen werden er over opgedischt, bijv. dat een boer uit nijd tegen zijn buurman een greppel in den dijk had gegraven, teneinde het land van dien buurman onder water te laten loopen; het water, zich eenmaal een weg gebaand hebbende, zou met geweld den dijk doorgebroken hebben.

Anderen wijten de ramp aan de toestemming, door Hertog Willem VI verleend aan heer Gerard van Zevenbergen en de inwoners van Achthoeven onder Wieldrecht, bij charter van 14 Febr. 1414/15, om een uitwateringsluis met bijbehorenden watergang naar de Maas zonder toestemming van dijkgraaf of heemraden van de Groote Waard te mogen openen. De dijk, die dezen watergang had afgesloten, was eerst een jaar te voren gemaakt.

Ramaer hecht aan de herstelling van den vroegeren toestand der uitwatering bij Achthoeven niet veel waarde voor de doorbraak; hij noemt de vergunning, door Willem VI verleend, een daad van rechtvaardigheid.

Onze oude kroniekschrijvers dachten er anders over: "Tot gedachtenisse en verfoeyenisse dier handvest blijven nog dese jaertalsversen in verscher geheugenisse:

"tVVe entseVentICh dorpen zijn der Met sneLder spoet,
Omtrent dordreCht ondergegaen doer de hooChte der VLoet".

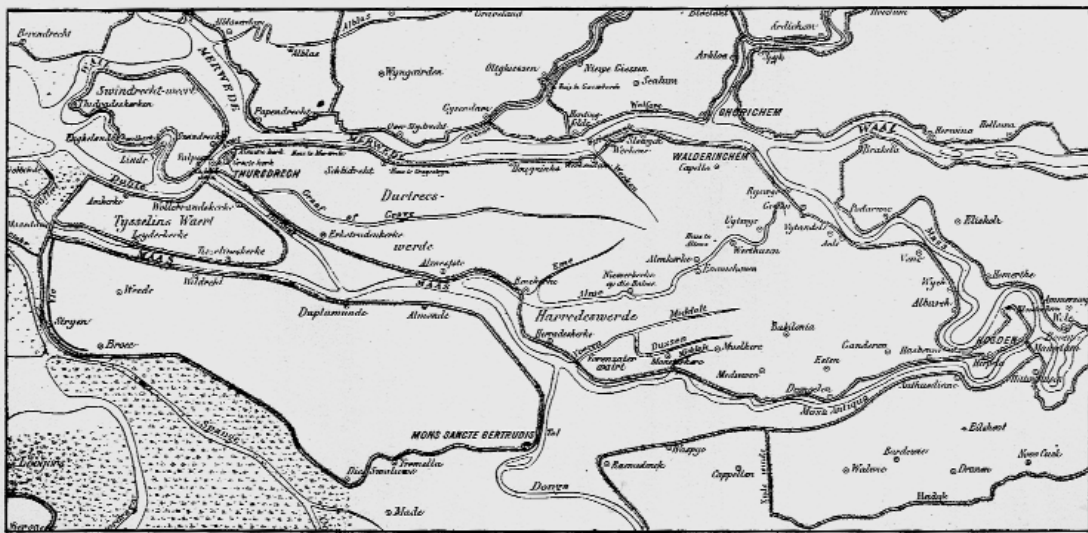
Een ernstiger gevaar moet geweest zijn de aanwezigheid der beide uitgemoerde putten of hollen, die nabij Broek lagen, en toebehoorden aan Jacob van Gaasbeek, heer van Putten en Strijen. Hij raakte daarover in geschil met de stad Dordrecht, en de heemraden van de Zuid-Hollandsche Waard. Den 1en October 1421, dus enkele weken vóór de catastrophe, werd het geschil bijgelegd. De beide putten zouden in stand blijven, "omdat wel kenlic is datsi dair den gemenen lande gheen hinder en sijn". Dergelijke hollen of putten, ontstaan door het turfdelven of moeren, waren in de nabijheid der dijken voor deze zeer gevaarlijk.

Maar behalve de gevaren aan de zuidzijde van de Waard, was ook de Merwede, die menigmaal al het bovenwater niet zwelgen kon, een doorlopende bedreiging der veiligheid. Reeds in 1374, 1376 en 1393 brak zij bij Werkendam door hare dijken, en het

kostte aan den graaf en de stad Dordrecht heel wat inspanning, om grootere onheilen te voorkomen.

Voor de ramp van 1421 diene men ook in aanmerking te nemen: den slechten toestand der dijken in het algemeen, tengevolge van het uitvenen of moeren in hunne nabijheid, het verwaarloozen van den noodigen onderhoud tengevolge van den oorlogstoestand, die sedert 1417 heerschte, het beleg van Dordrecht 1418 enz.; dit alles heeft middellijk de catastrophie verhaast.

De Zuid-Hollandsche Waard was vóór 1421 een landstreek van ongeveer 50.000 morgen of 42.500 H.A. bouw- en weiland. Wanneer dit gebied bedijkt is, is onbekend, maar omstreeks 1200 wordt reeds gesproken van Dordrechtswaerd, en alzoo moet er toen reeds een bedijking bestaan hebben. Het werd begrensd ten noorden door de Merwede, van Dordrecht tot Woudrichem, ten oosten door de Maas van Woudrichem tot Heusden, ten zuiden door de Binnenmaas, van Heusden tot Dubbelmonde, ten westen door de Dubbel, van Dubbelmonde tot Dordrecht. Ten westen van deze waard lag de Tysselinswaard, tusschen de tegenwoordige Oude Maas, de Dubbel, de Binnenmaas tot den Maasdam, en den dijk van daar tot de Oude Maas. Ten zuiden der Binnenmaas lag een bedijkt gebied, begrensd door een dijk van Geertruidenberg tot Strijen, en van daar tot den Maasdam. Beide laatste waarden behoorden eigenlijk niet tot de bedijking van de Groote Waard, evenmin als het land ten oosten van de Donge.

De Zuid-Hollandsche Waard vóór 1421, naar N. Diert, Anno 1565.

ten zuiden grenzende aan den Heijdijk. Toch worden zij er soms bij gerekend, althans, men leest, dat de Binnenmaas dwars door de Waard heenliep. Bij Heusden en bij Maasdam was deze rivier afgedamd, sedert den aanvang der 14e eeuw. Zij was een binnenrivier geworden, die weinig breedte had en dus ook weinig gevaar opleverde;

Aan de Zuidzijde ontving zij bij Herradeskerke de Donge, aan de noordzijde de Middelt, bij Monsterkerke, de Dussen en de Voeren bij Voerensaterwaard, de Alme of de Eem bij Emekerke, en tegenover Dubbelmonde de Dubbel, die in twee takken naar de Merwede vloede, maar bij Dubbeldam was afgedamd, omdat de Binnenmaas geen open water meer was.

De zwakke plaatsen van al dit land waren in het zuidwesten het gebroken land bij de oude Striene tusschen Strijen en Broec, en in het noorden de Merwede bij Werkendam en Werkenemunde. Om de vaart naar Dordrecht te verbeteren, had men in 1307 of daaromtrent een spui of schutsluis bij de Oude Haven gemaakt, met een kanaal waarschijnlijk naar de Dubbel, maar ook dit spui moest in 1377 wegens den overlast van het water voor de Groote Waard weer worden afgedamd*).

In de eigenlijke Dordrechtsche Waard lagen: de stad Dordrecht, de kloosters Heysterbach en Eemstein, tal van heerlijkheden met of zonder kasteelen als: Merwede, Crayestein en vele dorpen en gehuchten, die wij hier niet alle zullen opsommen. In de Tysselinswaard vond men eenige dorpen als Leyderkerke ('s-Gravendeel) Wolbrantskerke, Tysselinskerke enz. In het land ten Zuiden der Binnenmaas lagen Geertruidenberg, die Swaluwe, Broec, Strijen, Weede, Wieldrecht, Dubbelmonde, Almonde, enz.

De groote inbraak van de Waard op 18 November 1421, teweeggebracht door het zeewater van het zuidwesten en het Merwedewater van het Noorden, verzwolg al het land tusschen de Merwede en de dijken ten zuiden der Binnenmaas, tusschen de Maas en den westelijken Maasdam.

Dat vooral het zoute water verwoesting aanrichtte, wordt niet alleen bewezen door de beëdigde getuigenissen van verschillende personen, maar ook door de officieele stukken en stadsrekeningen. Er woedde, zegt men, een noordwester storm omstreeks middernacht bij hoogtij, zonder springvloed, zes dagen vóór nieuwe maan. Wat omkeering greep toen plaats! Wat nog kans zag te vluchten, vluchtte naar Dordrecht of naar Geertruidenberg, maar velen kwamen met have en goed in de golven om. Verscheidene adellijke familiën werden door het verlies hunner bezittingen in zoodanige armoede gedompeld, dat zij genoodzaakt waren, of buitenslands dienst te zoeken, of hier hun brood te bedelen. In de stad Dordrecht heerschte mede de grootste verslagenheid. Het water stond tot vóór de muren der stad; zoo ver het oog buiten Noorder-, St Joris-, Vrieze- en Spuiport reikte, zag men een bare zee, die de welige landouwen van voorheen dekte. Alleen een klein gedeelte dijk, buiten de Noorderpoort, was het eenige uitstapje, dat de Dordtenaars zich, nog lang daarna, konden veroorloven. Zooveel mogelijk trachtte men echter de stad tegen de vloed te beveiligen. Er werden aanzienlijke sommen besteed, om daarin vooreerst te voorzien. Zie hier een paar uittreksels uit reeds verloren zijnde thesauriersrekeningen over 1421.

*) De laatste sporen van dit Spui zijn in 1935 voor den bouw van een moderne banketbakkerij over de Spuistraat opgeruimd. In den muur havenzijde is echter de boog van het Spui in het metselwerk aangegeven.

”Doe metten grooten waeter die staketten overal omtrent die stede wechgeslegen ende gedreven waeren, ende die stede daarby grootlike onbevest, gecocht, om die stede weder te vesten 600 houts 199£.

Aen den dam, die gemaect is buten de Mennebrug aen ’t hooft aldaer van der brugge, zoot metten waeter wech geschuert ende gewielt was, betaelt van wercken..... 8£.

Doe tlant ingebroken was, gegeven den armen luden overal in den lande van Zuyt-Holland aen brode, bier, caes ende anderen provande 66£.

Gelijk aan elke groote gebeurtenis, zijn ook aan den St. Elisabethsvloed bijzonderheden en overleveringen verbonden; daarvan willen we er enkele mededeelen:

1e. De welvaart in de Grootte Waard was spreekwoordelijk geworden.”Daar wordt verhaald, zegt van Spaen, dat de huysluyden in desen waert sóó welig en dartel waren, dat haer niets te kostelijk (kostbaar) was; ’t was al gout ende silver wat er blonk, ja, ze reden met gouden en zilveren sporen. Hier komt het spreekwoord van daan, dat men ”den biesbos uitsteekt”. Daargelaten, of de herkomst van genoemd spreekwoord hiermede juist aangewezen is, blijkt ook uit de getuigenissen van andere schrijvers, dat de Zuid-Hollandsche Waard een bloeiende landstreek was, de groote voorraadschuur van Dordrecht.

Het wiegje bij het dorp Houweningen (A. Weingärtner 1859. Detail schildering St. Elisabethsvloed).

Vossius schrijft in zijn Jaarboeken: "Twee en zeeventig dorpen met zooveel kerken ver-siert, zijn door de wateren ingeslokt, welker toornspitsen naauwlijcx den volgenden dag te zien waaren. Want bij nachttijde, elk in slaap verzoopen, viel dat euvel voor. Die 't minste tal noemen, zeggen, dat er bij de honderdduizend (mensen) door de over-wateringe verdronken. Merwede, een heerlijk geslagte bij den Hollander leed booven andere de meeste ramp, waarvan andere Eedelen meede niet vrij zijn geweest, die er naamaals brood huys bij huys te beedelen genood drukt werden".

Daarom mag met eere vermeld worden Heyman van Blijenburg, burgemeester van Dordrecht in 1425, die uit zijn particuliere middelen ten tijde van de groote inundatie verscheidene eerlijke en aanzienlijke familiën door den watervloed geruïneerd zijnde, gesustenteerd heeft.

2e. Gelijk algemeen bekend is, kwam er met den vloed een wieg aandrijven, die een kind bevatte. De overlevering heeft op die wieg een op zelfbehoud bedachte kat geplaatst. Zoo'n kat komt ook in andere watervloeden voor, en is als niet veel meer dan als een opsiering van het verhaal te beschouwen. Ook over de plaats, waar de wieg aankwam, is men niet eenstemmig. Daar zijn er, die in den naam Kinderdijk bij Alblas-serdam, een herinnering zien aan de wonderbare redding van het wicht, doch dit gevoelen is het minst waarschijnlijk, daar de naam Kinderdijk afkomstig is van de omstandig-heid, dat de kinderen (d.i. de minderjarige erfgenamen) van Giessen sedert 1365 "gestoelt" waren in den dyck tot Alblasserdam, d.w.z. dat zij aldaar een gedeelte dijks moesten onderhouden. Bovendien zou bij een noordwester storm de wieg wel niet naar het noorden gedreven zijn. Anderen laten het kind te Houweningen aan de Merwede aankomen. Daar de rivierdijken der Merwede zelf doorgebroken en weggespoeld waren, en Houweningen zelfs voor immer onder water bleef, kan daar moeilijk een wieg met een kind zijn komen aandrijven. Van Spaen zegt - en dit zal wel het eenvoudigste zijn, maar wordt het minst geloofd - dat de wieg aan de Vuilpoort te Dordrecht landde, en de inhoud daar aan verzorgende handen werd toevertrouwd. Hoe het zij, het kind is te Dordrecht aangekomen, en werd er onder den naam Beatrix (de Gelukkige) opgevoed. Bij wien, daarover zwijgt de geschiedenis, doch Balen meldt, dat Beatrix later huwde met Jacob Roerom en de stammoeder werd van een deftig Dordtsch geslacht, dat thans reeds lang is uitgestorven, maar verwant was aan Van den Hatert, de Boot, Meesters, Van Cappel, Elsevier, Custers, de Haas e.a. Bij Balen kan men den stamboom van Beatrix vinden. Men vindt ook aangeteekend, dat Beatrix zelf een gou-den kruis om den hals had, toen zij gered werd. Daarop stond haar wapen gegraveerd, zegt men. Dit is wel vreemd, want uit dat wapen had men haar afkomst kunnen vaststel-len. Indertijd, beweert men, moet een snoer bloedkoralen met een gouden kruis, van haar afkomstig, bij een predikant te Biervliet berust hebben.

Behalve het kind werden niet vele bewoners van de Waard gered. "Alleen weynige, die schepen bij de hand hadden, zijn het gevaar ontsloopen. Maar Pieter Dirksz. en zijn huisvrouw, benevens zijn zoon Dirk, kwamen op de hanebalken van een huis aandrij-ven, uyt welcken stamme, zegt Balen, eenige aanzienlijke geslachten en andere binnen Dordrecht haar afkomste rekenen en optellen".

Pieter Dirksz. en zijn familie drijven op de nok van een dak (detail uit raam Grote Kerk, Dordrecht).

Afbeeldingen van de overstroming zijn thans de volgende:

1e. de plaat bij Balen, waarschijnlijk vervaardigd naar een oudere voorstelling, misschien wel:

2e. het dubbelschilderij (altaardeuren) van omstreeks 1500, voorheen hangende in het schip der Groote Kerk, daarna van 1572-1801 op den St. Christoffels- of Heelhaeksdool in het Hof, aldaar verkocht voor f 2.80 en verdwaald naar België, waarna het in het bezit kwam der firma Goudstikker te Amsterdam, die het in 1934 verkocht aan den Staat ter plaatsing in het Rijksmuseum te Amsterdam.

3e. een schilderij, voorheen op het kasteel te Dussen, thans in particuliere handen, afgebeeld in het tijdschrift "Oude Kunst".

Voor al het tweede stuk is zeer merkwaardig, niet zoo zeer om de aanwijzing der vele verdronken dorpen, maar vooral om het gedeelte, waar Dordrecht met de Groote Kerk te zien is.

* *
*

De groote watervlakte, die sedert 1421 de plaats van de vroegere Waard tusschen Dordrecht en Geertruidenberg innam, werd naar de met biezten begroeide eilandjes, die hier en daar later boven kwamen, de Biesbosch genoemd, maar meer naar het zuiden met den naam van het Bergsche Veld aangeduid.

Natuurlijk werden spoedig na de ramp pogingen in het werk gesteld, het verloren land te herwinnen, vooral door Dordrecht, dat zijn rijk achterland noode missen kon. De regeering schreef een brief aan hertog Jan van Beieren, om hem te verzoeken, binnen der stede te comen, om te helpen raden en vorderen "tot der dijckaedzen ende aen te zien de ewige verganckenisse, worde 't lant niet korts gedijet". En hertog Jan kwam daartoe over, en beval 6 April 1422, dat binnen, acht dagen moest begonnen worden met bedijken en verklaarde het land der onwilligen verbeurd. Hij zou de herdijking gezamenlijk met de stad ondernemen, en mocht zijnerzijds hieraan iets ontbreken, dan had Dordrecht het recht, het groote werk alleen te verrichten.

Als het verbeurde goed der onwilligen niet voldoende bleek, om de kosten te dekken, dan zouden deze aan den lijve aangesproken worden. In April 1423 kreeg de stad het recht de onwilligen tot het bedijken "zoolang op te houden, tot zij der dijckage te hulp zouden gekomen zijn". De onwilligen waren vooral die van Heusden, Altena, Sprang, 's-Gravenmoer, Bezooien, en die onwil, gevoegd bij de treurige tijdsomstandigheden, veroorzaakte, dat de bedijking zeer langzaam vorderde. Wel hadden Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda een bedrag van 2500 Beiersche guldens uitgelegd, tot der dijckaedzen behoefte, wel werd door hertog Filips van Bourgondië, den opvolger van hertog Jan van Beieren, in November 1425 een som van 28.000 kronen beloofd, om de verdronken waard te herdijken, maar er kwam niets van en zoo werden van tijd tot tijd slechts kleine gedeelten lands teruggewonnen, dewijl men een algeheele indijking voor een onmogelijk werk hield.

Het land, voor een groot deel uit veengrond bestaande, was te diep weggespoeld, om

aanwinning voorloopig mogelijk te maken. Het duurde tot 1467, eer aan de oostzijde (het land van Altena) en tot 1471, eer aan de westzijde (Oud-Bonaventura), begonnen werd met indijken. Aan de Merwedezijde waren de dijken zoo afgekald en verspoeld, dat er van herstel geen sprake was. Jarenlang vindt men slechts een paar dijkfragmenten vermeld, als de Witboom onder Crayestein, en de Pereboom onder Houweningen, die als limietscheidingen dienden.

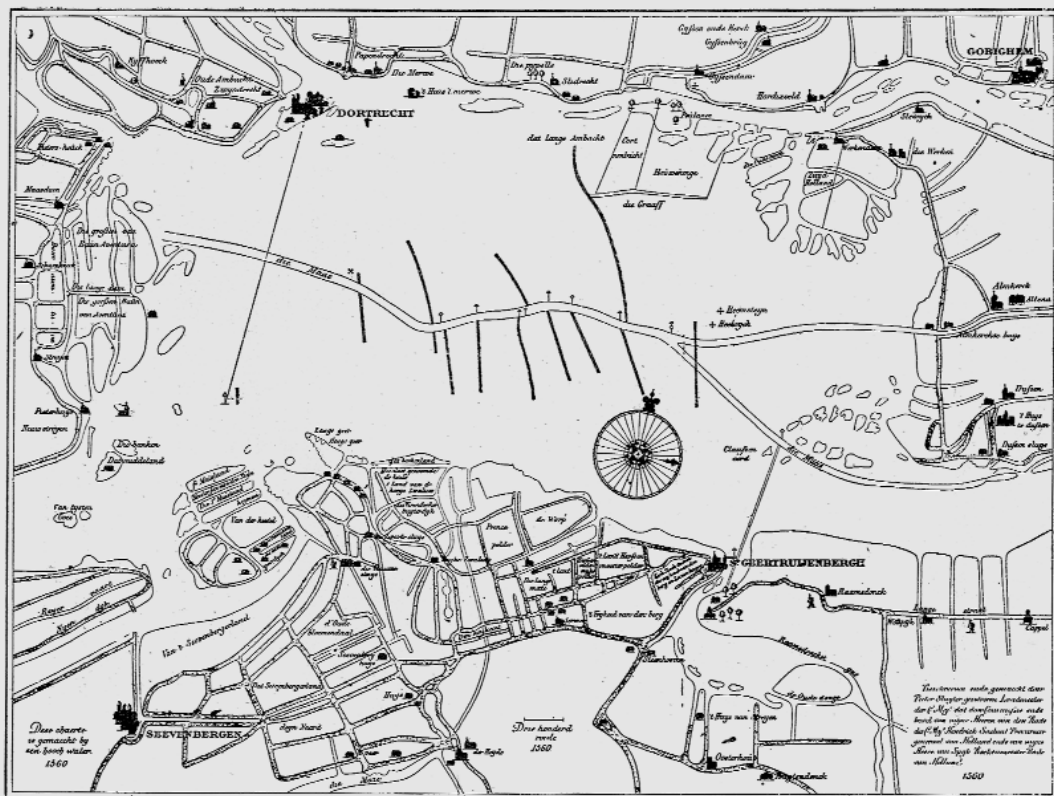
De verloren gegane bezittingen van heerlijkheden, kloosters enz. werden door de Overheid vervangen door vischrechten, "hetwelk, zegt Vossius, zij ten deele gedaen heeft, op goede hoop, dat zij (de eigenaars) met des te grooter moed de dijken mogten koomen te hermaken". Zoo verkregen de monniken van Eemstein in de Zwijndrechtsche Waard bij den Devel een terrein, om hun ten ondergegaan klooster te herbouwen. Van Heysterbach, dat in 1399 door de Cistercienser monniken te Bonn verkocht was aan Coenraet ver Neessen zoon te Dordrecht, werd niets meer vernomen. Alleen vindt men, dat de kloosterlingen van het in 1409 door Henric Coenraet ver Neessen zoon gestichte klooster van Reguliere Kanunniken naar Haarlem overgebracht werden. De kasteelen Crayestein en de Merwede werden bouwvallen; Crayestein verdween later zelfs geheel.

In de 16de eeuw begonnen sommige personen "zonder recht of deugdelijke titels, te gebruiken en te occupeeren den Grooten Waard". Daarom werd door den Stadhouder-Generaal van Holland in 1516 een commissie benoemd, die naar Dordrecht en de overige plaatsen van Zuid-Holland zou trekken, "om aldaar bij klokkegeslag af te kondigen, het bevel, dat ieder, die eenige visscherijen of aanwassen occuperende was in den Grooten Waard, of eenig recht daarop in het toekomende zoude willen pretendeeren, zijne titelen of brieven binnen twee maanden na de afkondiging zoude moeten stellen in handen van commissarissen, en dat bij gebreke van dien de visscherijen en aanwassen zouden gesteld worden in handen van de Conincklyke Majesteit". Sommigen voldeden aan het bevel, anderen bleven de goederen in bezit houden op hun zeggen, dat hunne ouders, of degenen daar zij actie van hadden, die vóór honderd jaren en vóór de inundatie bezaten. Verscheidene plakaten volgden nog, verballen werden opgemaakt, en herhaaldelijk processen gevoerd. Maar ook velen ontbrak buyten twijfel de lust ende meest allen de maght, om naar de goederen en landen, dewelcke sij aldaer mogten hebben gehadt, te zien, en (werden) bovendien afgeschrikt door de onmogelijkheydt, die sij sagen in het onderscheyden der voorz. geïnnundeerde landen ende heerlijkheden; waarom het niet vreemdt en is, dat in den tijd van omtrent hondert jaren, naer die landen goederen ofte heerlijkheden niet en is getaelt geworden bij iemant".

Uit hetgeen in het begin der 16e eeuw door bovengenoemde commissie is bijeengebracht - meest getuigenissen onder eede afgelegd door personen van gevorderden leeftijd, wier ouders ongeveer tijdens den vloed leefden, is door den heer Hingman zoo nauwkeurig mogelijk de loop van de Binnenmaas en hare dijken vastgesteld.

Ook begint men sedert dien tijd den toestand van den Biesbosch - beter te kennen door onderscheidene kaarten. De oudste daarvan door Cornelis Schilder, uit den jare 1537, berust in de prentverzameling der gemeente Dordrecht (no. 810.) Een tweede kaart van 1560, geteekend door Pieter Sluyters berust in de Universiteits-Bibliotheek te

Leiden. Op beide ziet men Dordrecht als een eilandje; de zuiderdijk van de Merwede is verdwenen tot Werkendam. Ten zuid-oosten der stad komt een aanwas op, waarop een gebouw geplaatst is, waarschijnlijk de plaats van het klooster Heysterbach, op welks grondslagen in het begin der 17de eeuw de hoeve Crabbehof is verzezen. Het huis Merwede staat te midden van het water. In het westen zijn de gorzen van Bonaventura bovengekomen. Van bedijkingen is nog niets te ontwaren. Eerst in het laatst der 16e eeuw is men daarmee begonnen.

De Zuid-Hollandsche Waard (Biesbosch) in de 16e eeuw, naar Pieter Sluyters, Anno 1560.

De gronden rondom de stad behoorden vóór de overstroming tot drie heerlijkheden n.l. die van de Merwede, van Dubbeldam en van de Mijl. De opvolgende bezitters hadden na de ramp zooveel mogelijk hunne rechten op hun voormalig gebied weten te behouden. Zij waren het dan ook, die bij de latere bedijkingen hun invloed lieten gelden. Ten zuiden dier heerlijkheden trokken de Domeinen der Grafelijkheid de onderscheidene heerlijke rechten aan zich, terwijl het overige van den Biesbosch behoorde tot de domeinen der prins van Oranje-Nassau.

Omstreeks 1580 was ook ten zuiden der stad een vrij aanzienlijke landaanwas ontstaan, die mogelijk maakte, dat er plannen ontworpen werden, om de stad van nieuwe uitgebreidere vestingwerken te voorzien. Er ontstond evenwel tijdens den aanleg een geschil met de ambachtsheeren van Dubbeldam over de waardeering der te onteigenen gronden. Daardoor bleef de zaak der vestingwerken slepende, en ondanks alle tusschenkomst, zoo van den graaf van Leicester als van de Staten van Holland, kon men niet tot een bevredigende afdoening geraken, totdat eindelijk in 1602 een accoord tot stand kwam omtrent de verdeeling der gronden. Daarmede was ook de uitbreiding der vestingwerken van de baan. De Ambachtsheeren waren tot dit accoord te eer geneigd. Daar zij 21 Mei 1601 een octrooi van de Staten van Holland hadden verkregen, om hunne gronden, die sedert 1589 reeds met zomerkaden omgeven waren met een bastaard-winterdijk te omringen. In 1603 kwam de nieuwe polder tot stand, onder den naam van het Oude Land van Dubbeldam, Hij besloeg een grootte van 623 morgen en werd door een dijk van meer dan 3100 roeden omgeven. Op iederen morgen kwamen dus bijna 5 roeden dijk te onderhouden, maar de Staten kwamen in de hooge kosten eenigermate tegemoet, door voor een aantal jaren vrijdom van verponding te verleen.

De nieuwe polder was een molenpolder; de watermolen, de Benedenmolen genaamd, stond voorheen in de z.g. Watermolenweide, en loosde het water in een boezem, die door een sluis bij de Steenplaats met de rivier in gemeenschap stond. Sedert 1738 verviel de sluis en werd door een nieuwen molen, den Bovenmolen, in de bemaling voorzien.

Eenige jaren later begon men aan de oostzijde der stad langs de Merwede de opkomende gorzen te bedijken. Het octrooi daarvoor werd 27 Sept. 1615 verkregen, en de nieuwe polder in 1617 ingedijkt. Dit was de Noord- of Merwedepolder, die over de heerlijkheden Merwede en Dubbeldam verdeeld lag. De scheiding werd aangewezen door den Reeweg (Oost), ook Midden- of Tiendweg genoemd. Door deze nieuwe dijkege werd een deel van den Oud-Dubbeldamschen dijk veranderd in een drogen dijk, maar dit stuk, ongeveer 715 roeden, den z.g. Groenen- of Hallincgdijk en verder Krommendijk, zou als slaperdijk blijven liggen. Door den zwaren aanleg en daarmede gepaard gaande inzinking brak de nieuwe dijk in 1625 in.

De Noordpolder was een molenpolder, die door een schepradmolen zijn water op den Biesbosch loosde. In 1738 werd deze schepradmolen door een 8 voet hooger malenden vijzelmolen vervangen. Daar de heerlijkheid van de Merwede aan de stad behoorde, bezat deze in den Noordpolder vele rechten en eigendommen.

In 1616 (13 September) verkregen de Ambachtsheeren van Dubbeldam, en de Mijl, de eigenaars van de Crabbe en die van zekere 35 morgen 400 roeden gorzen in de heerlijkheid van de Merwede, octrooi, om hunne gorzen ter grootte van 445 morgen te mogen bedijken. In 1617 was deze bedijking volbracht, en een derde polder, de Zuidpolder, aangewonnen. Ook deze was een molenpolder, die door den Bovenmolen werd bemalen. Zoo ontstond van lieverleden het eiland van Dordrecht.

In 1652 werd de Alloysen- of Bovenpolder bedijkt, volgens octrooi van 27 November 1651, maar deze was geen molen- doch een sluispolder. De Wieldrechtsche polder ontstond volgens octrooi van 8 Maart 1659 en omvatte gronden der heerlijkheden

Dubbeldam, de Mijl en Wioldrecht benevens Domeingronden. De laatste werden evenwel in 1660 aan particulieren verkocht.

Door verschillende doorbraken, o.a. in 1715 en 1717 in hun bestaan bedreigd, traden de besturen der onderscheidene polders met elkaar in overleg, om tot een gemeenschappelijke dijkage te komen, en zoo kwam 25 Maart 1718 een Conventie tot stand voor den tijd van 6 jaren tot gemeenschappelijk dijksonderhoud, waarbij evenwel de Wioldrechtsche polder zich niet aansloot, omdat deze bij de conventie geen genoegzaam belang had. Wel verzekerde hij zich voor f 12.000.- van het bezit en beheer van den Schenkeldijk.

Sedert 1722 hadden De Vier Polders in gemeene dijkage enz. in erfpacht verkregen de gorzen en aanwassen buiten den Wioldrechtschen dijk. De langdurige geschillen over deze erfpachten met de Domeinen gaan wij voorbij, maar sedert 1841 verkregen De Vier Polders door afkoop den vollen eigendom.

Deze buitengronden, reeds in den loop der 18e eeuw bekaad, bleven gemeenschappelijk eigendom, en vormden den Hania'spolder 1758, den Zuid-Buitenpolder 1777, den Noord-Buitenpolder 1780. Ook de stad Dordrecht polderde nu en dan land in aan de oostzijde. Zoo ontstonden de Stadspolder 1780, de Nieuwe Noord polder, de Nieuwe Stadspolder enz. Ook aan de Westzijde was de indijking sedert het einde der 16e eeuw met kracht voortgezet, waar o.a. de polder Nieuw-Bonaventura de verschillende Strijensche polders enz. ontstonden. Wij zullen hier al die polders niet opsommen. Het is genoeg, om te doen zien, hoe na vier eeuwen arbeids het grootste deel van den Biesbosch weer in land herschapen werd.

Een bekwaam vaarwater tusschen Dordrecht en het z.g. Hollandsch Diep werd omstreeks 1600 op last der Staten tot stand gebracht, de Dordtsche Kil. Aan de uitbreiding van het eiland en de verbinding met Brabant, als in de oude tijden, was evenwel een einde gemaakt, wegens de gevaren, die de Boven-Merwede steeds opleverde voor de Alblasserwaard. Om deze rivier, die het water van Maas en Waal, moest afvoeren, zoo veel mogelijk te ontlasten, werden twee groote werken uitgevoerd, n.l. de verlegging van den Maasmond, d.w.z. de afvoer van het Maaswater door een kanaal, het vergraven Oude Maasje, naar den Amer, en het graven der Nieuwe Merwede, zuid-oost langs het Dordtsche eiland. De afsnijding van het Zuiden en Oosten is evenwel door den aanleg van een spoorbrug, een veer te Willemsdorp, benevens een veer aan den Kop van het Land, in haar nadeelen gedeeltelijk geneutraliseerd, maar een verbinding door middel van dijken en wegen met Brabant ware voor Dordrecht zeer zeker voordeeliger geweest. Ook naar het noorden en westen is het eiland van Dordrecht door veren en spoorwegen met Zwijndrecht, Papendrecht, 's-Gravendeel en Sliedrecht verbonden. Thans zal het verkeer ook door rij- en voetbruggen, naast de spoorwegbruggen, bij Baanhoek en Zwijndrecht worden bevorderd, maar zeer zeker ten kosten van de uitstekend rendeerende gemeentelijke veren. Bovendien komt een nieuwe verbinding met den Brabantschen wal tot stand door den bouw van een rij- en voetbrug Willemsdorp-Moerdijk.

Wanneer we nu de vijf eeuwen overzien, die na de St. Elisabethsramp zijn voorbijgegaan, dan mogen we de voortvarendheid onzer voorvaderen wel dankbaar zijn. Zij toch

hebben, al was er dan ook te begrijpen winstbejag bij, door onvermoeiden strijd tegen het water, de overwinning behaald, en ons een eiland nagelaten, dat voor Dordrecht als een vruchtbaar lustoord mag gelden.

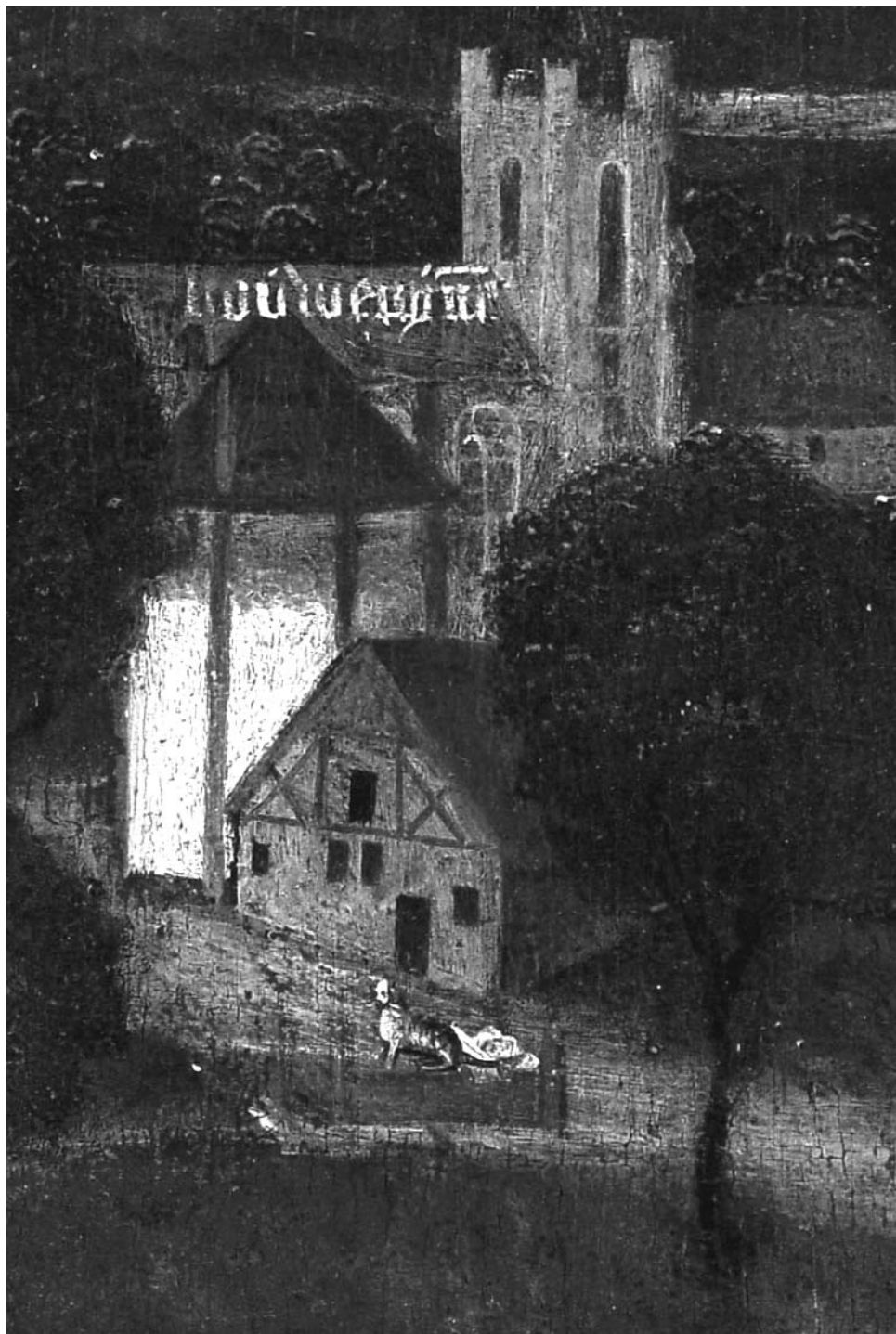
* *
*

Wij mogen echter ons overzicht der bedijkingen niet besluiten, zonder ook gewezen te hebben op het grootsche werk der bedijking van een nieuwen polder, den Biesboschpolder, die omstreeks 900 H.A. vruchtbaar land voor landbouw en veeteelt beschikbaar gesteld heeft. Ondanks de bezwaren, door omliggende gemeenten als Sliedrecht en Dubbeldam en door het waterschap de Oosthoeksche Dijken kenbaar gemaakt, is het voorstel tot steun aan het plan, eerst in den Gemeenteraad van Dordrecht aangenomen, en verleenden de Provinciale Staten 23 Dec. 1924 een subsidie, zoodat het werk door de "Vereeniging Biesbosch", weldra, met steun van Dordrecht, Rijk en Provincie, kon ondernomen worden. Dat daardoor niet alleen tijdelijke werkloosheid werd bestreden, maar ook blijvende voordeelen voor de landbouwende bevolking werden verkregen, daarvan kan ieder zich thans overtuigen.

Eere daarom aan de heeren A. Prins Thzn. en J. Brouwer, fabrik en landmeter van De Vier Polders, die het plan tot inpoldering hebben ontworpen, en aan de stad Dordrecht, die de indijking heeft aangedurfd en tot een goed einde heeft gebracht.

Ontginning van de Biesbosch, april 1928. Op de achtergrond een griendkeet (SAD 552-M 99/5).

Het kindje in de wieg en de Elisabethsvloed van 1421

Jan Alleblas

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan een wel heel merkwaardig persoon, over wie maar weinig bekend is. Het is zelfs niet zeker of ze werkelijk bestaan heeft. Maar haar verhaal is te mooi om niet te vertellen. We hebben het over Beatrix, het kindje dat de verschrikkelijke stormvloedramp van 1421 zou hebben overleefd doordat de waterdichte Brabantse wieg waarin ze tijdens de overstroming lag, op de golven bleef drijven en een meeliftende kat uit lijfsbehoud het merkwaardige vaartuig voor omslaan behoeftte.* De wieg spoelde aan bij Dordrecht en het meisje werd daar liefderijk opgevangen. Ze zou volgens de overlevering de stammoeder worden van een roemrijk geslacht. Maar bovenal werd Beatrix hét icoon van de Sint Elisabethsvloed. Op vrijwel geen later vervaardigde afbeelding van de watersnood ontbreekt ze. En hoewel verhalen over wonderbaarlijke reddingen van kinderen bij vrijwel elke vloed opduiken, heeft Dordrecht toch de oudste rechten op het verhaal dat al rond 1470 op de panelen van de Sint Elisabethsvloed werd uitgebeeld.

Beatrix werd geboren ergens in de Groote Waard, een hoogheemraadschap dat was ontstaan in 1282 door afdamming van de Maas bij Maasdam en Heusden en samenvoeging van de Dordtse Waard, gelegen tussen Merwede en Maas, de Tieselenswaard tussen Dubbel en Maas en de ten zuiden van de toenmalige Maas gelegen Zuid-Hollandse Waard. De Groote Waard strekte zich uit van Maasdam in het westen tot Heusden in het oosten en van Dordrecht in het noorden tot Geertruidenberg in het zuiden en was met vermoedelijk 40.000 hectaren het grootste waterschap van het land. In dit gebied, waartoe ook het Land van Heusden en het Land van Altena behoorden, lagen ongeveer 72 ambachten en parochies alsmede de kloosters Heisterbach en Eemstein en kastelen als het Huis te Merwede, Craijenstein en Dussen. In een 15e-eeuws geschrift wordt de streek omschreven als een *schoen vruchtber weylant ende korenlandt, daer well LXXII prochy kerken in stonden ende mennich scoen Ridder hoffsteden*.

Roerige tijd

In thans vergeten plaatsjes als Houweningen, Tolloyzen/Erkentruidekerke, Almsvoet, Eemkerk, Oudeland/Tieselenskerk, Nesse/Wolbrandskerke, Weede, Broek, Twintighoeven, Dubbelmonde en Wieldrecht trachtten de bewoners als boer of ambachtsman letterlijk het hoofd boven water te houden. Maar dat werd steeds moeilijker, want de bodem van de waard daalde als gevolg van ontwatering en inklinking terwijl het waterpeil in de rivieren steeg en uitbaggeren toen nog onmogelijk was. Inpolderingen in de

* Afbeelding links: Detail uit paneel 'Sint Elisabethsvloed 1421' (Rijksmuseum Amsterdam).

Ablasserwaard waren er de oorzaak van dat het rivierwater zich door een steeds smaller bed een weg naar zee moest banen. Het dijkonderhoud liet te wensen over in de roerige tijd, waarbij het Kabeljauwsgezinde Dordrecht lijnrecht tegenover het Hoekse waterschapsbestuur stond. Tenslotte werden de dijken op grote schaal ondermijnd doordat het veen zowel binnen- als buitendijks werd afgegraven en verbrand waarna uit de as zout werd gewonnen. Het moernerren, darinkdelven of selneren zoals die activiteit werd genoemd, gebeurde ook in het land van Strijen, westelijk van de Groote Waard, waardoor de zee zich een weg kon banen naar het sluizencomplex bij Broek.

Dijkdoorbraken waren er het gevolg van, o.a. in 1375, 1377, 1379 en 1393. Ook de rivierdijk in de buurt van Werkendam bezweek in die periode meerdere keren. De schade bleef meestal beperkt. De dorpen lagen op dijken of andere natuurlijke verhogingen in het landschap en de bevolking kon zich tijdig in veiligheid brengen. Maar de vele overstromingen met zout water leidden wel tot verarming van de streek. Reparaties konden slechts worden uitgevoerd met geld dat werd verkregen door nieuwe moerconcessies uit te geven, waardoor als het ware het bestaande gat met het volgende gedicht werd.

Stormvloeden

De stormvloeden van 1404, 1421 en 1424, toevallig allemaal op of rond 19 november, de sterfdag van de heilige Elisabeth van Hongarije (1207-1231) en daarom alle drie Sint Elisabethsvloed genoemd, betekenden de doodsteek voor de Groote Waard. De vloed van 1421 is de bekendste geworden. Tijdens een zware westerstorm brak op 18 november de zeedijk bij Wioldrecht, zoals blijkt uit het telkens weer opduikende tijdvers *VVleLdreCht MaCh VWater beCLagen* (waarin de Romeinse cijfers het jaartal 1421 vormen). De Groote Waard stroomde vol en toen het water de rivierdijk bij Werkendam had bereikt en deze vanaf de binnenzijde ondermijnde bij een toch al hoge rivierstand, brak ook hier de dijk en kreeg water vrij spel in de hele polder. Ter herinnering aan dit volgens sommigen belangwekkendste feit uit de Dordtse geschiedenis werd in 1609 in de Spuipoort een gedenksteen gemetseld waarop het volgende te lezen was:

*Tlandt en water datmen hier siet ware 72 prochie(n) na chronickx bediet /
geinundeert deurt water crachtich int jaer 1421 waerachtich.*

Deze steen kwam na afbraak van de Spuipoort in 1870 in de onderwijzerswoning van de school aan de Hellingen terecht en siert sinds 1976 een kademuurtje aan de Spuiboulevard.

Al eerder, mogelijk rond 1500, werd aan de zuidzijde van de toren van de Grote Kerk onder het orgel een Latijnse inscriptie aangebracht die ons vertelt dat in het jaar van Christus 1421, op 18 november, 72 aan Dordrecht grenzende dorpen verzonken zijn gebleven. Ook een tweede tijdvers noemt het getal van 72 verdronken dorpen:

*tVVe en tseVentICh dorpen zijnder Met sneLder spoet / omtrent dordreCht onder ghe-
gaen door de hooChte der VLoet.*

De hoofdletters vormen in Romeinse cijfers het jaartal 1421. Het aantal van 72, dat voor het eerst opduikt in het omstreeks 1500 geschreven *Magnum Chronicon Belgicum*, heeft voor heel wat discussie gezorgd. Recent historisch onderzoek heeft echter aangetoond dat er wel degelijk ongeveer 72 dorpen en ambachten in de Groote Waard lagen en dat er daarvan zo'n elf ambachten (waarvan er een paar zoals Kort-Ambacht en Genemanspolder vrijwel onbewoond zullen zijn geweest) en twintig kerkdorpen evenals twee kloosters en twee kastelen blijvend verloren zijn gegaan.

Slachtoffers en overlevenden

Over de slachtoffers is nog minder met zekerheid te zeggen. Jacob Colom schrijft in zijn in 1650 uitgegeven boek over meer dan 100.000 verdronken mensen. Dat aantal is uiteraard te hoog en ook de 10.000 slachtoffers die J.C. Ramaer nog in 1899 opvoert zijn er veel te veel. Dordrecht telde toen ongeveer 10.000 inwoners maar bleef grotendeels droog omdat het door het graven van de stadsgracht buiten de bedijking van de waard was komen te liggen en doordat de stadsmuren als waterkering fungeerden. In de rest van de waard woonden hooguit 20.000 mensen. Ongetwijfeld zal de vloed in de buurt van de dijkdoorbraak bij Wieldrecht veel slachtoffers hebben geëist, maar de bewoners van de verder landinwaarts gelegen dorpen hadden de tijd zich op de dijken in veiligheid te brengen. Het hoger gelegen oostelijke deel van de waard heeft zelfs niet veel wateroverlast gehad. De 2000 slachtoffers die de Tielse Kroniek 50 jaar na de ramp noemt, lijkt een meer realistische schatting. Dat aantal komt ook dicht in de buurt van de 1837 slachtoffers van de watersnoodramp van februari 1953.

Een van de slachtoffers die het er levend vanaf gebracht heeft, is volgens de overlevering dus het meisje in de wieg, dat mogelijk op 19 november gered werd. De eerste die haar noemt is een zekere Chrysostomus Neapolitanus, een Italiaanse handelaar die in 1514 in een brief aan graaf Nugarolo schrijft over een boottocht over het verdronken land rond Dordrecht. Hij zag toen torenspitsen van verdronken kerken uit het land omhoog rijzen en men vertelde hem dat bij de stormvloed 93 jaar geleden 72 dorpen waren verdronken en slechts een kind in een wieg waar een kat op zat aan de verdrinkingsdood was ontsnapt en in Dordrecht aangespoeld.

De eerste die deze geschiedenis aan de drukpers toevertrouwt, is in 1677 Matthijs Balen in zijn *Beschryvinge der stad Dordrecht*.

In 't Ondergaan van dien Grooten Waard, kwam aandrijven een Kind in een Wiege, hebbende tot gezelschap een Kat, en raakte eyndeling te Dordrecht, werdende 't voorz Kind Beatrix (dat is, Beate, Baetken, Bate, en by verder toegeving, Gelukkige) genoemd; en zijnde gekomen ter Jare, Trouwde Jakob Roerom. Van welken Stamme, 't zy uyt de Manlijke of Vrouwlijke Linie, vele Aanzienlijke Geslachten, en andere binnen Dordrecht, en elders, haar Afkomste rekenen".

Vervolgens geeft Balen, die we als een betrouwbare genealoog kennen, haar stamboom, die tot aan zoon Kornelis Roerom geverifieerd kon worden. Dat gaf althans stadsgeschiedschrijver C.J.P. Lips zoveel vertrouwen dat hij tot historiciteit van het verhaal

Evenals dat in 1953 het geval was, speelde Dordrecht - ook toen al gelegen aan de rand van de ramp - een belangrijke rol bij de hulpverlening. In een toevallig bewaard gebleven fragment van een stadsrekening komt een post voor betreffende het uitdelen van brood, bier, kaas en andere proviand aan de arme lieden overal in het baljuwschap Zuid-Holland. En in de aktenboeken lezen we dat de dorpelingen van Wioldrecht die de stormramp overleefd hadden zich in Dordrecht vestigden en twee klokken en de doopvont die zij uit hun kerk hadden gered aan de Grote Kerk schonken in ruil waarvoor ze een altaar in die kerk kregen. Rond 1470 gaven zij een onbekend gebleven schilder de opdracht tot het vervaardigen van een drieluik met aan de ene zijde afbeeldingen uit het leven van de heilige Elisabeth en aan de ander kant een voorstelling van de vloed. Op deze unieke panelen (het was de eerste keer dat een min of meer eigentijdse gebeurtenis het onderwerp van een schilderij was) komt uiteraard ook het kindje in de wieg voor. Zou Beatrix zelf, die dan rond de zeventig moet zijn geweest, een van de onbekend gebleven opdrachtgeefsters zijn geweest?

Kinderdijk

Over de plaats waar de wieg kwam aandrijven is al heel wat geschreven, vooral omdat Kinderdijk claimt dat het voorval zich daar heeft afgespeeld en de plaats er zelfs zijn naam aan zou danken. Gevelstenen, bovenlichten en muurschilderingen houden het verhaal daar in leven en menig bezoeker van het unieke molencomplex krijgt het ook nu nog te horen. Veel waarschijnlijker is echter dat dit dorp, dat tot 1927 meestal Elshout werd genoemd en tegenwoordig een wijk van Nieuw-Lekkerland is, werd genoemd naar de kinderen (erfgenamen) van de leenheren van de heerlijkheid Giessen. Toen daar, na de stormvloedramp van 1373, een nieuwe dijk moest worden aangelegd, werd die bekend als de dijk van de kinderen van Giessen en deze naam werd via Kinderendijk uiteindelijk Kinderdijk. Overigens was het gezien de heersende windrichting en het feit dat de dijk in 1421 slechts op een plaats, bij Wioldrecht (veel zuidelijker gelegen dan de huidige buurtschap van die naam) was weggeslagen, ook praktisch onmogelijk dat het wiegje naar Kinderdijk zou drijven. Als het verhaal van het kindje in de wieg al op waarheid berust, is de meest aannemelijke plaats van aanspoeling toch wel de buurt van de Dordtse Spuiport.

Gevolgen

De overstromingsramp heeft voor Dordrecht grote gevolgen gehad. De stad kreeg veel vluchtelingen die het onderdak moest bieden, was het achterland als leverancier van landbouwproducten en als afzetmarkt kwijt, kon eeuwenlang niet uitbreiden (pas in de eerste helft van de 17e eeuw vonden weer grote inpolderingen plaats) en, misschien nog wel het belangrijkste van alles, schepen konden de stapelverplichtingen over de ontstane binnenzee letterlijk omzeilen. De Dordtse Gouden Eeuw, die kort na 1300 was begonnen, was in één klap voorbij. Het is dus niet zo verwonderlijk dat de Sint Elisabethsvloed wel de belangrijkste gebeurtenis uit de plaatselijke geschiedenis wordt genoemd.

De watersnoodrampen van 1421 en 1424

Johan Hendriks

De maand april 2007 was de warmste grasmaand sinds ongeveer drie eeuwen. In de Nederlandse rivierengebieden werd extra dijkbewaking ingesteld om een nieuwe ramp te voorkomen. Op 26 augustus 2003 verzakte volkomen onverwacht een dijk bij Wilnis als gevolg van uitzonderlijke droogte. Het bleek om een veendijk te gaan; eenzelfde type dijk heeft vermoedelijk voor lange tijd de Grote Waard beschermd tegen het wassende water. Op het moment dat Wilnis nieuws werd, was nog niemand op de hoogte van het probleem van veendijken. Na die droge zomer van 2003 bleek de betreffende dijk sterk te zijn uitgedroogd en daardoor instabiel geworden.

Een déjà vu-gevoel bekreep het multidisciplinaire team¹ dat zich met de St. Elisabethsvloeden van 1421-1424 bezighield: de definitieve dijkdoorbraak van 18/19 november 1424 was eveneens voorafgegaan door een lange droogteperiode. Deze duurde van maart tot begin november en tijdgenoten vonden het destijds zo warm dat *dat sommerkorn verdrogede*.² Het zou wel eens kunnen zijn dat weer en klimaat een grotere rol van betekenis hebben gespeeld dan menigeeen voor ogen heeft.

Durschmied bracht in 2000 een aantal historische gebeurtenissen opnieuw onder de aandacht waarin het weer van de dag een doorslaggevende rol speelde.³ Heidinga had al eerder een verband gelegd tussen klimaatsverandering en politieke en economische veranderingen in centraal Nederland.⁴ Ik heb me afgevraagd, voor het symposium 'Water in beweging' tijdens de Kasteelweken van Dussen in 1992, of er in de circa vijftig jaar die voorafgingen aan de St. Elisabethsvloeden ook sprake was van uitzonderlijke weersomstandigheden en of deze aanwijzingen waren voor een klimaatsverandering. De door Alexandre vergaarde gegevens bleken te weinig betrouwbare schriftelijke bronnen op te leveren om daar iets zinnigs over op te merken.⁵ Ook Buisman, die in lijvige boekwerken alle mogelijke meteorologische informatie heeft verzameld, kon niet tot een langetermijnreconstructie komen.⁶ De bruikbaarste informatie kwam voort uit gegevens over overstromingen van de Rijn, die regelmatigiger zijn genoteerd en daardoor geschikter zijn dan de cijfers over de inundaties van de Maas.

¹ L. van Beurden (BIAX, Zaandam); Chr. de Bont (Alterra, Wageningen); P. Cleveringa (TNO - NITG, Utrecht); J.P.C.A. Hendriks (Ruimtelijke Ontwikkeling, Breda); T. Meijer (TNO-NITG, Utrecht); D.B.S. Paalman (Dordts Archeologisch Centrum, Dordrecht); D.G. van Smeerdijk (BIAX, Zaandam); H.J.T. Weerts (TNO-NITG, Utrecht); H. de Wolf (TNO-NITG, Utrecht).

² J. Buisman, 468.

³ E. Durschmied.

⁴ H.A. Heidinga.

⁵ P. Alexandre.

⁶ Buisman, 245 en 451.

De oorzaken van overstromingen bleken te variëren per seizoen. Aan het einde van de winter en het begin van de lente was het meestal het gevolg van smeltende sneeuw. Aan het begin van de winter - en St. Elisabeth op 19 november werd in de Middeleeuwen gezien als het begin van de winter - zijn ze vaak het gevolg van zware regenval. Ook in de zomer en herfst zijn overstromingen voornamelijk het gevolg van zware neerslag, van een nat en regenachtig seizoen. De veertiende eeuw blijkt over het algemeen getemperde winters en natte zomers te hebben gekend, terwijl de vijftiende eeuw vooral wordt gekenschetst als een zachte periode.⁷ Het beeld is duidelijk: overstromingen werden altijd in verband gebracht met een teveél aan water (regenval, overstromingen) en nooit met een tekórt aan water (droogte). De dijkdoorbraak van Wilnis was in zekere zin dan ook een doorbraak in het kijken naar historische verschijnselen. Het opent een geheel nieuw paradigma in de studie naar de rampen en watersnoden in de eeuwen die achter ons liggen. Niet het water, maar het gebrek aan water lijkt een belangrijke rol te spelen bij het ontstaan van de Biesbosch.

In dit hoofdstuk speelt de vraag of het water de samenleving van de Grote Waard verwoestend uiteen had geslagen de hoofdrol. De vraag wat droogte daar werkelijk heeft betekend, kan nu nog niet worden beantwoord; daar is nieuw onderzoek voor nodig. Dit hoofdstuk brengt echter wel twee eerder verschenen artikelen samen die ook nu al een geheel nieuw beeld hebben opgeleverd over het ontstaan van de Biesbosch.⁸ Om met Jan Romein te spreken: het oude beeld is vergruisd. Maar net als met de mokerslagen van de Belgische stripheld Jerommeke dringt dat pas (veel) later door.

Het beeld

Volgens de gangbare opvatting zouden een dertigtal kerkdorpen ten onder zijn gegaan in de St. Elisabethsvloed van 1421. Rivieroverstromingen na de beide St. Elisabethsvloeden van 1421 en 1424 vergrootten de schade. Toen op 18 november 1424 opnieuw een zware stormvloed voorviel, was de Grote Waard niet meer te redden. Volledige herdijsing van de waard heeft nooit plaatsgevonden. Dit beeld is geheel aan Fockema Andreae te danken, die reeds in 1950 de mythe van de St. Elisabethsvloed had teruggebracht tot reëlere proporties.⁹ Desondanks viel nog decennia later een heel ander verhaal te lezen. Westerhout schreef nog in 1993 dat er 72 dorpen gelegen zouden hebben in de Grote Waard, waarvan er 34 zouden zijn verdwenen tijdens de beruchte vloed.¹⁰ Het boekje waarin hij dat verkondigde, was ter gelegenheid van de 40-jarige herdenking van de watersnoodramp van 1953 geschreven en bevatte gelukkig een betere beschrijving van de twintigste-eeuwse gebeurtenissen.¹¹ Westerhout herinnerde zich ongetwijfeld de regels op een steen in de in 1609 opgetrokken Spui-poort te Dordrecht:

⁷ J.P.C.A. Hendriks (1992).

⁸ J.P.C.A. Hendriks (2004 in *Westerheem*) en P. Cleveringa e.a. (2004).

⁹ S.J. Fockema Andreae.

¹⁰ Th. Westerhout.

¹¹ Recensie van J.P.C.A. Hendriks (1996).

Tlant ende water dat men hier siet, waren 72 parochien na chronieks bediet, geinundeert deur twater crachtich int jaer 1421 waerachtigh. De tekst bevindt zich tegenwoordig op een muurtje bij de Spuiboulevard.

De menselijke verbeelding heeft in de loop der tijd dat beeld verder ingekleurd. De Tielse kroniek van circa 1450 rept over tweeduizend slachtoffers; in een Keulse kroniek uit 1499 wordt al gesproken over honderdduizend doden. En dan is er het fantastische verhaal van Chrysostomus Neapolitanus, een Napolitaanse koopman die de stad Dordrecht in 1514 heeft bezocht, ruim negentig jaar na datum. Hem is verteld dat tijdens een stormvloed maar liefst 72 dorpen waren verdronken. Hij doet ons geloven een rondvaart te hebben gemaakt en tot zijn verbazing torenspitsen boven het water zag uitsteken, als grafmonumenten voor de slachtoffers.

Volgens Constantijn Huygens zou de stad in één nacht tot Venetië zijn gemaakt.¹² De negentiende-eeuwse schrijver D.J. Glimmerveen beschreef de St. Elisabethsvloed alsof hij daar zelf getuige van was geweest:

*De beesten loeiden erbarmelijk en dreven bij honderden, ja bij duizenden daarheen, de menschen desgelijks. Hier zag de een' zijn vader, moeder, zuster en broeder door het water versmoord; daar zag men de moeders met hare kindertjes in den arm en aan hare zijde, wegdrijven! ... doch genoeg hiervan; welke pen is in staat al deze treurtoonelen te beschrijven! Van de 72 plaats, welke toen geinundeerd waren, zijn er zevenendertig door het water verzwolgen.*¹³

Wat ook nog bij het oude beeld behoort, is datgene wat er ná de beide vloeden is gebeurd. Het is wel zeker dat *het Bergse Veld* (de benaming voordat *Biesbosch* in zwang kwam) in open verbinding stond met de zee; tegelijkertijd waterden Maas en Merwede

¹² J. van Herwaarden e.a., 160.

¹³ D.J. Glimmerveen, *Geschiedkundig verslag van de meest bekende, buitengewoon hoge watervloeden, doorbraken en overstromingen* (z.p. 1856); P. Cleveringa, T. Meijer, H. Weerts & H. de Wolf, Van moeras tot stad. Dordrecht in ontwikkeling. In: *TNO Informatie* 14 (2003), 19-22.

erop uit. De aangeslibde grond wordt stevast aangeduid als een marien/fluviatiel gemengd Biesboschsediment.

De Dordtse stadshistoricus Matthijs Balen beschreef in zijn stadsgeschiedenis uit 1677 voor het eerst het mooie verhaal van Beatrix, een baby nog, die in haar wiegje op de woelige baren rond zou hebben gedobberd met alleen een kat aan boord die het wiegje in evenwicht hield. Het zou voor een van de stadspoorten van Dordrecht zijn aangespoeld. Zij overleefde de grootste ramp van Zuid-Holland.

Vóór 1421

De periode tot 1421 in het gebied van de Grote Waard valt uiteen in vier tijdvakken met elk eigen en specifieke kenmerken. Tot het einde van de elfde eeuw speelde de verwerving van het gebied door de graven van Holland. Daarna volgt, tot in de late dertiende eeuw, het ontginningsproces waarin boeren het land bewerkten zonder dat dijken datzelfde land beschermden. Tot het laatste kwart van de veertiende eeuw boden de gereedgekomen dijken en dammen een aangenaam, rustig leefklimaat, waarin de economische opbrengst van de Grote Waard het grootst zal zijn geweest. In de laatste vijftig jaar voor de St. Elisabethsvloeden van 1421 en 1424 was het gedaan met de economische voorspoed en zorgden dijkdoorbraken en overstromingen tenslotte voor ellendige leef- en werkomstandigheden.

Fase 1: het verwerven van Zuid-Holland

De graaf van Holland had al in de negende eeuw invloed in het gebied dat vanaf de dertiende eeuw werd omgeven door de gemeenschappelijke omringdijk van de Grote Waard. In de oudste van de vier zogenaamde koningsoorkonden die in het bezit waren van de Hollandse graven werden door de Duitse keizer Arnulf van Karinthië in 889 twee hoeven (*hobas duas*) geschonken. Dit koningsgoed bevond zich in *Alburch*, een

groot gebied waarvan de kern werd gevormd door het huidige Aalburg en dat vanaf het midden van de twaalfde eeuw werd aangeduid als het Benedenland van Heusden. Archeologische en toponymische bronnen voeren de bewoning in dit gebied terug tot in de vijfde of zesde eeuw. Braams toonde aan dat beide hoeven aan de basis hebben gelegen van de huidige dorpen Wijk en Veen.¹⁴

In 1135 was de kerk van Wijk bij Aalburg nog altijd in handen van de graaf van Holland. Een ander deel van *Alburch*, en meer bepaald de *villa Alburch*, was door de Hollandse graven in de elfde eeuw geschonken aan de abdij van Sint-Truiden, die van deze plek een centraal domein maakte. De graven bleven de voogdij houden binnen deze uithof.¹⁵ Verder westwaarts bezaten de graven al sedert Gerulf een hoeve in Dussen.¹⁶ Ten noorden van beide hoevecomplexen ontwikkelde zich het gebied van de heren van Altena die mogelijk, via graaf Wichardis, ontsproten kunnen zijn aan het Hollandse huis.¹⁷ In het klei-op-veengebied ten westen hiervan was de grafelijke invloed vanaf het midden van de elfde eeuw bespeurbaar. In die tijd zal de Hollandse hof bij Dordrecht zijn gesticht.¹⁸

De eerste graaf waarvan we min of meer weten dat hij actief was in het Zuid-Hollandse gebied was Dirk IV (1039-1049).¹⁹ Het gebied ten zuiden van de Merwede was grotendeels nog onontgonnen en gretige lieden lieten er hun oog op vallen. Zo ook de bisschop van Utrecht die, het kon niet uitblijven, slaags raakte met de Hollandse graven. Dirk IV werd in 1049, in de buurt van zijn eigen hof *apud Dordrecht* door bisschoppelijke troepen om het leven gebracht. Pas Dirk V wist een generatie later met de bisschop een compromis te bereiken, waarna de graven zich pas echt met de opbouw van de landsheerlijke macht in dit gebied konden gaan bezighouden. Vanaf 1101 werd die dan ook aangeduid met de naam *Holland*.²⁰

Fase 2: het ontginningsproces

De expansie aan het einde van de elfde eeuw en het begin van de twaalfde eeuw betekende voor het gebied tussen Merwede en Maas, dat destijds werd aangeduid als Zuidholland, dat de veenontginningen stevig ter hand werden genomen. Het leidde tot bevolkingsgroei en tot het stichten van nieuwe parochies. Hun namen dateren uit het begin van de twaalfde eeuw: Thiedradeskerke (1101)²¹, Boiteskerke (Houweningen)²²,

¹⁴ B.W. Braams (1995), 241; B.W. Braams (2003), 9-46.

¹⁵ A.C.F. Koch (1970) (verder aangehaald als OHZ I), Nr. 244.

¹⁶ J.P.C.A. Hendriks (1990, in *Historische Reeks*), 1-54.

¹⁷ Braams (2003).

¹⁸ Th. De Nijs & E. Beukers (red.) (2002), 72.

¹⁹ D.E.H. de Boer & E.H.P. Cordfunke (1995), 29-30.

²⁰ Zie over het oude Holland: D. Parlevliet (2004) 1, 2-11 en over het Holland van vóór Gerulf: J. Bazelmans, M. Dijkstra & J. de Koning, (2004), 3-36.

²¹ OHZ I, nr.93

²² R.E. Künzel, D.P. Blok, J.M. Verhoeff (1989), 93; C. van der Esch (1985) 6, 245-258.

Sliedrecht²³, Almsvoet²⁴ en Herradeskerke²⁵ (alle in 1105) en Tiesselijnskerke²⁶ in 1126. Inmiddels is door archeologisch onderzoek aangetoond dat de bewoning ook daadwerkelijk teruggaat tot de elfde eeuw. In 1990 werd in het centrum van Dubbeldam (Dordrecht) een deel van een middeleeuwse begraafplaats gevonden, waarbij het dendrochronologisch onderzoek aan een van de eiken boomstamkisten een veldatum gaf tussen 1043 en 1063.²⁷ Uit dezelfde tijd moet ook de capella noviter constructa te Dordrecht dateren.²⁸ Tenslotte werd tijdens het graven van een vijver aan de Ouden-dijk en elders in Dubbeldam aardewerk aangetroffen dat gedateerd kan worden in de elfde tot dertiende eeuw.²⁹ Er kan dus worden vastgesteld dat bewoning, die vooral zal hebben bestaan uit boeren en andere ontginners, in de latere Grote Waard is begonnen rond het midden van de elfde eeuw.

Het archeologische onderzoek op de hoek Spuiweg / Spuiboulevard in Dordrecht in 2002 leverde informatie op over het oorspronkelijke veenpakket.³⁰ Pollen van els en varens in het veen wezen op een relatief open elzenbroekbos. Als gevolg van het ontbreken van pollen van waterplanten en typische oevergewassen werd duidelijk dat er in de directe omgeving geen open water aanwezig was.³¹ De ouderdom van de top van het veenpakket bleek lastig vast te stellen. Het bleek hier veel ouder te zijn dan verwacht en terug te gaan tot de negende of achtste eeuw v. Chr.³², maar uit een vrijwel identiek onderzoek aan de Dordtse Tieselensstraat werd de bovenkant van het veen gedateerd in de periode 723-908 AD.³³ In ieder geval was het veen gevormd ver voor de komst van de eerste boeren, die hun geluk beproefden in een zoetwatergetijdengebied waar nog geen dijken waren. De risico's die dat met zich meebracht, was hun óf onbekend óf van dien aard dat er mee te leven viel. Op zich is dat niet vreemd als we bedenken dat het maaiveld vóór de ontginningen ruim boven het gemiddelde waterpeil van de rivieren lag.³⁴ Een overstroming was een aanvaardbaar natuurverschijnsel; het kwam niet elk

²³ Künzel e.a. (1989), 326.

²⁴ OHZ I, nr. 93.

²⁵ OHZ I, nr. 93.

²⁶ OHZ I, nr. 107.

²⁷ C. van der Esch (1990) 4, 5-7; C. van der Esch, W.A.M. Hessing, F.J. Laarman & J.C. Groeneveld (1992) 4; C. van der Esch & T. Groeneveld (2002) 2, 50-61.

²⁸ OHZ I, nr. 86.

²⁹ C. van der Esch (1994) 2, 11-12; C. van der Esch (1995) 1, 12.

³⁰ D.B.S. Paalman (2002).

³¹ L. van Beurden & D. van Smeerdijk (2002).

³² AMS-datering van de Faculteit Natuur- en Sterrenkunde van de Universiteit van Utrecht Spuiweg-DDTW3 UtC Nr 12161 geeft een ongecalibreerde datering van 2689 ± 34 BP, wat neerkomt op een gecalculeerde kalenderdatum van 2842-2835, 2790-2756 cal BP.

³³ AMS-datering van de Faculteit Natuur- en Sterrenkunde van de Universiteit van Utrecht Dordt-sel_45 Utc Nr 8914 geeft een ongecalibreerde datering van 1180 ± 80 BP, wat neerkomt op een gecalculeerde kalenderdatum van 1227-1209, 1179-1045 of 1042-973 cal BP.

³⁴ P.A. Henderikx (1997) 64.

jaar voor en beperkte zich tot de wintermaanden. Bovendien leerden de boeren dat overstromingen ook vruchtbare grond opleverden. De graanverbouw beperkte zich in eerste instantie tot de stroomruggen. Gaandeweg ontdekten de boeren dat ze ook in de lagere delen van het veengebied graan konden verbouwen. Een van de belangrijkste resultaten van het onderzoek binnen de gemeente Dordrecht was wel dat op het veen in het in ontginning genomen gebied een laagje klei van maar enkele centimeters dik aanwezig was, waarop de granen konden groeien. Door greppels te graven, kon een goede afvoer van het water richting zee worden bewerkstelligd en werd tevens de waterstand permanent verlaagd. Dat betekende in gebieden met veen aan het oppervlak, zoals in de omgeving van Dordrecht, dat er tevens sprake was van het verlagen van het maaiveld door het inklinken van het veen. Ook turfwinning leidde tot verlaging van de bodem. De omzetting van het veen zorgde tegelijkertijd voor extra vruchtbaarheid van de grond. Door het begreppelen werd verbouw van wintergraan mogelijk. Dit werd gezaaid in de herfst en geoogst in de daaropvolgende zomer. Een ^{14}C -AMS-datering van een graankorrel uit een onderzoek in het Overkampark in 2002 in Dordrecht leverde een datum op van 1095-1120. Het is een indicatie dat er nog voor de eerste bedijking graan werd verbouwd.³⁵ Wij hebben sterk de indruk dat de graven de ontginning van dit gebied ter hand namen om er de graanschuur van Holland van te maken. We vermoeden dat de productie vooral bestond uit gerst, tarwe en haver.

De directe verbinding met de zee leverde aanvankelijk niet zoveel problemen op. De zee was ver weg en de invloed van de getijden was er wel, maar zeer sporadisch leidde dat tot echte problemen. Echter, in de aangetroffen greppels werden brakwaterkoksels (*Cerastoderma glaucum*) aangetroffen die erop wezen dat soms, bij een hoge water-

Brakwaterkoksels (Cerastoderma glaucum).

³⁵ H.J.T. Weerts, P. Cleveringa & C. Thanos (2002), 6-7; H.J.T. Weerts, P. Cleveringa, L. van Beurden & D.G. van Smeerdijk (2003), 6.

stand, de zee diep het zoetwatergetijdengebied binnendrong en in de lagere delen daarvan eitjes en larven van deze kokkels werden achtergelaten. Ze kregen de kans uit te groeien tot volwassen exemplaren. Dat betekende dat het water in de greppels voor langere tijd brak bleef.

We hebben er uit geconcludeerd dat de verzilting van het gebied niet het gevolg kon zijn van één storm. De diepste delen, waaronder de greppels, moeten meerdere jaren achtereen zout water hebben bevat. Het is zeer waarschijnlijk dat het onbedijkte gebied meer en meer binnen de invloed van de zee kwam. Het is het logische gevolg van het draineren van het veengebied door de zee. Die natuurlijke ontwatering onder invloed van eb- en vloedverschillen leidde, samen met de drainage via de greppels, tot geleidelijke daling van het maaiveld. Het land kwam lager te liggen, waardoor het zoute water minder makkelijk kon worden afgevoerd. De afvoer van het bij een storm ver landinwaarts gevoerde zeewater werd daardoor steeds lastiger, zoals de volgroeide exemplaren van de brakwaterkokkels bewijzen. Het AWN-onderzoek in het Burgemeester Beelaerts-park leverde een laag brakwaterkokkels op die wezen op zo'n zoute inbraak. Doordat in de opgravingen aan de Eemsteynstraat (1999) en het Admiraalsplein (2000) te Dordrecht te zien was dat deze greppels dateren uit de tijd dat er al klei op veen was afgezet, is het mogelijk dat proces in de tijd te plaatsen.³⁶ Het inklinken en verzilten dateert van vóór de bedijking, want anders hadden de brakwaterkokkels niet tot volwassen exemplaren kunnen uitgroeien.

In dit verband is het wedervaren van het riviertje de Dubbel ['zwart (veen)water']³⁷ interessant. Door het pionierswerk van Van der Esch en Koorevaar weten we inmiddels meer over loop en bewoning op de oevers daarvan (Erkentrudenkerke, Wolbrantskerke, Cruyskerke³⁸, Thiedradenskerke), maar ook dat de Dubbel al verland was vóór de St. Elisabethsvloed. Berendsen en Stouthamer schatten dat de verlanding van dit in 1101 voor het eerst in een authentieke bron vermelde riviertje al tegen het einde van de tweede eeuw was begonnen en rond het midden van de twaalfde eeuw beëindigd was.³⁹ In de restgeul van de Dubbel in het Overkamppark (2002) bleek eveneens een laagje brakwaterkokkels aanwezig te zijn. Dat kan het gevolg zijn van de eerste bedijkingen van het Zuid-Hollandse veengebied.

Fase 3: de bedijkte waard

Het bovenstaande verhaal bewijst hoe noodzakelijk het was om in de twaalfde en dertiende eeuw met behulp van bedijking het water buiten te sluiten. Zo kon de jaarlijkse oogst worden gegarandeerd. Uiteraard hadden de boeren belang bij de beheersing van de waterhuishouding. Zij zullen dan ook erg gelukkig zijn geweest toen de graaf van

³⁶ L. van Beurden (2002).

³⁷ L.J. Pons (1994), 9.

³⁸ J.C. Ramaer, Het graafschap later Holland, de Rijn- en Maasrechten en de stichting van Dordrecht in de 11e eeuw. In: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* (1931), 10: 'Dat kerkhof van Cruyskerck staet aen die Dubbelt'.

³⁹ H.J.A. Berendsen & E. Stouthamer, (2001), 197.

Holland in of vóór 1230 besloot om de riviertjes *Alm* en *Werken* af te dammen.⁴⁰ Dat was een wezenlijk besluit, want daarmee werden de overstromingen vanuit de Maas een halt toegeroepen. In 1271 volgde de afdamming van de Maas bij Heusden, waardoor het in feite onwaarschijnlijk werd dat vanaf de zuidzijde nog rivieroverstromingen plaatsvonden. Het Maaswater werd langs de oostkant van de Grote Waard naar de Merwede gestuurd, dat daarop een veel groter debiet te verwerken kreeg. Als gevolg van deze ingreep zou anderhalve eeuw later de definitieve doorbraak van de Merwededijken plaatsvinden. Ook elders in het gebied werd het water de weg versperd. Met de aanleg van een dam in de Dubbel (1273) en een dam met sluis te Maasdam (1282) begon aan de zeezijde van de Grote Waard een proces van opslibbing. Tussen 1282 en 1373 is er als gevolg van deze waterstaatkundige werken nauwelijks sprake van wateroverlast.⁴¹

Een aantal sloten kon niet meer afwateren en verlandde. Een door de AWN opgegraven sloot in het Burgemeester Beelaertspark bleek vanaf de twaalfde eeuw gefunctioneerd te hebben, maar deed dat kort voor de afdamming van de nabijgelegen Dubbel in 1273 al niet meer.⁴² Uit het onderzoek in het Overkamppark bleek dat de Dubbel niet uitsluitend is dichtgeslibd, maar mogelijk ook moedwillig is gedempt. Van der Esch en Koorevaar hebben bedenkingen bij de hierboven genoemde visie van Berendsen en Stouthamer, want waarom zou de Dubbel aan het einde van de dertiende eeuw moeten worden afgedamd als deze al eerder geheel verland was? Waarschijnlijk heeft er nog lange tijd een restgeul gefunctioneerd die ergens tussen 1320 en 1405 dicht moet zijn geraakt. Ik acht het mogelijk dat het verlandingsproces al ruim voor de bedijking was begonnen en dat de inwoners van de Grote Waard na de aanleg van de dam in de Dubbel de natuur een handje hebben geholpen de rivier definitief te laten verdwijnen. De vraag doet zich voor waarom men dat gedaan zal hebben? Was de Dubbel een potentieel probleem vanwege overstromingen? Die kans was na 1271 weinig reëel meer, doordat er geen nieuw water vanuit het zuiden meer kwam. De afdamming van de Dubbel twee jaar later was dan ook de bekroning van het proces dat een einde betekende voor dit riviertje. De opvatting dat er daardoor meer plaatsruimte voor nederzettingen beschikbaar kwam, is niet vol te houden. De aangetroffen bewoning in het Burgemeester Beelaertspark heeft vooral twaalfde- en dertiende-eeuws aardewerk opgeleverd, wat volgens de onderzoekers impliceert dat de nederzetting al (kort) voor 1300 moet zijn beëindigd, d.w.z. omstreeks het afdammen van de Dubbel.⁴³ Aan de andere kant vinden we na 1300 de eerste vermelding van nieuwe nederzettingen, zoals *Dubbeldamme* in 1310.⁴⁴ Het is mogelijk dat de nederzetting gewoon is opgeschoven naar niet of minder ingeklonken gronden, of dat de inwoners definitief wegtrokken naar bijvoorbeeld de nieuwe stad Dordrecht.

⁴⁰ G.P. van de Ven (2003⁵), 107.

⁴¹ Künzel e.a. (1989), 119.

⁴² C. van der Esch & T. Koorevaar (1995) 3, 14-22.

⁴³ Van der Esch & Koorevaar (1995), 38-39.

⁴⁴ G. van Berkel & K. Samplonius, (1995), 52.

Indien dit juist is, kunnen we voorzichtig twee conclusies trekken. Op de eerste plaats lijkt het verdwijnen van de Dubbel vooral ten goede te zijn gekomen aan de landbouwgronden; stroomruggen leverden immers de beste bodem voor de graanverbouw. En ten tweede, niet onbelangrijk met het oog op de gebeurtenissen rond 1421 en 1424, kunnen met name genoemde nederzettingen in het gebied van de Grote Waard al zijn verdwenen ruim voordat de St. Elisabethsvloeden hun vermeende verwoestende werking hebben uitgeoefend. De reeks van verdwenen plaatsnamen, zo keurig door Ramaer geïnventariseerd⁴⁵, is derhalve niet mutatus mutandis ook gelijk te stellen aan het aantal verdrongen dorpen! Haan en Paalman maakten in hun opsomming een cruciale fout door heerlijkheden en ambachten gelijk te stellen aan (17) nederzettingen⁴⁶; dat zijn toch twee of drie geheel verschillende entiteiten! Van der Ham stelde slechts vast dat ten noorden van de Maas ongeveer veertien of vijftien ‘parochiedorpen’ lagen en in het gebied ten zuiden ervan twaalf of dertien, dus in totaal achtentwintig, met daarnaast nog een aantal gehuchten.⁴⁷ Er lag ook een aantal kloosters en versterkte huizen. Een groot deel van de veertiende eeuw was het dus, in waterstaatkundig opzicht, rustig in de Grote Waard. In die tijd zal het landbouwareaal zich verder hebben uitgebreid en verbeterd en zal ook de benaming ‘graanschuur van Holland’ tot stand zijn gekomen.

Fase 4: de gevaren van nat en droog

De rust was echter bedrieglijk want verder naar het zuidwesten was een proces begonnen dat niet meer te stoppen viel: het oostwaarts opdringen van de invloed van de zee volgens het systeem van de ‘voortvretende inbraak’, zoals Leenders dat noemde.⁴⁸ Al in de late Romeinse tijd begon dit proces in Zeeland; rond 1200 was de oostgrens van Zeeland ongeveer ook de oostgrens van het mariene overstromingsgebied geworden. In de loop van de dertiende eeuw verschoof die grens nog verder naar het oosten. Debet daaraan waren menselijke economische activiteiten als moertering (turfwinning) en darinkdelven (zoutwinning). In 1288 brak een dijk door in de Riederwaard bij Ridderkerk en het dorp Strijen verdronk. Leenders verwoordde het aldus: *De rol van de mens in de fase van de uitbreiding van de zee-invloed bestond ... vooral uit het ‘uitnodigen’ van de zee door het verlagen van de veenbodems.*⁴⁹

In het onderzoek aan de Spuiweg / Spuiboulevard (2002) kon worden vastgesteld dat hier, dicht bij de stadsmuur, de vroegste bewoners van Dordrecht ook veen hebben weggegraven in het buitengebied van de stad-in-wording.

Gelijktijdig met het weggraven van het beschermende land buiten de ringdijk om de Grote Waard verminderde, waarschijnlijk door de lange periode van relatieve rust en voorspoed, de aandacht voor de dijken. Men heeft hier wel een rol in willen zien voor

⁴⁵ J.C. Ramaer (1899)..

⁴⁶ R. Haan & D. Paalman, (2006) 3, 4-16.

⁴⁷ W. van der Ham (2003), 19.

⁴⁸ K.A.H.W. Leenders, De interactie tussen mens en natuur in de strijd om land en water in het zuiden van Holland, 1200-1650. In: *Historisch Tijdschrift Holland* 36 (2004) 3, 142-161.

⁴⁹ Leenders (2004), 151.

de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Ongetwijfeld heeft die onrust financiële gevolgen gehad en koos men, zoals zo vaak in een mensenleven, voor kortstondige aanwending van de aanwezige middelen in plaats van voor een veel beter resultaat op langere termijn.

Darinkdelven, 1540. Anoniem (Zierikzee, Stadhuismuseum).

Al die graafoctiviteiten, verslappende aandacht en financiële prioriteitstelling konden niet lang zonder gevolgen blijven. In de laatste vijftig jaar vóór de St. Elisabethsvloed waren er talrijke overstromingen en dijkdoorbraken.⁵⁰ In 1367 en 1369 werd de Merwededijk bij Houweningen afgekeurd omdat deze te laag was en in 1371/1372 vanwege een slecht dijkvak. In 1372 en 1374 werd de Riederwaard zo ernstig getroffen door rivieroverstromingen dat de waard min of meer verdronk. In dezelfde periode had ook de Grote Waard last van hoog water. Vanaf die tijd zorgden hoge waterstanden, dijkdoorbraken, overstromingen, stormvloed en daarmee gepaard gaande overlast voor een normaal patroon in het zuiden van Holland. Het water kwam er zo hoog dat *men mit schuten varen mochte over tfelt*.⁵¹ De stormvloed van 9 oktober 1374 leidde voor het eerst tot een dijkdoorbraak op het allerzwakste punt in de omdijking van de Grote Waard: bij Broek / Wioldrecht; in de buurt van de 'Steenplaats' bij Strijen volgens Renting.⁵² Doordat ook de dijk bij De Mijl doorbrak, kwam een deel van de waard onder water te staan.

⁵⁰ M.K.E. Gottschalk (1971/1975).

⁵¹ Buisman (2000), 250.

⁵² G. Renting (1993), 35.

Een maand later brak een andere notoire zwakke plek door: de Merwededijk bij Werkendam. Op deze plek kruiste de dijk een zandige oeverwal van de Werken. Dit soort situaties leverden nogal eens kwel op, waardoor de dijken bij hoog water eerst werden ondermijnd en vervolgens doorbraken. Er zou met vijftig personen acht dagen lang zijn gewerkt om dit gat weer te dichten. *Het Oude Wiel* herinnert er nog aan.⁵³ Het bleef uiteraard de komende vijftig jaar, net als de dijk bij Broek, de zwakke plek van de Grote Waard. Sterker nog, na een jaar braken de dijken op die plekken alweer door en werd Dordrecht door het water bedreigd. De dijkbreuken bij Broek / Wioldrecht bevorderden het uitschuren van de zegeul naar Broek, zodat daar een potentieel gevaarlijke situatie kon ontstaan. Nu zijn belangrijkste economische steunpunt in het zuiden van Holland in gevaar kwam, greep Albrecht van Beieren in. Hij vaardigde een aantal charters uit om de noodsituatie het hoofd te kunnen bieden. De Korver heeft ze op een rijtje gezet: de plicht tot bedijking, regels omtrent bedijking, benoeming van zogenaamde stedehouders die de herstelwerkzaamheden moesten leiden, een (beperkt) moerverbod binnen vier mijlen van de dijken, opschorting van schulden van de inwoners aan de Lombarden en gelduitleggingen voor dijkherstel.⁵⁴ Veel mocht het niet baten, want in de herfst van 1376 braken de dijken bij Broek en Werkendam opnieuw door en in 1377, 1379 en 1393 weer bij Broek. Opnieuw werden de dijkvakken in 1382 en 1383, 1386 en 1387 afgekeurd. Tussen 1383 en 1388 was het zo droog dat het mogelijk was om door de bedding van de Rijn naar de overzijde te lopen. Langzamerhand beginnen we een relatie te vermoeden tussen deze droogte en de afgekeurde dijken. Temeer daar er in dezelfde tijd een dijk doorbrak langs de Maas bij Heusden. Het veen van de dijk kan namelijk zijn uitgedroogd en bijgevolg vergaan. Het is absoluut noodzakelijk dat wordt onderzocht of de dijken in en om de Grote Waard echte veendijken waren. We veronderstellen het, want zien zo snel geen ander materiaal dat voorhanden was om de dijken te bouwen. Veendijken hadden in onze optiek het gevaar dus van twee kanten te duchten: in natte omstandigheden bij hoge waterstanden en overstromingen én in droge omstandigheden, waarin het veen van de dijk verkrumelde en als gevolg daarvan voor het komende water geen enkele weerstand van betekenis meer bood. De graven van Holland, die het gevaar wel zagen, namen praktische maatregelen. De lozing van het binnenwater werd verplaatst van Maasdam naar Broek, op het laagste punt. Daardoor ging de afwatering sneller. De sluis lag op een plek waar weinig buitendijks gebied (meer) aanwezig was. Ook dat was het gevolg van een grafelijke beslissing. Zij wilden inkomsten verwerven voor het tijdig doen herstellen van de dijken, maar kozen daarvoor een duivels middel: moernering. Dat leverde wel veel geld op, maar zorgde uiteindelijk voor een levensgevaarlijke situatie: het ondergraven van de dijken. Een voorbeeld: de heer van Putten en Strijen kreeg van graaf Albrecht een moerconcessie in de parochie Niervaart, waarvan de opbrengst moest worden gebruikt om het laatste deel van het dijkherstel bij Broek te financieren. Het herstellen van de dijken tussen Strijen en Broek / Wioldrecht had al zoveel geld gekost dat ook de stad Dordrecht regelmatig

⁵³ A. Visser (1978), 212; Westerhout (1993), 10.

⁵⁴ C.C.W. de Korver, (1994), 20-21.

bijdroeg aan de kosten voor dijkherstel, *om noetswille van het lant*.⁵⁵ Dat lag voor de hand want Teixeira de Mattos meldde dat *onze stede van Dordrecht en de lant (er) zeer bi verarmt is*.⁵⁶

In 1393/1394 werden de dijken bij Broek opnieuw afgekeurd; in 1394 brak de dijk weer eens door. Opnieuw werd bepaald dat de dijk moest worden hersteld. De gehele Grote Waard moest daaraan meebetalen en het waterschap werd belast met de volledige schouw.⁵⁷ In 1396 blijkt een Maasdijk ten zuiden van Woudrichem bezwaken te zijn.⁵⁸ Op 19 november 1404 vond de ernstigste stormvloed sinds 1375 plaats. Gezien de datum wordt er gesproken van de eerste St. Elisabethsvloed. Het was vooral Zeeland dat ernstig werd getroffen en de schade in de Grote Waard schijnt te zijn meegevallen. Maar graaf Albrecht had al weer gewaarschuwd tegen moermering en liet blijken zich erover te verbazen dat er nog steeds ondernemers waren die dit werk bleven uitvoeren. Vanwege het gevaar voor de dijken dreigde hij in juli van dat jaar met strenge straffen: *Ende diegene die om haer loon daarin wrochten, verbeurden haer rechterhand sonder verdrach*.⁵⁹ In februari 1409, het najaar van 1411 en het voorjaar van 1413 stond zo'n beetje het hele rivierengebied onder water vanwege overstromingen van Rijn en Maas. En wederom brak de Merwede bij Werkendam door een dijk. Tussen Heusden en Aalburg brak een Maasdijk en stroomde van daar het water binnen. Jaar in jaar uit was er nu sprake van hoge waterstanden (in herfst en voorjaar) en liep rond de jaarwisseling 1420/1421 de Krimpenerwaard onder water. Begin maart 1421 zorgde een stormvloed voor tientallen dijkbreuken in Holland en Zeeland.⁶⁰

Aan de vooravond van de (tweede) St. Elisabethsvloed, in 1424, waren overstromingen geen onbekend verschijnsel meer. Er werden dijken gerepareerd; het water zal zijn weggepompt en men boerde rustig (?) verder. We horen heel weinig over boeren die het niet meer zagen zitten en vertrokken, maar dat wil niet zeggen dat dit niet gebeurde. Het kan ook niet zo zijn geweest dat de doorbraken bij Broek en Werkendam in 1374, 1375, 1376, 1377, 1379, 1393 en 1394 geen indruk zullen hebben gemaakt. Het afkeuren van de dijken in 1382, 1383, 1386 en 1387 kan evenmin alleen maar tot schouderophalen hebben geleid. Er zullen zeer verstandige lieden zijn geweest die alles hebben gedaan om het probleem op te lossen. Ook zij zullen ontmoedigd zijn geraakt als bij een nieuwe dijkschouwing bleek dat de dijk alweer niet voldeed. Zoals geschreven, zoekt men de oorzaken daarvan vooral in de financiële problemen die samenhangen met de Hoekse en Kabeljauwse twisten. De samenwerking tussen het Kabeljauwse Dordrecht en de Hoekse edelen in de Grote Waard, zoals de heren Van der Merwede en de heren Zevenbergen, was inderdaad verre van optimaal. Door een stagnatie in de bestuurlijke

⁵⁵ De Korver (1994), 22.

⁵⁶ Aangehaald in Renting (1993), 36.

⁵⁷ Van der Ham (2003), 31.

⁵⁸ Ramaer 1899, pag 31.

⁵⁹ De Korver (1994), 24-25.

⁶⁰ H. Visscher (1990), 210-215; M.K.E. Gottschalk (1971), 668-675; T. Stol (1981) 4, 129-145.

verhoudingen zou dijk- en sluisonderhoud grotendeels zijn verwaarloosd.⁶¹ Er werd gesproken over de aanleg van een nieuwe dijk, die tussen 1410 en 1413 werd aangelegd voor het zwakste punt bij Broek, inclusief nieuwe uitwateringssluizen, maar er kwam te weinig geld binnen om het werk af te kunnen maken.⁶² Ik denk echter dat zij eveneens geconfronteerd werden met een probleem waarvan zij niet wisten hoe het op te lossen: natte veendijken kun je versterken, maar droge veendijken niet, want daarmee vergroot je alleen maar het probleem of, erger nog, denk je ten onrechte het probleem van een verzwakte dijk opgelost te hebben. Enige moedeloosheid zal de inwoners met name bij Broek en Werkendam niet vreemd zijn geweest. Ik kan me dan ook niet aan de indruk onttrekken dat zij ook in 1421 nog met enig enthousiasme aan de slag zijn geweest om het zoveelste gat in de dijk te stoppen, maar dat de droge zomer van 1424 uiteindelijk de genadeklap bleek te zijn: het dijkvak dat uitgedroogd was en bezweek was te groot en de kracht van het water te sterk om het nog een keer opnieuw te proberen. Daarmee viel het doek voor de Grote Waard.

1421

Wat gebeurde er werkelijk in de nacht van 18 op 19 november 1421? Laten we daar eerlijk over zijn: dat weten we niet. Renting kon niet anders dan zich baseren op zeer apocriefe en zeker anachronistische bronnen toen hij schreef *dat Net als in 1953 .. het een hevige noordwesterstorm (was), in de nacht van 17 op 18 november 1421* (sic!) die het zeewater tot eene ongemeene hoogte deed oprijzen.⁶³ Er zijn nauwelijks historische bronnen en het nieuwe multi-disciplinaire onderzoek is weliswaar van start gegaan, maar bevindt zich in een nieuwe impasse omdat binnen de gemeente Dordrecht tot mijn spijt andere zaken prioriteit krijgen boven het onderzoek naar de St. Elisabethsvloed. Het is echter wel interessant te zien dat nu niet meer alleen vanuit de geschiedschrijving of de historische geografie aandacht is voor de ontwikkelingen die hebben geleid tot het ontstaan van de Biesbosch, maar dat daar nu ook naar wordt gekeken door archeologen, geologen, bodemkundigen, palynologen, sedimentologen, kiezelwierdeskundigen en toponymisten die het onderwerp hebben ontdekt. Dat levert nieuwe ideeën op en nieuwe inzichten.⁶⁴

Historische bronnen

De bronnen waarover we nu kunnen beschikken, zijn schriftelijke bronnen, iconografische bronnen en archeologische bronnen. De schriftelijke zijn weinig mededeelzaam, maar bevatten belangrijke informatie. Zo merkte Huisman op dat uit handelscontacten in Lübeck (D) kon worden vernomen dat *dar vordrunken ok do 16 schone kerspele myt volke unde queke*. Er zouden dus tijdens de St. Elisabethsvloed 16 mooie kerkdorpen

⁶¹ Renting (1993), 35. op gezag van Fockema Andreae en Teixeira de Mattos.

⁶² Van der Ham (2003), 31.

⁶³ Renting (1993), 37.

⁶⁴ Zie o.a.: C.H.M. de Bont, G.H.P. Dirks, G.J. Maas, H.P. Wolfert, O. Odé & G.K.R. Polman (2000); Chr. de Bont (2006), 47-65 en S.J. Kluiving, N. Brand & G.J. Borger (red.) (2006).

met mens en vee zijn verdronken. In de zogenaamde Rufus-Chronik uit Lübeck, een stad waar Dordtse kooplieden graag geziene gasten waren, is sprake van ... *so grot overvlot der watere...* dat de stad Dordrecht er grote schade zou hebben geleden.⁶⁵ Waar bestond die schade uit? In de Dordtse stadsrekening van 1421 is te lezen dat er nieuw hout was gekocht omdat *metten groten waeter die staketten overal omtrent die stede wech geslegen ende gedreven waeren*, waardoor de stadsversterkingen zodanige schade hadden opgelopen dat de stad *grootelike onbevest* was geworden.⁶⁶ De houten stellingen aan de waterzijde, die de stad moesten beschermen, waren weggeslagen. Ook de buiten de latere Vriesepoort opgeworpen dam was *metten waeter wech geschuert ende gewielt*. Het klinkt toch vooral als een normale reactie op een situatie die men zich meester achtte en nauwelijks aanleiding gaf tot grote angst.

Volgens de Tielse Kroniek zouden in de gehele Grote Waard tweeduizend mensen zijn verdronken. Dat is zeker overdreven. Wel wordt er melding gemaakt van mensen die hulpbehoevend zijn geworden en dat er aan *den armen luden overal in den lande van Zuythollant ... brode, bier, caes ende andere proviande werd uitgereikt*.⁶⁷ De schrijvers van de stadsgeschiedenis van Dordrecht durven zelfs nog een stapje verder te gaan, door te schrijven dat *de gang van zaken ... duidelijk (maakte) dat men wel inzag dat er allerlei werkzaamheden noodzakelijk waren, maar dat de aandrift om meteen aan de slag te gaan kennelijk niet zo groot was*.⁶⁸ Met deze auteurs vragen wij ons af in welke mate de stad daadwerkelijk schade heeft geleden. Uit mijn werk als stadsarcheoloog van Dordrecht is mij nooit iets gebleken van afzettingen die gerelateerd kunnen worden aan de St. Elisabethsvloed. Uit de schaarse historische bronnen is dus slechts op te maken dat er sprake was van veel water dat de Grote Waard heeft overspoeld, dat er zestien dorpen met man en muis zouden zijn verdronken, dat de stad Dordrecht grotendeels gevrijwaard is gebleven van het geweld, dat de schade zich beperkte tot het verdwijnen van de houten stadsversterkingen en dat er vooral sprake was van hulpbehoevende vluchtelingen en een aantal verdronken lieden. Dat is toch wel wat anders dan de mythe van de St. Elisabethsvloed doet vermoeden!

Iconografische bronnen

Een belangrijke iconografische bron vormen de twee panelen van de St. Elisabethsvloed in het Rijkmuseum te Amsterdam. De panelen zijn waarschijnlijk aan het einde van de vijftiende eeuw geschilderd, pakweg zeventig à tachtig jaar na dato. Dat betekent dat de schilder(s) niet uit eigen ervaring hebben kunnen putten, maar moet(en) zijn afgegaan op mondelinge en/of (verloren gegane) schriftelijke overleveringen. De panelen, die oorspronkelijk deel uitmaakten van een altaarstuk in de Grote Kerk van Dordrecht, dus dicht bij het plaats-delict, zijn waarschijnlijk gemaakt in opdracht van gevluchte inwoners van Broek / Wioldrecht. De dijkdoorbraak bij hun dorp staat promi-

⁶⁵ Buisman (2000), 449-460.

⁶⁶ Van Herwaarden e.a. (1996), 160.

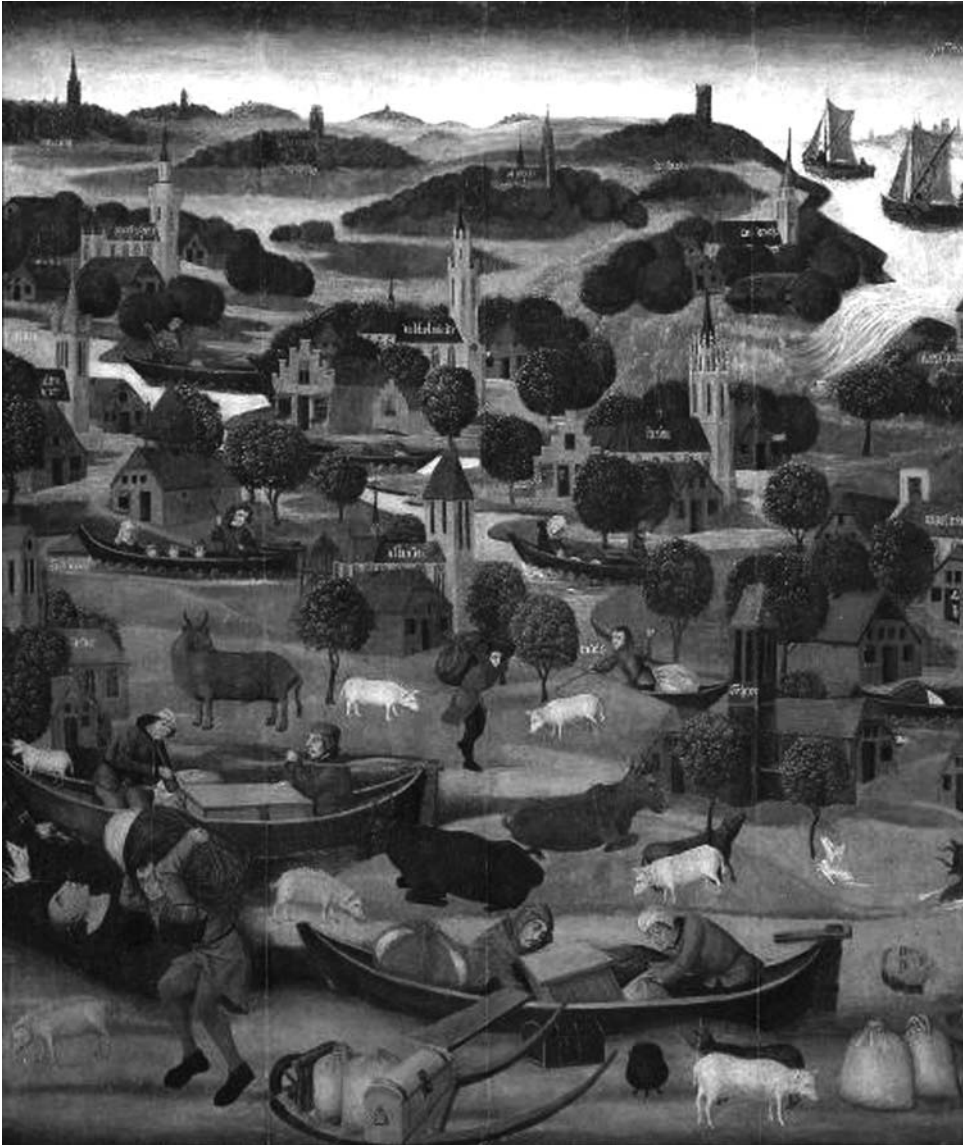
⁶⁷ Van Herwaarden e.a. (1996), 160-161.

⁶⁸ Van Herwaarden e.a. (1996), 161.

nent op het schilderij. Zij zagen hun kerk verloren gaan, maar konden uit hun kerk klokken en een doopvont redden.⁶⁹ Pardon? Kon men een doopvont redden? In de paniek die moet zijn uitgebroken bij het wassende water? Zo'n zware natuurstenen bak, die men uitsluitend met behulp van vele handen op een kar moet hebben gehesen voordat deze over een landweg naar Dordt kon worden gebracht? Of hebben die inwoners dat gevaarte in een bootje getild, dat dobberde voor de kerkpoort? En men kon twee klok-

⁶⁹ Roodnat (2006), 14-15.

ken redden? Klokken, die ongetwijfeld in de toren hebben gehangen en toch met beleid zullen moeten zijn losgemaakt en naar beneden zijn getakeld voordat ze dezelfde weg gingen als de doopvont? En dat moet zijn gebeurd in die roemruchte nacht waarin een ieder zich zorgen moest maken over leven of dood, waarin lijfsbehoud voorop zou moeten staan? Ik geloof er niets van en gelukkig geven dezelfde panelen daar ook alle aanleiding toe.

Want wie goed kijkt, ziet ongeschonden dorpen op hogere plekken staan, grazen en lui-eren koeien en varkens op de groene weiden, brengen diverse mensen met handkarren

en bootjes hun eigendommen in veiligheid en stroomt op sommige plaatsen het water in de lagere delen van de waard. De stad Dordrecht lijkt onaangedaan. In een enkel geval, aan de rechterzijde van het rechterpaneel, lijkt een vrouw zich af te vragen of het water dat voor de deur staat, nog hoger komt en vervolgens haar huis binnenstroomt. Op de gezichten van de afgebeelde mensen is geen paniek te ontwaren, wel een vastberadenheid om mensen en materiaal in veiligheid te brengen. De Maas is als rivier nog steeds herkenbaar (*Maes*). Deze belangrijke bron, die terecht het topstuk was van de St. Elisabethsvloed -expositie in het Dordrechts Museum in 2006/2007, toont niets van de mythe van de St. Elisabethsvloed.

Er is nog een tweede iconografische bron. Tegenwoordig staat in de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda het altaarstuk opgesteld van het Heilige Sacrament van het Mirakel van de Niervaart. Dit altaarstuk, met een paneel dat qua schildertechniek erg doet denken aan het Amsterdamse veelluik, werd geschilderd omstreeks 1535.⁷⁰ Meer dan een eeuw na de ramp. Ook hier is geen sprake van de gruwelijkheden die we allemaal kennen van foto's van de ramp in Zeeland in 1953. De weinige iconografische bronnen geven hooguit een zeer gematigd beeld van de watersnoodramp van 1421.

Archeologische bronnen

De archeologische bronnen geven tenslotte nog de meeste informatie over wat er zich tijdens de roemruchte nacht wel of niet kan hebben afgespeeld.⁷¹ Het meest informatief was het archeologische onderzoek bij de voormalige Spuiport, op de hoek Spuiweg / Spuiboulevard in 2002.⁷² Het ontbreken van brak water wijst erop dat dit terrein niet bloot heeft gestaan aan de grote overstromingen die vanaf circa 1370 de Grote Waard teisterden. Omdat er geen sporen zijn aangetroffen van cultuurgewassen zal de menselijke activiteit hier voorafgaand aan de St. Elisabethsvloed relatief gering zijn geweest, maar niet afwezig, want het veen met het dunne kleidekje vertoonde sporen van bewerking. Twee monsters waren afkomstig uit een vergraving van het veen. Het ene monster bestond uit een wilgentakje en een tweede was een brakwaterkokkel. Uit het dateringsonderzoek bleek dat de vulling van de vergraving heeft plaatsgevonden vanaf ongeveer 1289-1385 AD, dus maximaal een eeuw voor de St. Elisabethsvloed.

Ook elders bij onderzoeken hebben we soortgelijke kuilen gevonden die al weer opgevuld waren met sediment en verslagen veen voor de vloed zelf.⁷³ De St. Elisabethsvloed zelf liet wat puin, scherven, een enkele kromme spijker en wat schelpjes achter op circa 4,50 m - NAP. Het mariene signaal was al helemaal onbetekenend.⁷⁴ Het was spectaculair om dat te zien, dat wel, maar dat was alles wat nog aan de ramp zelf herinnert.⁷⁵

⁷⁰ R. Dirven & P. de Leeuw (2003), 37.

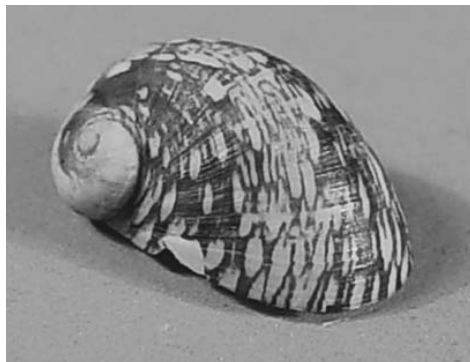
⁷¹ Zie voor een beknopt overzicht: J. Hendriks (2004), 16-18.

⁷² D.B.S. Paalman (2002).

⁷³ L. van Beurden, D.G. van Smeerdijk, P. Cleveringa & H.J.T. Weerts (2003).

⁷⁴ H. de Wolf (2002).

⁷⁵ J. Hendriks (2003), 113-115.

Zoetwaterschelpjes, rechts een paarlemoerschelpje.

De kleipakketten daarboven (zone 2) waren zeer rijk aan diatomeeën. Dit is het pakket waarvan wordt aangenomen dat het (kort) na de St. Elisabethsvloed van 1421 is afgezet. Hier komen brakwaterschelpjes voor die, gezien de groeiringen, maar twee jaar oud zijn geworden. Het wijst erop dat in de periode 1421-1424 het herstel van de dijken uitbleef. Onderzoek naar kiezelwieren laat zien dat de zee op een bepaald moment verschrikkelijk tekeer is gegaan. Toch ging het maar om een kortstondig moment.

Kennelijk werd het milieu onder invloed van rivierwater snel zoeter. Ook hier overheeft de els, waarschijnlijk als gevolg van verspoeling. Bovenin komen pollen voor van hoogveenplanten. Opvallend is het hoge aandeel van spiraalwieren (*Spirogyra*) die voorkomen in ondiep stilstaand water. Ook is er een hoog percentage, waarschijnlijk verspoelde, granen (*Cerealia*). Uit het diatomeeënonderzoek is gebleken dat het water zoet tot zwak brak was, (zeer) voedselrijk en matig vervuild, wat erop wijst dat in de directe omgeving vervuild stadswater is geloosd. Ook de aangetroffen mestschimmels en de indicatoren voor hoogveen zouden daarop kunnen duiden. Losse stukken veen, die in dit pakket werden aangetroffen, zouden dan niet het gevolg behoeven te zijn van een kapotgeslagen veenoppervlak, maar kunnen duiden op verspoelde turfresten die ook uit de stad kunnen komen. Bovendien kon in een boring in het Overkamppark, aan de basis van post-Elisabethsvloedafzettingen, in een zeer dunne laag gyttja, een aanwijzing voor mariene invloed gevonden worden: juveniele kokkels (*Cerastoderma sp.*), de opgezwollen wadslak (*Hydrobia ventrosa*) en resten van foraminiferen en zeeëgelstekels.⁷⁶

De archeologische resultaten van direct onder de stadsmuur van Dordrecht en in het Overkamppark zijn weinig spectaculair als het gaat om de beruchte nacht zelf. Zeker is dat het ontbreken van zoutwaterfauna erop wijst dat dit gebied slechts zeer kort onder de invloed van de zee heeft gestaan. Elders op het Eiland van Dordrecht zijn nog te weinig sporen vastgesteld die iets kunnen vertellen over datgene wat er precies gebeurde. Meer informatie wordt echter verschaft door de onderzoeken die in het Land van

⁷⁶ Chr. de Bont (2003), 23-29.

78 J. L. BOB 1997, 52

0

en derde bolbaken werden op deze wijze gevonden. Dat bleek een belangrijke doorbraak te zijn voor het onderzoek naar de St. Elisabethsvloed, want nu was het mogelijk om Sluyters kaart aan de hand van een groot aantal vaste punten te geo-refereren, d.w.z. de gehele kaart te plaatsen op een moderne kaart. Op die kaart komen vele eilandachtige stukken land voor. Het gaat om hoger gelegen stroomruggen die snel na de St. Elisabethsvloed weer droog kwamen te liggen. Deze 'eilandjes' werden door de Archiefkring Hank opnieuw zorgvuldig ingetekend. Datzelfde gebeurde met een kaart van Daniel Schellinx die omstreeks 1600 was getekend. Daarop kwam een eilandje voor met het toponiem 'De roode Camer'. Dat zou moeten liggen in een weiland aan de Buitenkade bij Hank. In mei 1992 werd op spectaculaire wijze het weiland onderzocht en had het verwachte resultaat.⁷⁹ Er werd een rechthoekige fundering gevonden van 10,88 x 7,10 meter, bestaande uit zeven spaarboogpoeren die elk honderdtien centimeter breed waren en circa twee meter van elkaar af lagen. Het bleek het fundament te zijn van een woontoren die werd aangeduid als 'De Roode Camer'. Eén van de poeren werd blootgelegd. De bovenzijde bevond zich honderddertig centimeter onder het maaiveld. Het was de allereerste keer dat er iets van de verdronken nederzettingen uit 1421 boven de grond werd gebracht aan de oostzijde van de Biesbosch. Wat vooral opviel, was de volledig vlakke bovenzijde. In hetzelfde jaar legden leden van de Archeologische Vereniging Land van Heusden en Altena het voormalige kasteel Muilwijk aan de Zandsteeg bij Werkendam bloot. Dit was een omgrachte woontoren van 11,75 x 11 meter en kon op basis van de baksteenformaten worden gedateerd in het eerste kwart van de veertiende eeuw. Ook dit kasteel had de St. Elisabethsvloed niet overleefd. Maar wat de opgravers vooral opviel, was de volkomen vlakke bovenzijde en het totaal ontbreken van uitbraaksporen of puin.⁸⁰ Het laatste grote onderzoek vond plaats in de polder Gijsbrecht onder Nieuwendijk in november 1993. De Archiefkring Hank had op de inmiddels beproefde wijze een nieuw fundament aangeboord, van slechts 2,85 x 2,60 meter. Het bleek te gaan om een hoek van een veel groter gebouw dat maar liefst 18 x 20 meter mat en een muurdikte kende van negentig centimeter. Een deel werd blootgelegd en leverde een volslagen verrassing op: Op slechts vijfenzeftig centimeter onder het maaiveld werd wederom een volkomen vlak fundament aangetroffen. De buitenmuur bevatte nog zeventien lagen opgaand muurwerk met bakstenen van het formaat 25 x 12/13 x 6 centimeter. Onder deze muur was nog een getande fundering aanwezig van maar liefst honderdzesentig centimeter breed en acht steenlagen hoog. Het is niet duidelijk tot welk soort gebouw dit fundament heeft behoord. Te denken valt aan het kasteeltje Almstein, maar op een kaart van 1650 komt in deze omgeving ook de naam *Coninxboerch* voor. De polder waarin het fundament werd gevonden heet 'Boeren-

⁷⁹ Aan een lang stuk betonijzer werd een steenboor gelast en in een boormachine geplaatst. Een aggregaat zorgde voor de stroomvoorziening. Er werden duizenden gaatjes geboord en overal waar fundamenteën werden aangetroffen werden piketpaaltjes geplaatst. Daar werden touwen omheen gespannen, waarna een tekening van het fundament kon worden gemaakt.

⁸⁰ H. Halbertsma, (1977), 136-138; J.P.C.A. Hendriks (1993) 1, 11-15 en 2 (1994) 1, 23-29.

verdriet', wellicht vanwege de stenen die hier opgeploegd werden. Of de 'Koningsburcht' dezelfde is als Almstein, is niet bekend. Ook kon worden vastgesteld dat het bouwwerk een volkomen vlakke bovenzijde had en dat er geen puin werd gevonden in de omgeving. Enkele fragmenten van veertiende-eeuws aardewerk waren de schaarse aanwijzingen dat het bouwwerk van voor 1421 moest dateren. Daar wezen de baksteenformaten overigens ook al op.⁸¹

Naast de opwinding van het vinden van deze onbekende fundamenten leverden al deze onderzoeken ook de nodige hoofdbreken op. Als deze gebouwen ten onder waren gegaan in de St. Elisabethsvloed, waarom was er dan in de directe omgeving geen puin te vinden? Waarom lag de bovenzijde van de 'Koningsburcht' zo dicht onder het maaiveld en waarom was die bovenzijde van alle aangetroffen fundamenteen zo vlak? In combinatie met de Dordtse onderzoeken werd veel duidelijk: de watersnoodramp van 1421 had weliswaar de nodige schade gebracht en er kwamen hele gebieden onder water te staan, maar de verwoestende kracht die aan de St. Elisabethsvloed werd toegeschreven, is nergens aangetoond. De historische bronnen geven daar ook geen aanleiding toe en de iconografische bronnen hebben evenmin de totale verwoesting tot onderwerp.

De Kop van de Spuiweg in 2001.

⁸¹ Hendriks e.a. (2004), 98.

Ná 1421

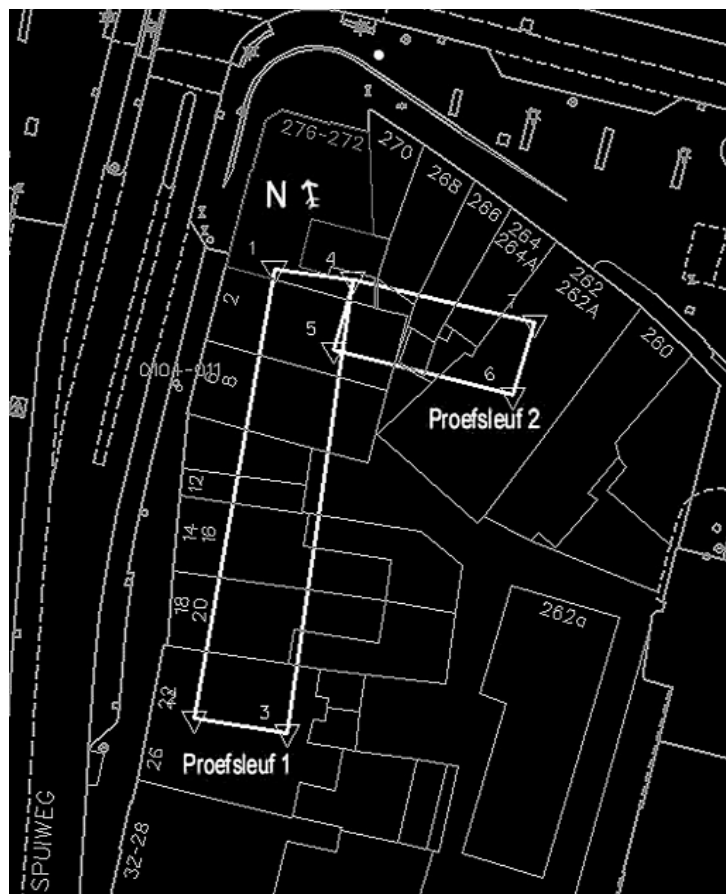
Het onderzoek aan de Spuiweg / Spuiboulevard toonde bovenop het diatomeeënrijke kleipakket een laag met zanderige grijze kleilaag en een één meter dikke schone gelaagde laag van vette klei. Aan het begin van deze zone 3 bleek het aandeel els (*Alnus*) af te nemen ten gunste van de wilg (*Salix*). Dit wijst mogelijk op een toegenomen invloed van het getij. Die mariene invloed wordt gedocumenteerd door allerlei zoutgrassen. Daarnaast zijn er blauwwieren die bekend zijn als pioniersoorten en voorkomen in extreme milieus waar maar weinig planten kunnen leven. Blauwalgen komen bovendien voor op sterk vervuilde plaatsen. Uit dit alles mag niet worden geconcludeerd dat de regio bestond uit zout of brak water. Er is namelijk nóg een monster genomen ten behoeve van een ^{14}C -AMS-datering en wel van de brakwaterschelpen *Cerastoderma glaucum*. Hoewel de (weinige) aangetroffen archaeologica lijken te wijzen op de watersnoodramp van 1421 en dit monster daar direct aan gerelateerd kan worden, is er toch iets vreemds aan de hand. De datering van het monster kwam namelijk uit op de periode tussen 1121 en 1231 AD! De onderzoekers weten dit verschil met de verwachting aan het feit dat het leefmilieu van de schelpen zoeter is geweest dan werd aangenomen, waardoor sprake zou zijn van een onderschat reservoir-effect. Dat betekent dat zulke schelpen niet geschikt zijn voor een nauwkeurige datering. Men houdt zelfs rekening met een reservoir-effect van circa vierhonderd jaar!⁸²

Er kunnen zich echter ook nog twee andere scenario's hebben afgespeeld. In het ene geval is de kokkel inderdaad in de twaalfde / dertiende eeuw in dit gebied terecht gekomen en is het tijdens de St. Elisabethsvloed verspoeld geraakt tijdens de ramp. Anderzijds klopt de datering en is hier helemaal geen sprake geweest van verspoeling. Hoe dan ook: de omgeving van Dordrecht kende vooral een zoetwatermilieu dat onder invloed van het getij mogelijk instroom van brak water kende. De diatomeeën wijzen erop dat het sediment is afgezet in een estuarium met vrij zoet water.⁸³ Het is belangrijk op dit sediment nader in te gaan. We zagen onder het kopje 'Het Beeld' al dat dit werd aangeduid als een gemengd marien/fluviaal Biesbosch- of Elisabethsvloedsediment. Dat lijkt niet te stroken met de uitkomsten van ons onderzoek buiten de Spui poort van Dordrecht. Sterker nog, reeds in het onderzoek aan de Noordhoevelaan (in 1996) kon in een vierhonderd meter lange proefsleuf eens goed naar de bodemopbouw worden gekeken. We zagen een veengebied met sloten en op het veen het dunne kleilaagje dat we al eerder tegenkwamen. Daarop bevond zich een afzettingenpakket waarin verschillende lagen waren te onderscheiden die er sterk aan deden denken dat het gebied regelmatig droog moet zijn gevallen. Er was sprake van een variatie van golvende laagjes zand en klei en er waren plantenwortels te herkennen. Hoger opgeslibde delen bleven zelfs bij vloed droog, waardoor er zich planten konden vestigen.⁸⁴ Omdat dit terrein ver buiten het door Sluyter getekende gebied 'Oude Land van Dubbeldam' lag, kon nauwelijks

⁸² Van Beurden e.a. (2003), 3.

⁸³ Hendriks (2003), 114.

⁸⁴ J. Hendriks (1996), 2-5.

Ligging van de proefsleuven op de Kop van de Spuiweg (kaart: dienst Landmeten, Gemeente Dordrecht).

anders worden geconcludeerd dat er geen sprake kon zijn van een grote binnenzee met zout of brak water, maar het leek meer op een langzaam tot schorhoogte opgeslibd deel van een zoetwatergetijdengebied, enigszins vergelijkbaar met het Verdrongen Land van Saeftinghe (hoewel dat een brakwatergebied was) en sommige delen van de Wadden.⁸⁵ De conclusies uit beide onderzoeken waren dan ook niet moeilijk te trekken: na een aanvankelijk zouter worden van het gebied (ruwweg tussen 1421 en 1424) werd het Bergse Veld een zoetwaterestuarium. In het Overkamppark van Dordrecht werd de gelegenheid aangegrepen om dit nu eens goed te onderzoeken. Hier is dat pakket circa twee meter dik en bestaat uit zeer fijn zand (ongeveer een meter dik) met daar bovenop een pakket fijnzandig gelaagde klei (ook ongeveer een meter dik).⁸⁶ Kenmerkend was de kalkrijkdom en de aanwezigheid van de diepslak (*Bithynia tentaculata*), schelpen

⁸⁵ Hendriks (1996), 3-4.

⁸⁶ De Bont (2003).

die uitsluitend in zoet (stromend) water kunnen leven. Opvallend was ook het vrijwel totaal ontbreken van zoutwaterschelpen. We stelden vast dat het zogenaamde Biesbosch- of Elisabethsvloedsediment grotendeels afkomstig is van de Merwede en is afgezet nadat in de winter van 1421 en 1422 de Merwededijken op verschillende plaatsen waren doorgebroken. De nekslag werd gegeven door de laatste en wellicht grootste, maar in ieder geval belangrijkste doorbraak van de Merwededijk bij Werkendam in 1424. We hebben dan ook voorgesteld de naam Biesbosch- of Elisabethsvloedsediment te wijzigen in Merwede-dek.⁸⁷

Een nieuw beeld

Op basis van nieuw onderzoek kunnen we zeggen dat een geheel nieuw beeld is ontstaan rondom de gebeurtenissen in 1421-1424. Het is onmogelijk om vast te stellen welke van beide vlooden de meest destructieve uitwerking heeft gehad. We zien hooguit dat die van 1421 een betere pers heeft gehad. In onze optiek was die van 1424 echter definitiever.

Naar onze mening heeft zich het volgende afgespeeld: als gevolg van de vele dijkdoorbraken als gevolg van hoog water én van droge zomers in de periode 1421-1424 kwam het land onder water te staan. Het is zeker dat de watersnoodramp van 1421 enige impact heeft gehad: een groot deel van het oorspronkelijke landschap bij Broek / Wioldrecht werd daadwerkelijk weggeslagen.⁸⁸ Oeverwallen en stroomruggen staken echter nog lang boven het wateroppervlak uit. Dat waren de plaatsen waar de boeren woonden. Heel hoog heeft het water niet voor lange tijd gestaan. Het was echter hoog (en korte tijd ook zout) genoeg om het land in economische zin te ruïneren. Een gebied dat eerder bekend stond als de graanschuur van Holland was niet meer te exploiteren. Door de slechte economische vooruitzichten verlieten de bewoners het gebied op zoek naar een beter bestaan elders en lieten hun huizen en boerderijen achter. Na enige tijd kregen eb en vloed grip op het gebied en was het volkomen onbewoonbaar geworden. We veronderstellen dat het land toen al grotendeels verlaten was. Omstreeks 1400 woonden in de stad Dordrecht mogelijk circa achtduizend inwoners⁸⁹, een eeuw later ongeveer elfduizend.⁹⁰ Het is niet zeker dat de stad die bevolkingstoename aan eigen populatiegroei te danken had of dat ook een groot aantal nieuwkomers daaraan debet was. Op het land vervielen de oude boerderijen binnen enkele jaren en lieten nauwelijks nog resten na. De stenen gebouwen werden zorgvuldig afgebroken, waardoor er na anderhalve eeuw niets meer resteerde van het oorspronkelijke land. Van die afbraak zijn diverse historische bronnen bekend. Zo werd de kerk van Nieuwerkerk op de Alm na 1442, met toestemming van de bisschop van Utrecht, gewoon gesloopt.⁹¹ Dat zal ook voor de aangetroffen kasteelachtige gebouwen hebben gegolden, waardoor er geen

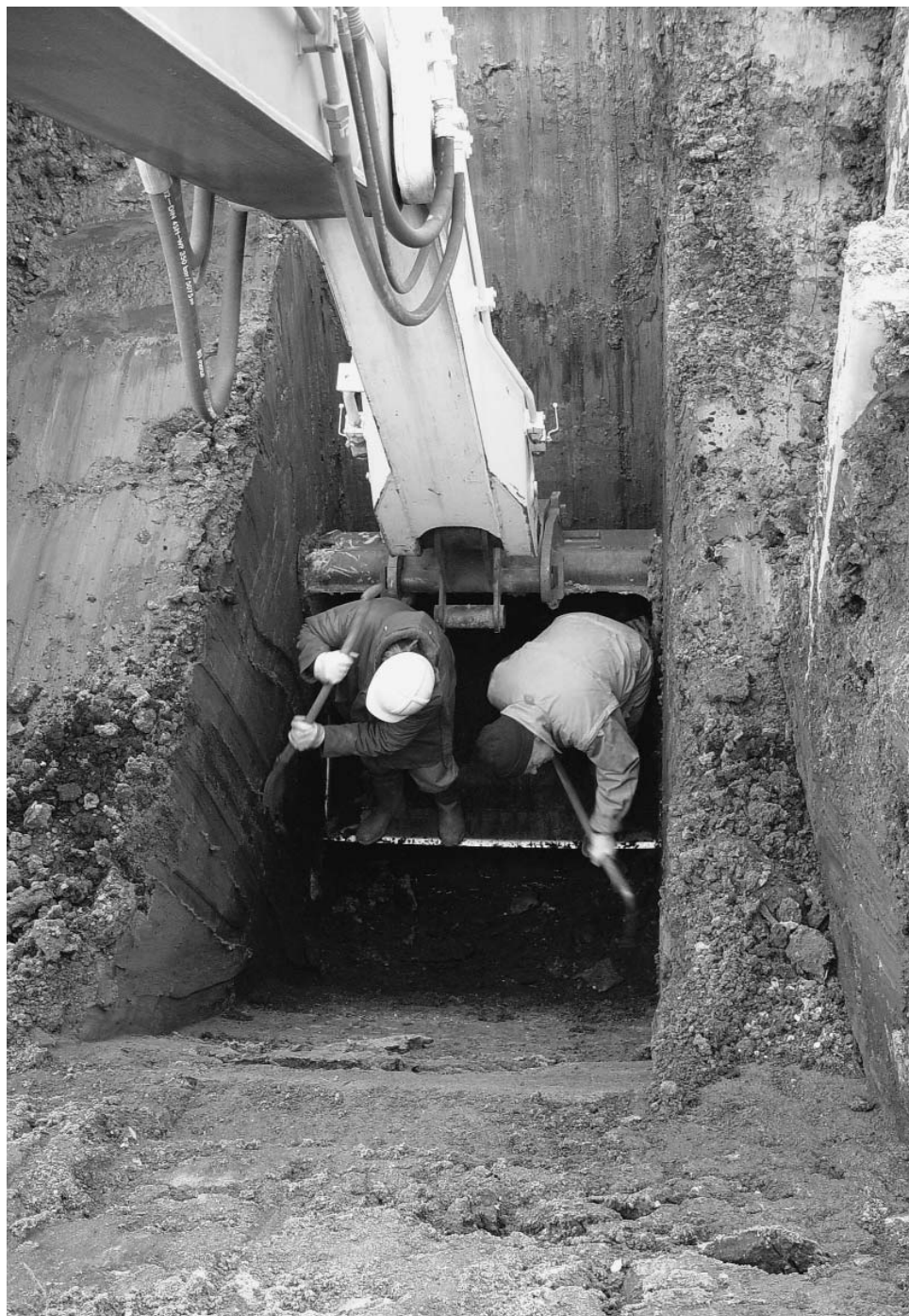
⁸⁷ Hendriks e.a. (2004), 104; H.J.T. Weerts e.a. (2005), 315.

⁸⁸ J.A.M. Oude Rengerink (1998).

⁸⁹ Van Herwaarden e.a. (1996), 235.

⁹⁰ Van Herwaarden e.a. (1996), 240.

⁹¹ B.W. Braams (1996), 10-12.

Eén van de drie 'kijkgaten' bij het onderzoek aan de Kop van de Spuiweg.

puin meer te vinden was en slopers en steenjutters een mooi vlak fundament achterlieten. Op deze wijze verdwenen slechts zestien dorpen en een voorlopig onbekend aantal adellijke stenen huizen. Een vergelijking met de watersnoodramp van 1953 dringt zich op. Toen werden er drieduizend huizen vernield en 43.000 beschadigd. Complete dorpen zijn niet van de aarde geveegd; kloosters en kastelen niet definitief in de golven verdwenen. Het aantal slachtoffers van de watersnoodramp is bekend: 1835. Deze ramp speelde zich dicht bij de zee af in een periode dat de bevolking zeker talrijker is geweest dan ruim vijf eeuwen eerder. De historische, iconografische en archeologische bronnen wijzen er allemaal op dat de ramp lang niet zo verwoestend is geweest als de mythe van de Biesbosch ons wilde doen geloven. Het in de Tielse kroniek genoemde aantal slachtoffers, tweeduizend, was in vergelijking met de bevolking van de grootste stad van Zuid-Holland, Dordrecht, uitzonderlijk hoog. Het is zeer onwaarschijnlijk dat er in zestien dorpen zoveel mensen zijn omgekomen. Het komt neer op een gemiddelde bevolking van honderdvijfentwintig inwoners per dorp. Dat lijkt meer op de gemiddelde dorpsgrootte (als is dat ook al aan de hoge kant). Indien de Tielse kroniek enigszins op waarheid is gebaseerd, dan moeten we het op een andere manier interpreteren: de circa tweeduizend mensen die de Grote Waard bewoonden, hebben die als gevolg van de watersnoodrampen definitief verlaten. Het aantal slachtoffers kan niet anders dan veel geringer zijn geweest. Een aantal noemen is en blijft een gok, maar als het er meer dan tweehonderd waren zou ik zeer verrast zijn.

De onderzoeksagenda

Er blijft natuurlijk nog een groot aantal vragen open waar de stadsarcheoloog van Dordrecht samen met de regio-archeoloog die voor het Land van Heusden en Altena actief is, de komende jaren hun tanden in kunnen zetten. Zo moet er meer aandacht komen voor het proces van droogte en dient te worden vastgesteld of de dijken rondom de Grote Waard ook daadwerkelijk veendijken waren. Waar bevonden zich de oudste nederzettingen en welke last hebben de boeren die daar woonden gehad van het wassende water in de periode van vóór de aanleg van de dijken? Waar werden die eerste dijken gebouwd en door wie? Welke graangewassen werden er verbouwd? Wat betekende het verdwijnen van de Dubbel als watervoerende rivier voor de afwatering van de Grote Waard? Is het waar dat al rond 1300 de eerste nederzettingen alweer verdwenen waren en waar bleven die bewoners toen? Hebben de boeren het platteland verwisseld voor een leven in de stad Dordrecht? Er is bovendien meer onderzoek nodig naar locaties waar ook echte sporen van de St. Elisabethsvloed zelf kunnen worden onderzocht. Nu we weten dat de St. Elisabethsvloed lang niet zo desastreus is geweest als vaak is verondersteld, kunnen we er vanuit gaan dat in de Hollandse en Brabantse Biesbosch nog huisplaatsen, buurtschappen, gehuchten, nederzettingen, dorpen, kloosters en kastelen liggen verborgen onder het Merwededek. De verrassende vondsten in het Dordtse buitengebied in 2006 en 2007 bevestigen de bovenstaande theorie.⁹² Het is nu zaak om een methode te vinden om ze op te sporen.

⁹² Haan & Paalman (2006).

Literatuur

- Alexandre, P. : *Le climat au Moyen Age en Belgique et dans les régions voisines* (z.p. 1976).
- Bazelmans, J.M. Dijkstra & J. de Koning: 'Holland during the First millennium'. In: M. Lodewijckx (ed.), *Bruce alles well. Archaeological essays concerning the peoples of North-Western Europe in the First millennium AD*, Leuven 2004. [Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 15]
- Berendsen, H.J.A. & E. Stouthamer: *palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta*, The Netherlands, Assen 2001, 197.
- Berkel, G. van & K. Samplonius: *Prisma Nederlandse plaatsnamen*, Utrecht 1995.
- Beurden L. van, D.G. van Smeerdijk, P. Cleveringa & H.J.T. Weerts: *Dordrecht Spuiweg/Spuiboulevard: Dateringsonderzoek aan afzettingen van voor en na de St. Elisabethsvloed van 1421 AD*, Zaandam 2003, [BIAXiaal 164].
- Beurden, L. van & D. van Smeerdijk: *Dordrecht Spuiweg/Spuiboulevard: Palynologisch onderzoek naar het landschap voor en na de St. Elisabethsvloed van 1421 AD*, Zaandam 2002 [BIAXiaal 152].
- Beurden, L. van: *Dordrecht Admiraalsplein. Het middeleeuwse landschap van vóór de St. Elisabethsvloed (1421 AD) pollenanalytisch onderzocht*, Zaandam 2002, [BIAXiaal 144].
- Boer, D.E.H. de & E.H.P. Cordfunke: *Graven van Holland. Portretten in woord en beeld*, Zutphen 1995.
- Bont, C.H.M. de, G.H.P. Dirkx, G.J. Maas, H.P. Wolfert, O. Odé & G.K.R. Polman: *Aardkundige en cultuurhistorische landschappen van de Biesbosch*, Wageningen 2000, [Alterra-rapport 121].
- Bont, Chr. de: 'A Dutch Atlantis five metres below sea level: reconstructing the medieval landscape of the Groote Waard'. In: T. Unwin & Th. Spek, *European landscapes: from mountain to sea. Proceedings of the 19th session of the Permanent European Conference for the study of the rural landscape (PECSRL) at London and Aberystwyth (UK), 10-17 september 2001*, Talinn 2003, 23-29.
- Braams, B.W.: 'De vroege geschiedenis van Almkerk'. In: *Historische Reeks Land van Heusden en Altena* 7 (1996), 10-12.
- Braams, B.W.: Capita selecta uit de oude geschiedenis van Woudrichem en het Land van Altena. In: *Historische Reeks Land van Heusden en Altena* 13, Heusden 2003.
- Braams, B.W.: *Weyden en zeyden in het broek. Middeleeuwse ontginning en exploitatie van de kommen in het Land van Heusden en Altena*, Veessen 1995.
- Buisman, J.: *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 2 1300-1450*, Franeker 2000.
- Chr. de Bont, C.H.M. de: 'Onder de Biesbosch'. In: *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 15, 2006-2, 47-65
- Cleveringa, P., J.P.C.A. Hendriks, L. van Beurden, H.J.T. Weerts, D.G. van Smeerdijk, T. Meijer, H. de Wolf & D. Paalman: 'So grot overvlot der watere ...'. Een bijdrage aan het

- moderne multidisciplinaire onderzoek naar de St. Elisabethsvloeden en de periode die daaraan voorafging. In: *Historisch Tijdschrift Holland* 36, 2004-3, 162-180.
- Cleveringa, P., T. Meijer, H. Weerts & H. de Wolf: 'Van moeras tot stad. Dordrecht in ontwikkeling'. In: *TNO Informatie* 14, 2003.
- Dirven R. & P. de Leeuw: *Schatten van Breda's Museum* (Breda 2003), 37.
- Durschmied, E.: *The weather factor. How nature has changed history*, London 2000.
- Esch, C. van der & T. Groeneveld: 'Het verdrongen dorp Cruyskerck c.q. Erkenstrudenkerke gevonden'. In: *Westerheem* 51, 2002-2, 50-61.
- Esch, C. van der & T. Koorevaar: 'Visseren aan de Dubbel. Opgravingen in het Burg. Beelaertspark in Dubbeldam. In: *Grondig Bekeken* 10, 1995-3, 14-22.
- Esch, C. van der, W.A.M. Hessing, F.J. Laarman & J.C. Groeneveld: 'Een verdrongen kerkhof in Dubbeldam'. In: *Kwartaal en Tekenen* 18, 1992-4.
- Esch, C. van der: 'Bodem langs Dubbel in Middeleeuwen geeft langzaam geheimen prijs'. In: *Grondig Bekeken* 9, 1994-2, 11-12;
- Esch, C. van der: 'Dordrecht - Dubbeldam'. In: *Grondig Bekeken* 10, 1995-1, 12.
- Esch, C. van der: 'Dubbeldam, de ontdekking van een begraafplaats van vóór de St. Elisabethsvloed'. In: *Grondig Bekeken* 5, 1990-4, 5-7.
- Esch, C. van der: 'Houweningen onder de loop. Vondsten van een voormalig dorp in de polder Ruygten bezuiden den Peereboom'. In: *Westerheem* 34, 1985-6, 245-258.
- Fockema Andreae, S.J.: *Studiën over waterschapsgeschiedenis. III: De Grote of Zuid-Hollandse Waard*, 's-Gravenhage 1950.
- Glimmerveen D.J.: *Geschiedkundig verslag van de meest bekende, buitengewoon hoge watervloeden, doorbraken en overstromingen* (z.p. 1856).
- Gottschalk M.K.E.: 'De St. Elisabethsvloed'. In: *Spiegel Historiae* 6 (1971) 12, 668-675.
- Gottschalk, M.K.E.: *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, Assen 1971/1975.
- Haan, R. & D. Paalman: 'Wat de bodem nu nog prijsgeeft. Verdrongen dorpen in de Groote Waard'. In: *Oud-Dordrecht* 24, 2006-3, 4-16.
- Halbertsma, H.: 'Werkendam. Voormalig kasteel Muilwijk'. In: *Bulletin KNOB* 76 (1977), 136-138.
- Ham, W. van der: *De Grote Waard. Geschiedenis van een Hollands landschap*, Rotterdam 2003, 19.
- Heidinga, H.A.: *Medieval settlement and economy north of the Lower Rhine*, Assen/Maastricht 1987.
- Henderikx, P.A.: 'De ontginningen en de zorg voor de afwatering en dijken in het Hollands-Utrechtse veengebied (tiende tot dertiende eeuw)'. In: *Holland en het water in de Middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water*, Hilversum 1997, 57-70.
- Hendriks J.P.C.A.: 'Tussen Maas en Merwe. Archeologisch onderzoek in het buitengebied van Dordrecht'. In: *Katern Dordrecht in het blad Monumenten* van maart 2004.
- Hendriks, J.P.C.A., P. Cleveringa, L. van Beurden, H.J.T. Weerts, T. Meijer, D.G. van Smeerdijk & D.B.S. Paalman: 'Dar vordrunken 16 schone kerspele ...'. Introductie op het moderne interdisciplinaire onderzoek naar de St. Elisabethsvloeden, 1421-1424. In:

- Westerheem* 53, 2004-3, 94-111.
- Hendriks, J.P.C.A.: 'De vloed, de stad en het vuil. Nieuwe gezichtspunten over de St. Elisabethsvloed van 1421' (Gemeente Dordrecht)(NL). In: *Archaeologia Mediaevalis* 26, Gent 2003, 113-115.
- Hendriks, J.P.C.A.: 'Dussen en Heeraartswaarde 1100-1421'. Een bronnenuitgave. In: *Historische Reeks Land van Heusden en Altena* 1, Heusden 1990.
- Hendriks, J.P.C.A.: 'Een buitengebied van landelijke betekenis'. In: *Dordrecht in historisch perspectief* 2 (1996), 2-5.
- Hendriks, J.P.C.A.: 'Hernieuwd onderzoek aan kasteel Muilwijk'. In: *Terra Cognita* 1, 1993-1, 11-15 en 1994-1, 23-29.
- Hendriks, J.P.C.A.: Oorzaken en aanleiding van de St. Elisabethsvloed. In: J.P.C.A. Hendriks, Chr.E.J. Thijssen, A.B. Snoek & B.A.M. Weel, *Symposium Water in beweging. De kasteelweken van Dussen 1992*, Dussen 1992, 5-9.
- Hendriks, J.P.C.A.: Recensie in *Historische Reeks Land van Heusden en Altena* 7, 1996, 166-167.
- Herwaarden, J. van, D. de Boer, F. van Kan & G. Verhoeven: *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, Hilversum 1996.
- Kluiwing S.J, N. Brand & G.J. Borger (red.): *De West-Brabantse delta: een verdrongen landschap vormgegeven* (Amsterdam 2006) [Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies, Volume 7].
- Koch, A.C.F.: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland I, Eind 7e eeuw tot 1222*, 's-Gravenhage 1970, (verder aangehaald als OHZ I).
- Korver C.C.W. de: 'De ondergang van de middeleeuwse Grote Waard'. In: *Historische Reeks Land van Heusden en Altena* 4, Nieuwendijk 1994.
- Künzel, R.E., D.P. Blok & J.M. Verhoeff: *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam 1989.
- Leenders, K.A.H.W.: 'De interactie tussen mens en natuur in de strijd om land en water in het zuiden van Holland, 1200-1650'. In: *Historisch Tijdschrift Holland* 36, 2004-3, 142-161.
- Nijs, Th. de & E. Beukers (red.): *Geschiedenis van Holland. Deel I tot 1572*, Hilversum 2002.
- Oude Rengerink, J.A.M.: *Gemeente Dordrecht, plangebied Dordtse Kil III; verkennend archeologisch onderzoek*, Amsterdam 1998, [RAAP-rapport 349].
- Paalman D.B.S., met tekstbijdragen van A. van Engelenhoven, J.P.C.A. Hendriks & J. Koonings: - www.Elisabethsvloed.nl.- *Basisrapportage, opgraving, Spuiweg/Spuiboulevard*, Dordrecht 2002.
- Parlevliet, D.: 'Holland - in het veen, of langs de kust?' In: *Historisch tijdschrift Holland* 36, 2004-1.
- Pons L.J.: 'De Zwijndrechtse Waard in 1332. Een reconstructie op grond van bodemkundige gegevens'. In: K. Brinkman, K. van der Leer & K. Popijus, *Zwijndrechtse wetenswaardigheden*, Zwijndrecht 1994, 9.
- Ramaer, J.C.: 'Het graafschap later Holland, de Rijn- en Maasrechten en de stichting van Dordrecht in de 11e eeuw'. In: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheid-*

- kunde (1931), 10: 'Dat kerkhof van Cruyskerck staet aen die Dubbelt'.
- Ramaer, J.C.: *Geographische geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas in de Middeleeuwen*, Amsterdam 1899.
- Renting, G.: *Verdronken land, herwonnen land. Historische geografie van het eiland van Dordrecht, Alphen aan de Rijn* 1993.
- Stol T.: 'Opkomst en ondergang van de Grote Waard'. In: *Historisch Tijdschrift Holland* 3 1981-4, 129-145.
- Ven, G.P. van de: *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*, Utrecht 2003, 107.
- Visscher H.: 'Nieuwe inzichten in de bewoningsgeschiedenis van de Krimpenerwaard (Zuid-Holland)'. In: *Westerheem* 39, 1990-5, 210-215.
- Visser A.: *Werkendam ontdekt verleden*, Werkendam 1978.
- Weerts, H.J.T., P. Cleveringa & C. Thanos: *Geologisch-archeologische inventarisatie 'De Dubbel', Burg. Jaslaan te Dubbeldam (Dordrecht)*, Utrecht 2002, 6-7 [TNO-Rapport NITG 02-189-B].
- Weerts, H.J.T., P. Cleveringa, J.P.C.A. Hendriks, C.H.M. de Bont, G.J. Maas, T. Meijer & B. Smit: The last avulsion of the Rhine (1421). In: *Abstracts of the 8th International Conference on Fluvial Sedimentology*, Delft 2005, 315.
- Weerts, H.J.T., P. Cleveringa, L. van Beurden & D.G. van Smeerdijk: *Datering van 'De Dubbel' bij de Burg. Jaslaan, Dubbeldam (gemeente Dordrecht)*, Utrecht 2003, 6 [TNO-Rapport NITG 03-128-B].
- Westerhout, Th.: *Werkendam: 'Luctor et emergo'. Rampen, dijkdoorbraken en overstromingen*, Werkendam 1993.
- Wolf, H. de: *Palaeo-ecologisch diatomeeënonderzoek van monsters uit een ontsluiting bij de Spuiweg/Spuiboulevard te Dordrecht*, Utrecht 2002, [TNO-Rapport NITG 02-203-B]. 1994.

N.B. Er bestaat enige discussie over het gebruik van de benamingen: Ambacht, Heerlijkheid en nederzetting. Met nederzetting wordt, in de zin van het woord, een menselijke vestiging bedoeld, dat kan dus een (kerk)dorp, een stad of een simpele boerderij zijn. Ambachten en heerlijkheden zijn rechtsgebieden met daarin vaak één of meerdere nederzettingen. De ambachten en heerlijkheden in de Groote Waard hadden alle ofwel parochies, of andere nederzettingen op hun grondgebied. Sommige zelfs meerdere. In dit artikel is één nederzetting, hoe ook benoemd, wel steeds als één plaats vermeld.

Onder water, boven water

Rob Haan

Of het er nu 16 of 72 zijn geweest, feit is dat de meeste verdronken dorpen uit de Groote Waard nooit meer, of pas na eeuwen, boven water zijn gekomen.

In 1514, bijna een eeuw na de Sint Elisabethsvloed, staken er, volgens getuigenis van een Italiaanse reiziger die de Nederlanden bezocht, op meerdere plaatsen nog restanten van kerken en kastelen uit de enorme watervlakte bij Dordrecht omhoog. Toen was wellicht nog te achterhalen geweest van welke plaatsen dat de overblijfselen waren. Hoewel ook na honderd jaar geen enkel mens het meer uit eigen ervaring kan hebben naverteld.

Toch zijn daar indertijd wel pogingen toe gedaan. In de periode 1521-1523 zijn er verscheidene personen gehoord en getuigenissen van nazaten van bewoners uit de Groote Waard opgetekend. In een groot aantal documenten vertellen zij wat zij van hun ouders of grootouders hebben gehoord over hoe de situatie in 1421 moet zijn geweest.

Ondergrondse gewelven

De oudste vermelding van de vondst van een dorp uit de verdronken waard dateert van 27 maart 1926. Toen meldde het Dordtse geïllustreerde weekblad ‘Merwepost’ de vondst van Erkenrudenkerke tijdens de inpoldering van Polder de Biesbosch. Ter hoogte van de Zuider Elsplaats zouden ondergrondse gewelven, menselijke geraamten en goudstaven, ter waarde van vele miljoenen guldens, opgegraven zijn.

Het bleek een geslaagde 1 aprilgrap te zijn.

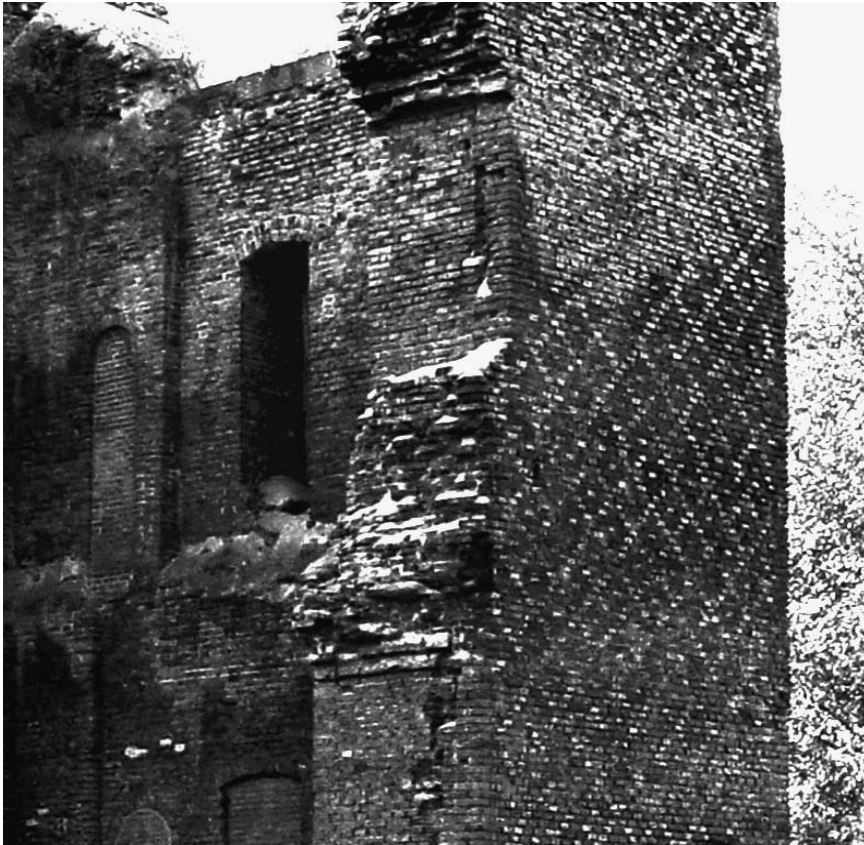
Toch had het ook waar geweest kunnen zijn. Het uitgestrekte gebied van Polder de Biesbosch en de Zuidpunt, van ruim 1.700 hectare, grotendeels gelegen aan de zuidzijde van de middeleeuwse loop van de Maas, heeft zijn geheimen nog steeds niet prijsgegeven.

Merwede

Naast de stad Dordrecht waren ook de ruïnes van de kastelen van de Merwede en Craijenstein boven water gebleven. Het Huis te Merwede, met de bijbehorende heerlijkheid, die tot aan de stadsmuren van Dordrecht reikte, was vlak voor de Sint Elisabethsvloed, na het beleg van Dordrecht (1418) door Jan van Brabant, uit wraak (omdat de kasteelheer met de vijand heulde) door de Dordtenaren al zwaar beschadigd. Het woelige water van de grote vloed deed de rest.

Afbeelding links: ‘gracht’ bij het Huis te Merwede.

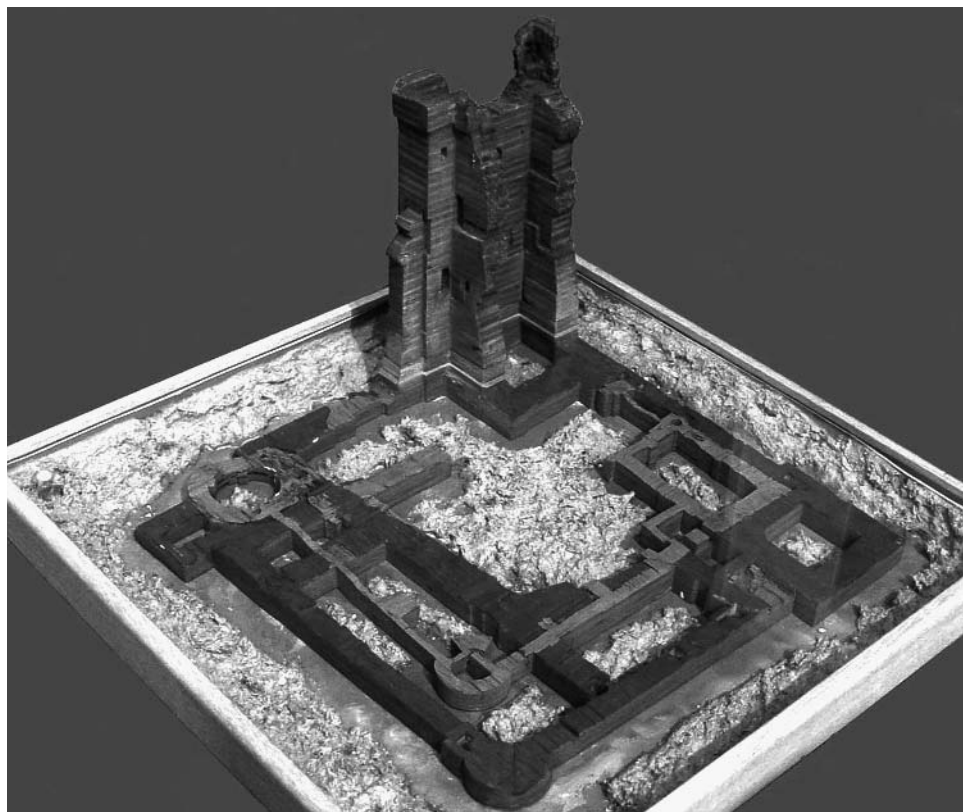
Opmerkelijk aan het kasteel is de muur aan de westzijde, die van groenig glazuursel lijkt te zijn voorzien. Over deze bijzondere bewerking schrijft C.P.E. Robidé van der Aa, in 1841, in ‘Oud Nederland in de uit vroeger dagen, overgeblevene Burgen en Kasteelen geschetst en afgebeeld’ de volgende woorden: ‘Ruwe steenbrokken, wier grootste merkwaardigheid in het blinkende verglaassel bestaat, waarmede de buitenzijde van de muur aan de westzijde overtrokken is; een behoedmiddel, dat waarschijnlijk tegen het inwateren genomen is en over welks duurzaamheid de bouwkundigen van onzen tijd zich, billijk, verwonderen, daar de kunst om de metselstenen met zulk een, tegen den invloed van het weder gehard, overtreksel te voorzien, niet meer bestaat’.

Ruitpatroon, gevormd door geglazuurde stenen.

Tegenwoordig gaan we er vanuit dat het glazuursel min of meer toevallig ontstond door verontreinigingen in de klei, die tijdens het bakken het genoemde effect tot gevolg hadden. Deze geglazuurde stenen werden vervolgens wel door de middeleeuwse bouwmeesters geselecteerd en specifiek toegepast in de muren die het meest van het weer te lijden hadden.

In 1943 heeft er een archeologische opgraving bij het Huis te Merwede plaatsgevonden waarbij veel middeleeuwse sporen en voorwerpen werden geborgen.

Huis te Merwede: maquette naar opgravingen in 1943 (Museum Simon van Gijn).

Craijenstein

De Heerlijkheid Craijenstein (het middeleeuwse Sliedrecht) lag aan de zuidzijde van de (Beneden) Merwede tegenover het huidige Sliedrecht dat toen Over-Sliedregt genoemd werd. Na de Sint Elisabethsvloed, waardoor kasteel en heerlijkheid in het water kwamen te liggen, vestigden de meeste bewoners zich in Over-Sliedregt, aan de overkant van de rivier.

Resten van kasteel Craijenstein hebben nog tot 1896 in de huidige Beneden Merwede gestaan. Toen werden deze door Waterstaat opgeruimd omdat de scheepvaart er hinder van ondervond. Tijdens baggerwerkzaamheden in 1889 werd er in de rivier nog een gebeeldhouwde zandstenen leeuw met afgesleten wapenschilden gevonden die zeer waarschijnlijk tot het kasteel heeft behoord.

In 1964, '65 en '66, vlak voor en tijdens de aanleg van de 3e Merwedehaven door de Gemeente Sliedrecht, in de polders Craijenstein en Ronduit, gelegen op het huidige

Gebeeldhouwde zandstenen leeuw, afkomstig van kasteel Craijenstein, uit de Merwede opgebaggerd in 1889 (foto: Stadsarchief Dordrecht/DiEP).

Eiland van Dordrecht, maar toen nog behorend tot het grondgebied van Sliedrecht, werden door amateur-archeologen sporen gevonden van middeleeuwse (en zelfs Romeinse) bewoning. Langs de oever van de Beneden Merwede werden aardewerkscherven, kloostermoppen en beenderen van vee gevonden, die gedateerd konden worden tussen de 12e en 15e eeuw. Onder de gevonden materialen bevonden zich veel fragmenten van kogelpotten en Rijnlands aardewerk.

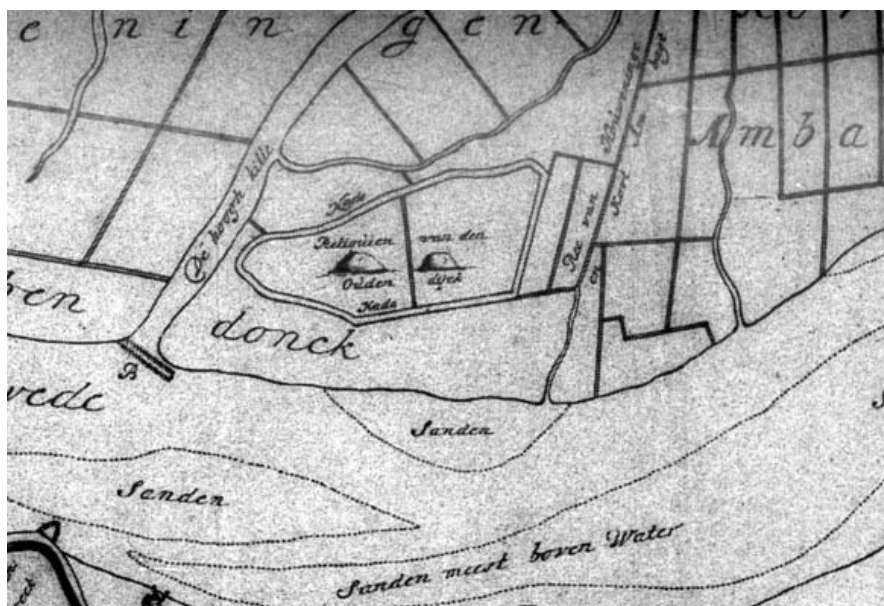
Aangenomen mag worden dat met deze vondst de Heerlijkheid Craijenstein is getraceerd. De locatie komt overeen met de situering van kasteel Craijenstein op kaarten uit de 16e (Sluijter) en 17e eeuw.

Scherven van middeleeuws aardewerk van de vindplaats Craijenstein, opgegraven in 1965 en 1966 (foto: Ronald van Jeveren).

Houweningen

Het was wel bekend dat ergens in (of nabij) de polder ‘Ruijgten bezuiden den Peerenboom’, in de oostelijke Sliedrechtse Biesbosch, het ambacht Houweningen moet hebben gelegen. Op kaarten uit de 16e en 17e eeuw staat het grondgebied van het ambacht langs de voormalige loop van de Merwede ingetekend. Op deze plaats bleef een relict van de oude dijk van de Groote Waard in het landschap bewaard. Nog op een topografische kaart van Abel de Vries uit 1726 zijn twee heuveltjes afgebeeld die de overblijfselen van deze dijk genoemd werden.

Twee heuvels uit het ambacht Houweningen, ter plaatse van de latere polder Ruijgten bezuiden den Peereboom, nog afgebeeld op een topografische kaart van Abel de Vries uit 1726.

In 1937 werd er in de, in 1804 bedijkte, polder Ruijgten bezuiden den Peerenboom een boerderij gebouwd. Tegelijkertijd werden er landbouwkundige verbeteringen uitgevoerd zoals het verbreden en uitbaggeren van sloten en het egaliseren van de twee, in het landschap bewaard gebleven, verhogingen. Tijdens deze werkzaamheden werden veel middeleeuwse materialen gevonden zoals aardewerkscherven, bouwstenen, gebruiksvoorwerpen en zelfs een pot met gesnoeide munten.

Het Dordrechtisch Nieuwsblad van 12 maart 1938 maakte melding van de vondst en wist al te vertellen dat het hier om het dorp Houweningen ging.

In 1983 werd deze theorie bevestigd door een zoektocht door leden van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN). Toen kwamen er talloze fragmenten van aardewerk (12e t/m 15e eeuw) tevoorschijn en metalen voorwerpen die dienst moeten hebben gedaan bij de visserij.

Al op een vroege 16e-eeuwse schetskaart, van de opkomende gronden langs de Merwede, zijn ter hoogte van het vroegere Houweningen twee heuvels met onder andere een perenboom en een populier afgebeeld. Het gebied 'De Ruygten bezuiden den Peereboom' dankt zijn naam aan deze perenboom. Opmerkelijk is dat er, tussen de beplanting op de voorgrond, nog rond 1525 een huisje blijkt te staan. Recht tegenover de eilandjes in de Merwede, op de vaste wal, is de kerk van Giessendam te zien.

In de periode 1988-1990 werden er in een sloot bovendien fundamenten van een stenen gebouw van vóór 1421 gevonden, bestaande uit verschillende formaten bakstenen. Waarschijnlijk betreft het hier een soort vakwerkhuis. Restanten van de kerk van Houweningen zijn pas in 2001 teruggevonden, toen bij graafwerkzaamheden, ten behoeve van natuurontwikkeling in de polder Ruijgten bezuiden den Peerenboom, funderingsresten tevoorschijn kwamen die van deze kerk afkomstig moeten zijn. De vindplaats van de kloostermoppen komt, opmerkelijk genoeg, overeen met de, op topografische kaarten uit de 16e eeuw, aangegeven locatie.

In 1990 werd in de polder Ruygten bezuiden den Peereboom een fundering van een huis uit het middeleeuwse Houweningen blootgelegd (foto: Cees v.d. Esch).

Toevallige vondsten

Hiermee zijn de meeste plaatsen, die eertijds langs de Merwede, tussen de stad Dordrecht en Werkendam moeten hebben gelegen, getraceerd. Achtereenvolgens waren dat dus: Merwede, Craijenstein en Houweningen. Tussen Craijenstein en Houweningen moeten aan de Merwede ook nog de locaties van Lang Ambacht en Kort Ambacht hebben gelegen. Van deze plaatsen zijn geen parochies (kerken) bekend. Waarschijnlijk betrof het slechts kleine nederzettingen.

Ergens in de polders Kort- en Lang Ambacht of *Stededijk* moeten nog sporen van deze ambachten terug te vinden zijn. Hoewel ook hier veel is vergraven en er o.a. een haven en een stortplaats zijn ingericht.

Veel meer problemen geeft de plaatsbepaling van de dorpen die zich vóór 1421 aan de verdwenen loop van de Dubbel of de (oude) Maas bevonden, of in de buurt van de landweg de Graaf hebben gelegen. Hier moeten min of meer toevallige vondsten uitkomst bieden.

Dijkdoorbraak in november 1965 in de buurt van het Gat van den Hardenhoek. Veenbonken geven ongeveer de plaats aan waar waarschijnlijk het dorp Almonde gezocht moet worden (foto: Arij de Groot).

Alm(m)onde of Almsvoet?

Volkomen onverwacht werden er begin 1966, tijdens herstelwerkzaamheden aan een doorgebroken polderdijk (direct aan de overkant van de Kop van 't Land) door een zandzuiger, in het Gat van den Hardenhoek, middeleeuwse bakstenen en natuursteen

opgezogen. Bij nader onderzoek troffen amateur-archeologen hier nog veel meer bewoningssporen aan, zoals aardewerkscherven, dierlijk botmateriaal en een fragment van een stenen boogvenster.

Gedeelte van een boogvenster van natuursteen, gevonden in 1966. Mogelijk afkomstig van de kerk van Almonde (foto: Ronald van Jeveren).

Als we de kranten uit die tijd moeten geloven, dan zou het (alweer) om het dorp Erkentrudenkerke gaan. Aannemelijker is dat het hier de overblijfselen van Al(m)monde of Almsvoet betreft, afhankelijk van het feit of de vindplaats zich oorspronkelijk op respectievelijk de zuidoever of de noordoever van de middeleeuwse Maas heeft bevonden.

Behoudens door enkele amateurs en een kort bericht in een vakblad is er nauwelijks aandacht aan deze vondst besteed. Doordat de vindplaats zich in het Gat van den Hardenhoek bevindt, is het nog steeds mogelijk in of aan de oevers van deze kreek een opgraving te doen.

Momenteel vinden er, in het kader van ‘Ruimte voor de Rivier’, grootschalige grondwerkzaamheden in de buurt van deze locatie plaats. Wellicht een uitgelezen kans om de zoektocht uit 1966 weer op te pakken.

Erkentrudenkerke

Nog zo’n toevallige vondst was de ontdekking van de begraafplaats van Erkentrudenkerke, die in 1990 tijdens bouwwerkzaamheden op het MOK-sportveld bij het Dubbelsteijnpark in Dubbeldam werd aangetroffen.

Uit een beschoeid pad, dat ten zuiden van deze begraafplaats is aangetroffen, maar ook uit latere grondboringen, kan geconcludeerd worden dat de gevonden plaats ten noorden van de Dubbel moet hebben gelegen en dus hoogstwaarschijnlijk Erkentrudenkerke of Cruijskerke is geweest.

Aangenomen wordt dat met Erkentrudenkerke en Cruijskerke dezelfde parochie bedoeld wordt. De eerste naam is wellicht vernoemd naar de stichter of naamgever van de kerk, de tweede naam is waarschijnlijk afgeleid van de vorm of de bouwstijl van deze kerk.

In totaal werden er op de begraafplaats zo'n 100 grafkisten opgegraven. Opmerkelijk was, dat er in meerdere lagen was begraven en dat er behalve planken kisten ook uitgeholde boomstammen als grafkist waren gebruikt. Bij deze begraafplaats heeft zeker een kapel of een kerk gestaan, deels uit hout en deels uit steen opgetrokken.

Opgraving nabij het Dubbelsteijnpark in Dubbeldam (MOK-veld) in 1990. Waarschijnlijk worden hier de funderingen van de kapel van Erkentrudenkerke blootgelegd (foto: Jan de Bruijn).

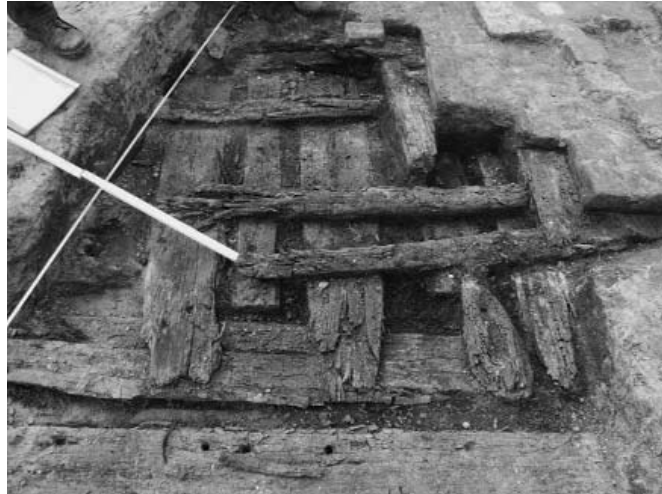
Nabij de vindplaats werden later nog meer kleine opgravingen en grondboringen gedaan, waarbij bewoningssporen zoals aardewerkscherven, middeleeuwse munten, delen van schoeisel, een spinsteen, een schaaftje en een weefgewicht, alsmede een ijzeren welhaak (= een pikhaak), werden gevonden. De huizen van de middeleeuwse bewoners uit deze kleine gemeenschap, zullen van hout zijn geweest en waarschijnlijk onder de Dubbelsteijnlaan en de huidige bebouwing aan de overkant van deze weg hebben gelegen.

Erkentrudenkerke was één van de parochies van het langgerekte ambacht Tolloijzen, dat naast Erkentrudenkerke ook de kapel van de Vuilpoort, net buiten de stadsmuur van Dordrecht en de kapel van den Dorren Boom binnen zijn grenzen had, hoewel het ook mogelijk is dat met de laatste twee dezelfde kapel bedoeld wordt. Tolloijzen komt in allerlei verbasteringen voor, zoals Tolleusen en Alloijzen (vgl. Alloijzenpolder). Het Dubbeldam van nu hoort dus eigenlijk Tolloijzen of Erkentrudenkerke te heten.

Wolbrandskerke

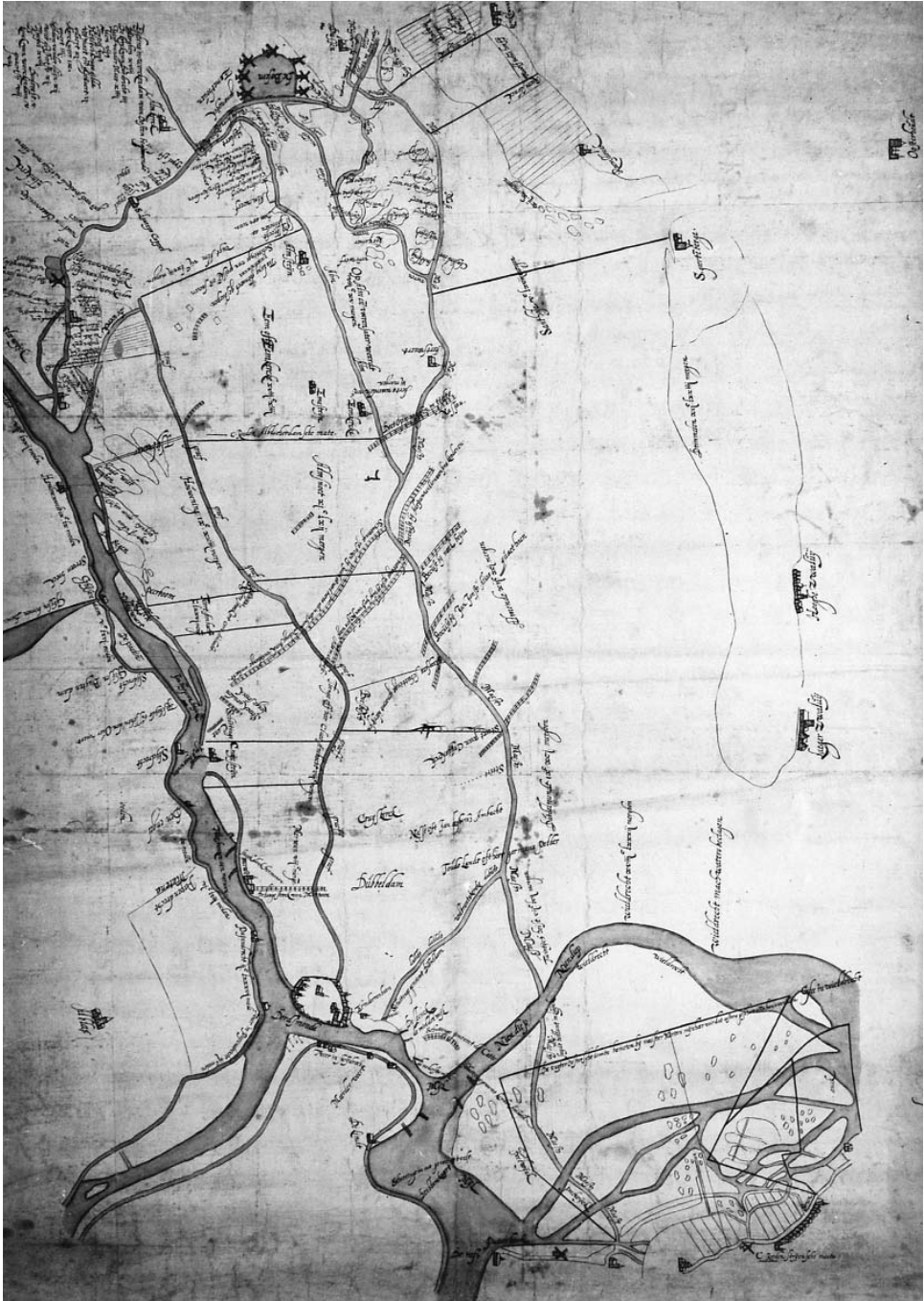
In juli 2006 werden er, tijdens bouwwerkzaamheden, op het terrein van het voormalige Combibad aan de Amnesty Internationalweg te Dordrecht, wederom resten gevonden van een dorp uit de voormalige Groote Waard.

Vlak onder het maaiveld werden kloostermoppen (een groot formaat bakstenen) gevonden die aan de muren van een kerktoeren bleken te hebben toebehoord. Deze kerktoeren die waarschijnlijk van de parochie Wolbrandskerke* was, had al veel eerder opgemerkt kunnen worden getuige de draineerbuizen, waarvoor begin 1970, bij de aanleg van de ligweide van het Combibad, een gleuf dwars door de muur van de kerktoeren werd gehakt.

De muren van de kerktoeren waren gefundeerd op houten planken en balken om te voorkomen dat het bouwwerk in het zachte veen weg zou zakken. Uiteindelijk bleek dit toch te zijn gebeurd (foto: Ronald van Jeveren).

* Zie over de opgraving van Wolbrandskerke de bijdrage van Deborah Paalman c.s. elders in deze uitgave.

Vroeg 16e eeuwse schetskaart van de situatie van de Groote Waard van vóór de Sint Elisabethsvloed.
Bron: Collectie Hingman.

Vermist

Een aantal plaatsen uit de Groote Waard is nog steeds niet teruggevonden. Sommige daarvan zullen inmiddels diep onder het asfalt of het beton van Dordtse woonwijken zijn bedolven. Andere bevinden zich onder havengebieden of industrieterreinen of op de bodem van gegraven of vergraven rivieren zoals de Nieuwe Merwede of de Dordtse Kil. Op sommige van deze plaatsen is de bodem inmiddels zo verstoord dat sporen van middeleeuwse bewoning voorgoed zijn uitgewist.

Enkele dorpen moeten echter gezocht worden in het nog vrij ongeschonden poldergebied ten zuiden van de stad. Het ligt daarom voor de hand dat er in de toekomst nog meer kerkdorpen of ambachten van vóór de Sint Elisabethsvloed te voorschijn zullen komen.

Naar de volgende plaatsen wordt nog gezocht:

Lang Ambacht en Kort Ambacht, zoals gezegd beide te zoeken tussen Craijenstein en Houweningen langs de oever van de (Beneden) Merwede.

Van beide ambachten, die hun naam waarschijnlijk aan de vorm van hun grondgebied te danken hebben, zijn geen kerken bekend; waarschijnlijk betroffen het kleine nederzettingen (met een enkele boerderij) waarvan de bewoners in het nabijgelegen Houweningen of Craijenstein ter kerke gingen.

Het middeleeuwse dorp Dubbeldam, dat zich ter hoogte van de dam in de Dubbel iets ten zuidwesten van de stad bevond, moet waarschijnlijk ergens in de tegenwoordige wijk Krispijn gezocht worden. Dubbeldam werd na de Sint Elisabethsvloed drie à vier kilometer ten oosten van de oorspronkelijke locatie herbouwd.

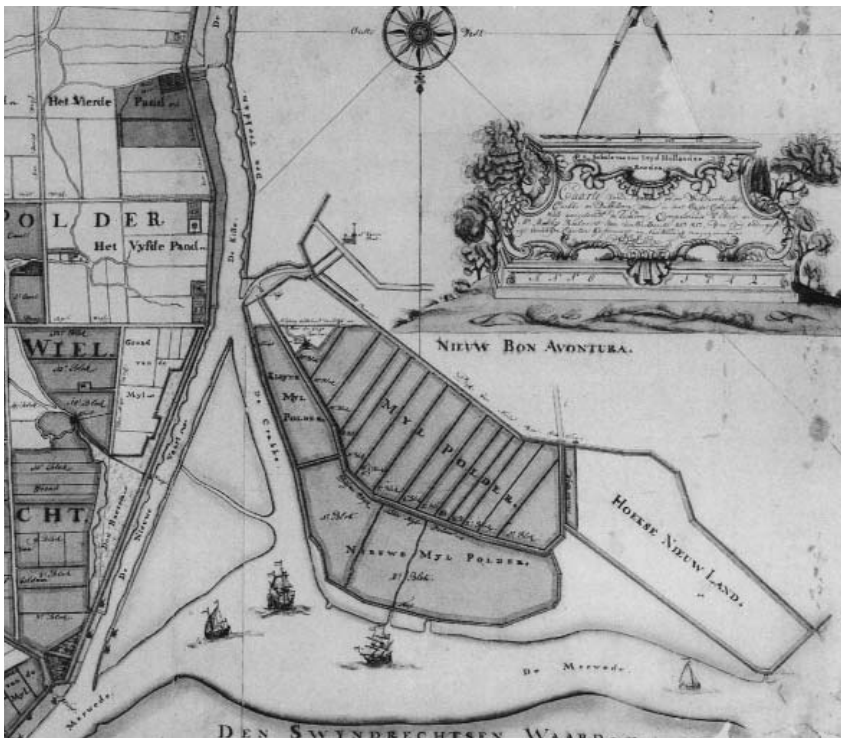
Detail van een kaart uit 1560 van Pieter Shuyter, waarop iets ten zuiden van de stad Dordrecht het zogenaamde 'Huys te Dubbeldam', ook Blauhuis of Blaucamer genoemd, afgebeeld staat (de toevoeging blauw slaat waarschijnlijk op de kleur van het leistenen dak van het gebouw). Mogelijk moet hier de locatie van het middeleeuwse Dubbeldam gezocht worden.

Kop van het Land

De beide dorpen, die hun naam aan het riviertje de Alm te danken hebben, met hun gelijknamige parochies, moeten in de buurt van de Kop van 't Land gelegen hebben. Eén van beide nederzettingen is mogelijk in 1966 getraceerd in de Biesboschkreek 'Gat van den Hardenhoek' op de zuidoever van de Nieuwe Merwede. De andere is nog zoek. Almsvoet lag waarschijnlijk op de plaats waar de Alm in de (oude) Maas uitmondde. Alm(m)onde bevond zich vermoedelijk op een heuvel langs de oever van de Alm.

De Mijl, met kerkdorp Amkerke en Leijderambacht, met parochie Leijderkerke, beide gelegen in de voormalige Tiesselingswaard, dat in 1421 ook onderdeel uitmaakte van de Groote Waard, moeten gezocht worden in de huidige Hoekse Waard. Leijderambacht en 's Gravendeel worden later in één adem genoemd en zullen min of meer op dezelfde plaats gelegen hebben.

Een relatief groot gebied ten westen van de Dordtse Kil, waaronder de polders Klein en Groot Koninkrijk, behoorde nog tot in de vorige eeuw tot het grondgebied van de Gemeente Dordrecht, waarschijnlijk moet hier ergens De Mijl met parochie Amkerke (Annekerke) gelokaliseerd worden.

Detail van een kaart uit 1742, van Jan v.d. Linden, met daarop ten westen van het Eiland van Dordrecht de polders van de Mijl in de Hoekse Waard.

'T Oudeland

Twee andere plaatsen uit de Tiesselingswaard: Oudeland met kerkdorp Tiesselenskerke en Genemanspolder lagen vermoedelijk in het oostelijke deel van deze waard en dus op het grondgebied van het huidige Eiland van Dordrecht. Mogelijk moeten deze ambachten onder de tegenwoordige woonwijk Sterrenburg of in de polder Wioldrecht gezocht worden. Als deze dorpen echter nog zuidelijker gelegen waren, komt de omgeving van polder de Zuidpunt / Louisapolder in beeld. Op de oudst bekende topografische kaart van het overstroomde gebied, uit circa 1535, wordt het Oudeland echter aangegeven als: 'Toude Landt oft heer germans Polder'. Dit zou dan kunnen betekenen dat Oudeland en Genemanspolder één en dezelfde plaats waren. Als dat waar is, zou er één dorp minder zoek zijn.

Detail van een kaart uit omstreeks 1535 met daarop de vermelding dat met het ambacht Oudeland en heer Germanspolder (Gheenemanspolder) dezelfde plaats bedoeld wordt.

Wioldrecht, Twintighoeven en Dubbelmonde

Ten slotte worden de plaatsen op de zuidoever van de (oude) Maas nog altijd vermist. Wioldrecht en Dubbelmonde, met hun gelijknamige parochies, bevinden zich waarschijnlijk nog onder de klei in het poldergebied van Dordrecht: Wioldrecht ergens in het westelijke deel en Dubbelmonde verder naar het oosten. Ergens daar tussenin moet Twintighoeven gelegen hebben. Van Twintighoeven, genoemd naar een oude oppervlaktemaat, is geen parochie bekend.¹ Twintighoeven zal dus zo'n 250 hectaren geweest zijn. Niet zo erg groot dus, hoewel middeleeuwse dorpen vaker nogal bescheiden van oppervlakte waren. Waarschijnlijk betrof het een kleine nederzetting waarvan de inwoners elders ter kerke gingen. Vermoedelijk moeten deze drie plaatsen ten zuiden van de (Wioldrechtse) Zeedijk gezocht worden.

Weliswaar is de voormalige loop van de (oude) Maas in 1560 wel wat verder noordelijk geprojecteerd, maar deze zal in werkelijkheid waarschijnlijk toch wel iets zuidelijker gelopen hebben dan 'De seekere geswoeren waterscheyders van Sint Geertruydenberch' in opdracht van de Prins van Oranje in 1560 bepaalden.

Bij de realisatie van natuurontwikkeling ten zuiden van de Zeedijk en bij ontwikkelingen in de Louisa- en Zuidpuntpolder zal men extra alert moeten zijn op archeologische sporen van deze laatste drie dorpen.

¹ Afhankelijk van de streek is één hoeve gelijk aan 16,2 morgen = circa 14 hectaren; of één hoeve = 12 bunder = 10 à 12 hectaren.

Monde of Monte

Het is verleidelijk de ligging van Alm(m)onde en Dubbelmonde respectievelijk nabij de monding van de riviertjes de Alm en de Dubbel te zoeken. Het achtervoegsel monde suggereert dat immers. Vrijwel alle cartografen en historici hebben steeds op deze manier gedacht en daarom lag het voor de hand dat bij de meeste reconstructies van de Groote Waard de beide dorpen nabij de monding van hun naamgevende rivieren getekend werden.

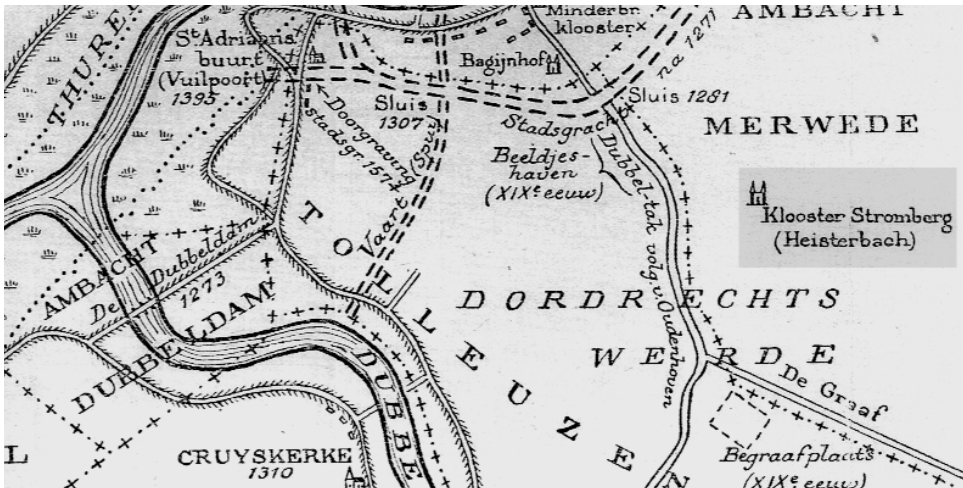
In een uitgebreid artikel in Tijdschrift voor WaterstaatsGeschiedenis (2006) geeft historisch geograaf Chris de Bont aan dat de betekenis van het achtervoegsel van de beide plaatsen meer gezocht moet worden in het woord monte dan in het woord monde.

Met een monte (berg) werd een (natuurlijke) verhoging langs de rivier bedoeld.

Zowel Alm(m)onde als Dubbelmonde kunnen dus, in plaats van aan de monding, ook overal elders aan de rivier gelegen hebben. Dat gegeven maakt het terugvinden van de beide dorpen dus nog lastiger.

Klooster Heijsterbach

De ligging van het klooster Heijsterbach is wellicht wel het grootste mysterie uit de voormalige Groote Waard. Hoewel door de 16e en 17e eeuwse cartografen wel steeds pogingen gedaan zijn om de verdrongen ambachten, kastelen en kerkdorpen een plaats te geven, komt het klooster Heijsterbach op hun kaarten zelden voor en dat is ronduit vreemd voor zo'n belangrijk gebouw. De oudst bekende vermelding van het klooster is te vinden op een kaart uit 1537 van Cornelis Schilder. Daarop staat Heijsterbach tussen het Huis te Merwede en Dordrecht, aan de Merwede, getekend. Als dit zou kloppen, dan moet Heijsterbach ergens in het gebied Staart, Wantij, Wantijpark gezocht worden. De vermelding van klooster Stromberg (Heijsterbach), op een kaart van Easton uit 1917, in de buurt van het huidige Oranjepark, kan waarschijnlijk niet serieus genomen worden.

Detail van de kaart van Easton, 1917

In sommige bronnen en in de volksmond worden er ook twee andere plaatsen genoemd waar Heijsterbach gezocht zou moeten worden. Dat is op de plaats van het 17e-eeuwse landgoed Haaswijck, op de kruising van de Haaswijckweg (nu Provincialeweg) en de Oudendijk of onder de buitenplaats Crabbehof in de gelijknamige Dordtse woonwijk.

Vrij recent zijn er nabij hoeve Haaswijk archeologische proefboringen uitgevoerd, die echter niet het beoogde resultaat opleverden.

Wellicht dat er dus toch ergens in de huidige wijk Crabbehof naar dit klooster gezocht moet worden, hoewel (zie hier boven) het aannemelijker lijkt dat Heijsterbach aan de Merwede heeft gelegen.

Crabbe

Met de naam Crabbe is iets vreemds aan de hand. De oudst bekende vermelding van de naam de Crabbe is te vinden op een kaart uit 1537, daarop zijn de schuttingen (visserij, of voorloper van een eendenkooi omdat de schuttingen hier in een halve cirkel getekend zijn) van de Crabbe weergegeven. Een topografische kaart uit 1611 benoemt tussen de Oudendijk en de latere Zuidendijk, ter hoogte van de Reeweg-zuid, een vierkant perceel grond als 'De Crabbe'. Het vierkante perceel, met uitsluitend denkbeeldige grenzen, komt daarna op de meeste topografische kaarten voor. Een brede watergang nabij de Crabbe wordt vanaf die tijd het Crabbediep genoemd, daarvoor heette deze kreek de Caenekill.

Detail van een kaart uit 1611 van Symon Jansz. en Daniël Schellinx met de merkwaardige vierkante begrenzing van 'de Crabbe', ter hoogte van het huidige Crabbehof.

De Dubbel, de (oude) Maas en de Graaf

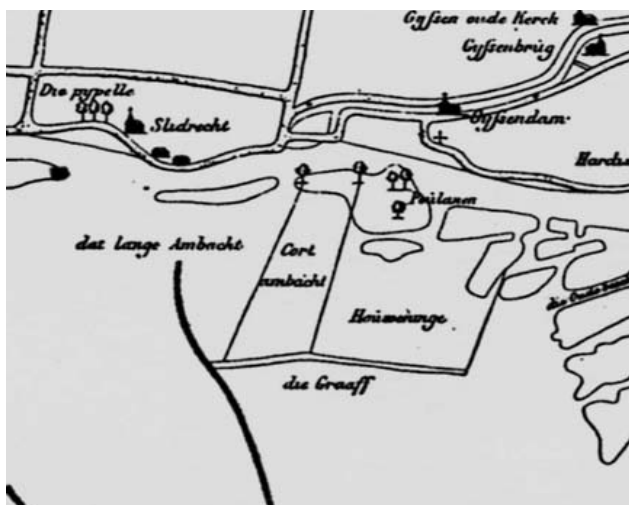
De *Dubbel* was een middeleeuws riviertje dat van de Maas richting de stad Dordrecht stroomde en dus belangrijk was voor de verbinding tussen de stad en haar achterland. Inmiddels zijn delen van het stroomgebied van de Dubbel in de bodem van het Eiland van Dordrecht teruggevonden. Grote delen ontbreken echter nog en het is niet uitgesloten dat deze rivier nog een nevenstroom kende, waaraan zij dan wellicht haar naam te danken heeft. In de Zwijndrechtse Waard kreeg de Dubbel een vervolg in de *Devel*, aan wiens meanders nog te zien is hoe deze rivier moet hebben gekronkeld. Zo'n kronkelig verloop zal de Dubbel in de Groote Waard ook hebben gehad. Er zijn echter ook schrijvers die de Devel niet het vervolg van de Dubbel noemen, maar een afsplitsing daarvan. Zoveel als er al van het middeleeuwse stroomgebied van de Dubbel is teruggevonden, zo weinig sporen zijn er van de (oude) Maas bekend. Feit is dat de rivier (net als de Dubbel) al ver voor de Sint Elisabethsvloed werd afgedamd. De Maas liep van oost naar west door de Groote Waard en deelde deze als het ware in tweeën.

Over de *Graaf* zijn diverse lezingen bekend. Soms wordt hij als stroompje opgevoerd, maar meestal als belangrijke weg, eventueel aan één of beide zijden voorzien van een sloot.

Sommige auteurs noemen de Graaf een weg, die al uit de Romeinse tijd stamt en die in de Zwijndrechtse Waard een vervolg kreeg in de huidige Langeweg.

Er zijn geen middeleeuwse nederzettingen bekend, die direct aan de Graaf hebben gelegen en dat is ronduit vreemd voor zo'n oude en (eertijds) belangrijke weg. Wel is op de kaart van Sluyter (1560) en op een nog iets oudere kaart, een gedeelte van de Graaf terug te vinden als de zuidelijke begrenzing van de ambachten Houweningen en Kort Ambacht.

Detail van een tekening, naar de kaart van Pieter Sluyter uit 1560, met daarop aangegeven een deel van de middeleeuwse Graaff. De Graaff is hierop afgebeeld als de zuidelijke begrenzing van de ambachten Houweningen en Kort Ambacht.

Of het er nu 8, 9 of 10 zijn, naar veel dorpen, meerdere rivieren, een klooster en een landweg wordt, na bijna 600 jaar, nog altijd gezocht!

De Zuider Els omstreeks 1926, ten tijde van de inpoldering van de Zuider Elsplaat - Polder de Biesbosch (foto: Henk Vink).

Geraadpleegde bronnen o.a.:

- Bont, C. de: *Onder de Biesbosch. Historisch-geografische en naamkundige bouwstenen voor een reconstructie van het in 1421 verdrongen middeleeuwse cultuurlandschap van de Groote Waard*, in Tijdschrift voor WaterstaatsGeschiedenis, 15e jaargang, no. 2, 2006.
- Cleveringa, P., T. Meijer, H. Weerts, H. de Wolf, 2003: *Dordrecht in ontwikkeling: Van moeras tot stad*, TNO-NITG-Informatie, december 2003.
- Dalen, J.L. van: *De St.-Elisabethsvloed na vijf eeuwen herdacht*, N.V. De Dordrechtsche Drukkerij en Uitgevers Maatschappij, Dordrecht, 1921.
- Esch, C. van der en T. Groeneveld: *Het verdrongen dorp Cruyskerck c.q. Erkentrudenkerke gevonden*, in Westerheem, jaargang 51, no. 2, 2003.
- Esch, C. van der: *Romeinse- en middeleeuwse vondsten uit de Sliedrechtse Biesbosch*, in Westerheem, Jaargang XIV no. 6, 1965.
- Esch, C. van der: *Houweningen onder de loep*, in Westerheem, jaargang XXXIV, no. 6, 1985.
- Esch, C. van der: *Dordrecht: Sliedrechtse Biesbosch (Houweningen)*, in Holland, regionaal-historisch tijdschrift, 23e jaargang no. 6, 1991.
- Esch, C. van der: *Van de werkgroepen Dordrecht-buitengebied*, in Grondig bekeken, 20e jaargang, no. 1, 2004.
- Esch, C. van der, W.A.M. Hessing, F.J. Laarman en J.C. Groeneveld: *Een verdrongen kerkhof in Dubbeldam*, Kwartaal & Teken, Jaargang 18, no. 4, 1992.
- Esch, C. van der: *Een archeologisch en biologisch onderzoekje achter de N.H.-kerk in Dubbeldam*, in Grondig bekeken, 12, no. 4, 1997.
- Haan, R. en D. Paalman: *Wat de bodem nu nog prijsgeeft. Verdrongen dorpen in de Groote Waard*, in Oud-Dordrecht, Jaargang 24, no. 3, 2006.
- Hendriks, J.P.C.A. , P. Cleveringa, L. van Beurden, H.J.T. Weerts, T. Meijer, D.G. van Smeerdijk & D.B.S. Paalman: *Dar vordrunken 16 schone kerspele, Introductie op het moderne interdisciplinaire onderzoek naar de St.-Elisabethsvloeden, 1421-1424*, in Westerheem, Jaargang 53, no. 3, 2004.
- N.N.: *Het mysterie der Biesboschwerken ontsluit*, in Merwepost, 4e jaargang, 27 maart 1926.
- Renting, G.: *Verdrongen land, herwonnen land*, Canaletto, Alphen a/d Rijn, 1993.
- Renting, G.: *Erkentrudenkerke gevonden?*, in Kwartaal & Teken, jaargang 16, no. 2, 1990.
- Teixeira de Mattos, L.F.: *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland, deel IX: De eilanden; afd. VI: Het Eiland van Dordrecht en de in Zuid-Holland gelegen landen van den Biesbosch*, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1936.

Wolbrandskerke gevonden?

Tom Hos, Deborah Paalman en Pjotter Sannen

Bureau Monumentenzorg en Archeologie, Gemeente Dordrecht

Archeologen van de gemeente Dordrecht zijn in 2006 en 2007 nauw betrokken geweest bij bouwwerkzaamheden aan de Overkampweg en op het ‘Gezondheidspark’. Op verschillende plekken zijn waarnemingen, begeleidingen, proefsleufonderzoeken en volledige opgravingen uitgevoerd. Het doel van al deze onderzoeken was het bestuderen van de ontginningsfase van het gebied rond de stad Dordrecht, (de effecten van) de St. Elisabethsvloed en het traceren van bewoningssporen van voor en na deze vloed, om te kunnen reconstrueren hoe het gebied na de vloed veranderde en hoe de mens hiermee omging. Aangezien de onderzoeken nog niet volledig zijn beëindigd en nog niet zijn uitgewerkt, zullen hier enkel de voorlopige resultaten en interpretaties worden gepresenteerd.

Teken van leven

In het voorjaar van 2006 werden op aanwijzing van dhr. C. van der Esch fragmenten 14e/15e-eeuws aardewerk gevonden bij het verleggen van de vijverpartij aan de Overkampweg. Hier werd door een amateur-archeoloog tevens een 13e-eeuwse munt gevonden. Onder het politiebureau dat hier werd gebouwd, werd vervolgens archeologisch onderzoek gedaan. Het onderzoeksgebied bleek zich in het midden van een rivierbedding te bevinden, een zijtak of meander van de Dubbel. Bewoningssporen werden niet aangetroffen, wel geologische relictten van de St. Elisabethsvloed.

Aardewerk en dierlijk bot gevonden in het park langs de Overkampweg (foto: Bureau MZA).

Al vaker waren in het Dordtewijkpark en rond de vijvers langs de Overkampweg middeleeuwse sporen gevonden (o.a. van het bewerken van akkers), maar nooit werden er resten van huizen gevonden, laat staan van een volledige nederzetting. Pas in de zomer van 2006 werden de eerste bijzondere vondsten gedaan die duidelijk wezen op een nabijgelegen nederzetting. Even verderop, langs de Amnesty Internationalweg (op het zogeheten ‘Combibadterrein’), werden op een natuurlijke verhoging in het landschap (vlak onder het huidige maaiveld) middeleeuwse muurresten van een kerktoeren gevonden, alsmede een begraafplaats met menselijke resten, waterlopen met vlechtwerk beschoeiingen, afvaldumpplaatsen, een fuik en twee boomstamduikers. Na de vondst in 1990 van de middeleeuwse begraafplaats van Erkenstrudenkerke in Dubbel-dam, was dit na lange tijd weer een ‘teken van leven’ uit een ver verleden.

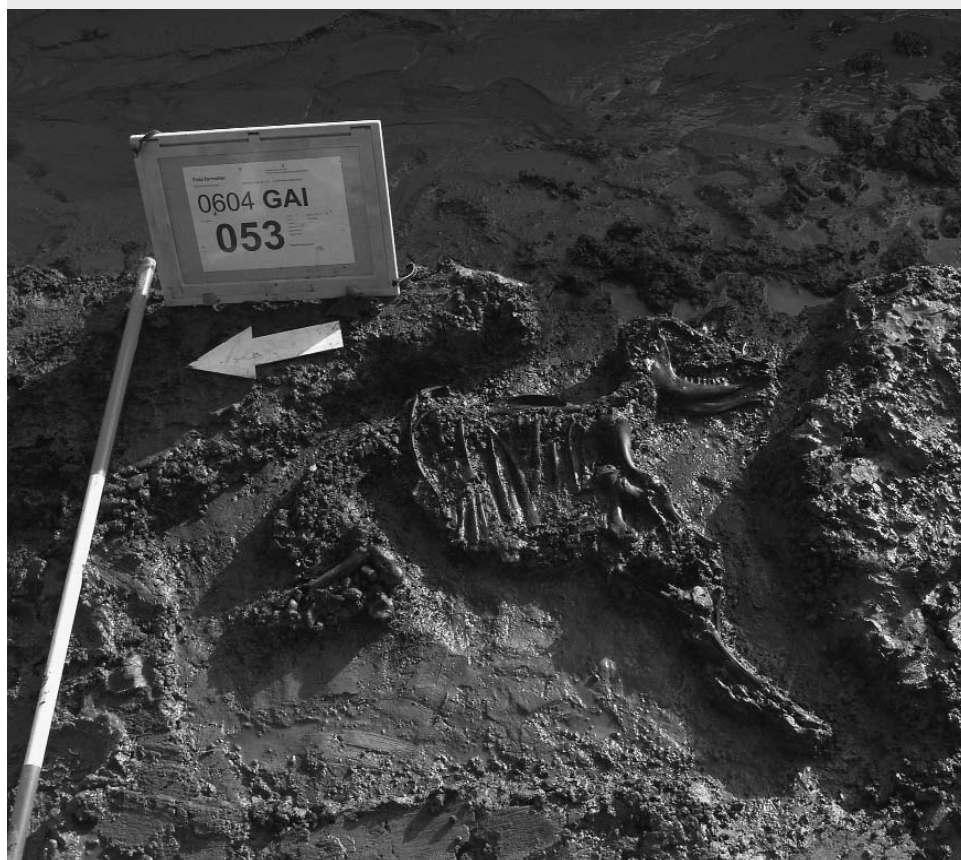
Plattegrond van de muur van de kerktoeren, zomer 2006 (foto: Bureau MZA).

In het najaar van 2006 werd voornamelijk gegraven op het terrein naast de ijshal. Daar werden opnieuw sloten en rivierbeddingen aangetroffen, maar wederom ook 14e/15e-eeuws aardewerk en dierlijk bot, waaronder (in een bocht van een waterloop) een min of meer compleet paardenskelet (verspoeld, dus niet meer in anatomisch verband) en even verderop op het land het complete skelet van een kalfje. Ook werden hier weer uitgeholde boomstammen gevonden die ongetwijfeld te maken hebben gehad met de waterhuishouding van het gebied. Hoogst waarschijnlijk hoorde het terrein bij een middeleeuwse boerderij, maar deze werd helaas niet gevonden.

Kalfje

Het skelet van het kalfje dat in het najaar van 2006 naast de ijshal werd gevonden hoort ongetwijfeld bij de andere middeleeuwse sporen op het terrein. Behalve dat het skeletje compleet is, is het bijzonder dat het dier een paaltje tussen de gekruiste voorpootjes heeft. De vraag is dan ook hoe dit kan zijn veroorzaakt. Het zou namelijk wel erg toevallig zijn als het paaltje pas later zo mooi tussen de voorpoten van het begraven (?) dier heen zou zijn geslagen. Dat is vrijwel onmogelijk, want dan zouden de botjes uit het pootskelet zijn verschoven en dat is niet het geval. Met de St. Elisabethsvloed en andere overstromingen in het achterhoofd dient de mogelijkheid zich aan dat het kalf is verdronken. Als dit het geval is geweest, zou het dier met z'n borst tegen het paaltje aan kunnen zijn gedreven en erachter zijn blijven haken. Dat zou kunnen verklaren waarom de voorpootjes er zo mooi omheen zijn geslagen. De St. Elisabethsvloed als doodsoorzaak van het dier noemen, is gewaagd, maar het niet onmogelijk.

Het feit dat het om een kalf gaat en de leeftijd waarop het stierf, zouden misschien iets kunnen zeggen over het seizoen waarin dat gebeurde. Was dit in de zomer, dan kan de theorie over de St. Elisabethsvloed als doodsoorzaak meteen opzij worden gezet, maar was het in de herfst, dan komt de nacht van 18 op 19 november 1421 wel dichterbij.

Om globaal het seizoen van overlijden van het dier vast te kunnen stellen, moet allereerst een aanname worden gedaan, namelijk dat kalfjes in de Middeleeuwen werden geboren in het voorjaar (maart/april/mei).

Vervolgens moet de leeftijd waarop het dier stierf zo nauwkeurig mogelijk worden bepaald. Aan de hand van de gebitselementen in de onderkaak (onder andere melktanden die nog niet zijn gewisseld) is te bepalen dat het dier ouder dan 5 maanden, maar jonger dan 18 maanden moet zijn geweest. Een andere aanwijzing komt uit de voorpoot van het dier: een onvergroeide ellepijp. Dit maakt de leeftijdsbepaling iets nauwkeuriger, maar niet veel: jonger dan 15 maanden. Het onvergroeide gewrichtsvlak van het schouderblad maakt het echter spannend: tussen de 7 en 10 maanden. Is het kalf dus in maart/april/mei geboren, dan zou het 7 à 8 maanden later een slachtoffer van de St. Elisabethsvloed kunnen zijn geweest...

Of het werkelijk om een (tijdens de vloed) verdrongen kalf gaat, blijft gissen, maar het zou een prachtig toeval zijn als dit kalf, dat op 22 november 2006 door archeologen werd opgegraven, bijna op de dag af 585 jaar in de grond heeft gelegen voor het werd ontdekt.

Het skelet van het kalfje is tijdens de opgraving in z'n geheel gelicht en daarna geconserveerd. Het zal in de toekomst te bezichtigen zijn in Museum Twintighoeven.

<http://www.twintighoeven.nl>

Begin 2007 werden bouwvoorbereidingen op het terrein van de Vlaming (Overkampweg / Burg. Jaslaan) archeologisch begeleid. Ook hier werden weer middeleeuwse greppels gevonden. In één van die greppels werd, naast enkele fragmenten middeleeuws aardewerk, een houten zweng gevonden met in het midden een zware ijzeren ring (een zweng is het gedeelte waarmee een paard een wagen of een landbouwwerktuig trekt). Wederom dus een aanwijzing voor middeleeuwse (landbouw)activiteiten in dit gebied tussen de verdwenen dorpen Erkentrudenkerke en Wolbrandskerke...

Na de vondst in 2006 van de begraafplaats ten noorden van de Amnesty Internationalweg bestond het vermoeden al dat onder de Amnesty Internationalweg opnieuw graven zouden worden gevonden. Dit bleek in 2007 inderdaad het geval te zijn toen vanwege rioleringswerkzaamheden opnieuw archeologisch onderzoek moest worden gedaan (*afb. linkerpagina*). Inmiddels zijn daar 128 skeletten van mannen, vrouwen en kinderen opgegraven.

‘Verdronken’ dorp gevonden?

Met de vondst van de kerktoeren en de begraafplaats in 2006 was de vraag die als eerste rees natuurlijk: welke nederzetting is dit en is deze van vóór 1421? Om hier een antwoord op te kunnen geven, zullen we eerst op een rijtje zetten wat er precies in de zomer van 2006 en het voorjaar van 2007 is opgegraven, wat we er inmiddels van weten en hoe het een en ander nu wordt geïnterpreteerd.

Kerktoeren

Op vrijdag 30 juni 2006 kreeg Bureau Monumentenzorg en Archeologie een telefoontje van een bij het Gezondheidspark betrokken medewerker van de Gemeente Dordrecht, dat er bij de aanleg van de fundering van een semi-ondergrondse parkeergarage een muur van oude stenen was aangetroffen. Bij nadere inspectie bleek het om een uit kloostermoppen opgetrokken fundament van een kerktoeren te gaan.

De muur van de kerktoeren met op de voorgrond de sleuf van een semi-recente drainagebuis, een teken dat de muur al eerder moet zijn opgemerkt (foto R. van Jeveren).

Tot nog toe is enkel de toren teruggevonden. De locatie waar de rest van de kerk zou kunnen liggen moet nog worden opgegraven. De toren is op het westen georiënteerd, zoals in de late Middeleeuwen vaak het geval was. Het betreft een vierkante structuur van 6 bij 5 meter. Aan de zuidkant is in een latere fase nog een zijmuur aangemetseld. Het is nog niet zeker of de kerk een schip van hout had of van steen.

De ouderdom van de kerk kan bepaald worden aan de hand van de gebruikte bakstenen, de zogeheten kloostermoppen. Dit zijn grote maar lichte bakstenen met een gemiddeld formaat van 28x14x7cm. De kleur varieert van geel tot lichtrood. De steen is zeer poreus van aard. Deze kenmerken wijzen op een datering in de veertiende en vijftiende eeuw.

Het fundament van de muurstructuur betreft een zogenaamde trapfundering. Dit is een fundering die trapsgewijs naar beneden toe steeds dikker wordt. Daar waar de hoogst gevonden laag 90 centimeter breed is (3 rijen kloostermoppen) is de onderkant 130 centimeter breed (4,5 rij kloostermoppen). De onderste rij was gefundeerd op dikke houten planken om het draagvlak te vergroten. Een dergelijk zware fundering duidt erop dat er een groot en zwaar bouwwerk bovenop moet hebben gestaan, zoals een toren. De toren heeft een opmerkelijke hellingshoek. Daar waar aan de noordwestkant nog een meter muur bewaard is gebleven, liggen aan de zuidoostkant de houten fundamenteën op dezelfde hoogte als de bovenste stenen van het stuk overgebleven muur.

Links: muur van de kerktoeren met trapfundering (midden links). De 90 cm breedte van de muur (voorgrond) wordt bereikt doordat 3 kloostermoppen (in de lengte) achter elkaar zijn gelegd.

Rechts: zware houten fundering onder de muur (foto's: Bureau MZA).

Doordat de oorspronkelijke bodem bestaat uit een dik veenpakket, is de kans op verzakken van gebouwen groot. Het gewicht van de gebouwen zorgt er namelijk voor dat het onderliggende veen gaat inklinken. Dat dit ongewenste effecten kan hebben, bewijst de kerktoeren. Ook deze was namelijk ernstig verzakt. Op het moment dat de kerk instortte

maakte de toren een hoek van maar liefst 7 graden naar het noordwesten toe. Ter vergelijking: de inmiddels gestutte toren van Pisa helt 10 graden. Geen wonder dat de toren van de kerk van Wolbrandskerke het niet gehouden heeft.

Dat de kerk tijdens de St. Elisabethsvloed moet zijn gevallen, lijkt te mogen worden afgeleid uit de geologische gelaagdheid rond de kerk (*afb. onder*). De vloed kan namelijk gezien worden door een dun zandig afzettingsslaagje met enkele brakwaterschelpen.

Deze laag werd ook bij de kerk teruggevonden en wel direct boven een puinlaag, bestaande uit kloostermoppen, baksteen en mossels. Dit laagje lag ongeveer veertig centimeter onder de top van de (meest westelijke) muur. Direct hier bovenop lagen de zoetwaterafzettingen van het Merwededek. Een tweede bewijs dat de kerk bij de vloed moet zijn gevallen en dat dit in westelijke richting gebeurde, werd gevonden tijdens de opgraving onder de Amnesty Internationalweg in mei 2007. Hier werd aan de oever van het veenkreekje (zie waterlopen) een lang en dik pakket puin aangetroffen. Het betrof soms complete kloostermoppen en grote stukken leisteen waar direct op en tussen

concentraties brakwaterschelpen werden gevonden. De grote hoeveelheid puin en het feit dat er zich complete kloostermoppen tussen bevinden, samen met het laagje brakwaterschelpen, kan alleen betekenen dat het de resten zijn van de (deels) ingestorte toren. Hoewel de toren moet zijn ingestort, zullen voor hergebruik geschikte bouwmaterialen naderhand zijn weggehaald door belanghebbenden. Dit lijkt ook te kunnen worden afgeleid uit het feit dat de aangetroffen muurresten aan de bovenkant geheel glad waren en niet, zoals na een instorting te verwachten is, beschadigd, ruw en ongelijk.

De bovenkant van de muur is egaal glad. Dit lijkt te wijzen op hergebruik van de stenen elders (foto: R. van Jeveren).

De kerk stond op het tot nu toe hoogst gevonden punt in het middeleeuwse landschap. Het betreft een natuurlijke verhoging, die op enkele plaatsen met ophogingslagen is versterkt. De hoge ligging zorgde ervoor dat de kerk van ver goed zichtbaar moet zijn geweest, iets wat in de late Middeleeuwen gebruikelijk was. De zware toren moet dit effect nog hebben versterkt, maar ging door de zachte ondergrond wel langzaam verzakken. Het vermoeden bestaat dat het veenkreekje hiervan de hoofdschuldige is geweest. De opgraving in juni 2006 gaf aan dat destijds al verwoede pogingen zijn ondernomen om de grond stabiel te maken. Dit kan worden afgeleid uit de ophogingslagen die ten westen van de kerk zijn aangetroffen. Dat juist op deze plek is opgehoogd, bewijst dat dit het zwakke punt van de kerk was.

Met de opgraving van mei 2007 kwam de mogelijkheid om de opbouw van deze natuurlijke verhoging in het middeleeuwse veenlandschap beter te bestuderen. Uit het dwarsprofiel kon worden opgemaakt dat er maar liefst tien verschillende ophogingsfasen en minstens drie verschillende fasen van de begraafplaats aanwezig waren. De ophogingslagen bestonden uit lokaal gewonnen veen en kleilagen. Ook hier bleek weer dat alleen aan de westkant van de natuurlijke verhoging ophogingslagen zijn aangebracht.

In welke tempo en wanneer er precies is opgehoogd, is nog moeilijk te zeggen. Een vrij nieuwe techniek (OSL) waarbij het radioactieve verval van zandkorrels wordt gemeten (de radioactieve klok van de zandkorrel wordt bij contact met zonlicht op nul gezet, het moment van afdekking kan dus gedateerd worden) kan wellicht uitkomst bieden bij de datering van de ophogingslagen. Drie monsters zijn dan ook op weg naar het laboratorium van de universiteit van Liverpool.¹

Hoeveel bouwfasen de kerk precies heeft gehad en hoe deze eruit hebben gezien, is tot nog toe onduidelijk, maar dat er sprake moet zijn geweest van minstens twee fasen kon worden afgeleid uit het graf dat werd ontdekt recht onder de fundamenteën van de toren. Dit graf moet van een eerdere fase van de kerk met toenmalige begraafplaats afkomstig zijn. Blijkbaar ging dit ten koste van een stuk begraafplaats. Vragen omtrent de bouwfasen zullen een speerpunt vormen bij toekomstig onderzoek op deze locatie. De fundamenteën van de kerk zullen in de stoep voor de parkeergarage zichtbaar worden gemaakt.² Over eventuele andere mogelijkheden om de resten van

de kerktoren zichtbaar te maken wordt nog nagedacht. Een deel van de muur (*afb.links*) is steen voor steen afgebroken en opnieuw opgemetseld op een verplaatsbare ondergrond. Dat deel van de muur zal permanent te bezichtigen zijn in Museum Twintighoeven.

¹ Juni 2007

² Najaar 2007

Begraafplaats 2006

Tijdens archeologische werkzaamheden in de zomer van 2006 zijn op het voormalige Combibadterrein te Dordrecht (ligweide van het vroegere zwembad), veertien individuele graven vrij gelegd. De graven bevonden zich langs de rand van de veenbult in het noorden van de site.³

Voor sommige Dordtenaren was het besef dat ze in hun jeugd in alle onwetendheid hebben liggen zonnen op het skelet van een slechts 50 centimeter onder hen gelegen middeleeuwse plaatsgenoot, een grote schok!

Aangezien het hier een noodopgraving betrof van een reeds voor bouw vrijgegeven terrein, bleek het niet mogelijk binnen de beschikbare tijd alle individuen op te graven. Uiteindelijk konden de skeletresten van twaalf individuen geheel worden gelicht, één gedeeltelijk en moest er één op de oorspronkelijke vindplaats worden achtergelaten. De keuze welke van de individuen achter te laten was niet gebaseerd op onderzoeksoverwegingen, maar simpelweg op het feit dat deze zich buiten het gebied van de bouwplannen bevond en dus hoogstwaarschijnlijk niet zou worden verstoord. De skeletten zijn na afloop van de opgravingen van 2006 meegenomen voor vervolgonderzoek door een fysisch antropoloog.⁴ Dat onderzoek (12 skeletten) is inmiddels afgerond, in tegenstelling tot de in 2007 opgegraven skeletten, welke nog volledig moeten worden onderzocht en waar op dit moment enkel de veldbevindingen van kunnen worden gepresenteerd. Een samenvatting van de voorlopige analyse van het onderzoek van 2006 is hieronder opgenomen. De hier gehanteerde methoden zullen wederom worden toegepast op het skeletmateriaal van 2007.

De graven ten noorden van de kerktoren

Het totale oppervlak waarop de veertien graven zich bevonden betrof 120 vierkante meter. Dit is gelijk aan één graf per circa 8,5 vierkante meter. De graven lagen allemaal op vrijwel gelijke diepte. Er leek hier dus geen sprake te zijn van een intensief of langdurig gebruik van deze begraafplaats. De graven lagen echter niet evenredig verdeeld over het opgegraven vlak en ten opzichte van elkaar. Van oost naar west nam de dichtheid van het aantal graven af. Hoewel het merendeel van de graven geen aantoonbare onderlinge relatie had, leek dit twee keer bij twee graven wel het geval te zijn.⁵

Van dertien skeletten is het zeker dat deze tot inhumatiegraven (= door een begrafenis) behoren, hoewel lang niet allen met een (volledige) kist begraven lijken te zijn. Eén individu, aan de uiterste noordrand van de opgraving, werd zonder kist gevonden in een homogene kleilaag die behoorde tot de gracht. Gezien de houding waarin het individu is gevonden, lijkt het echter onwaarschijnlijk dat het om een drenkeling gaat. Was het

³ Zie plattegrond van de opgraving

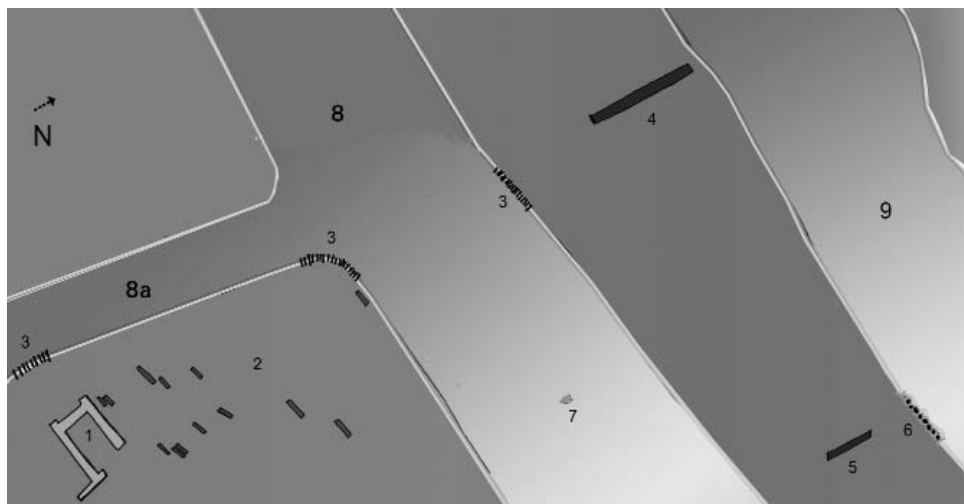
⁴ Dit is een universitair geschoolde onderzoeker met kennis van het menselijke skelet. Een fysisch antropoloog is geen arts.

⁵ De onderlinge afstand tussen deze graven was maximaal 16 cm.

Links: skelet van een 30-37 jarige man van rond de 1,70 m lang. De man leed waarschijnlijk aan reumatoïde arthritis.

Rechts: skelet van een 22-25 jarige man van ruim 1,70 m lang. De man heeft last gehad van slijtage aan gewrichtsvlakjes van enkele wervels en had een qua bouw afwijkende borstwervel. Van dit laatste zal hij overigens weinig last hebben gehad (foto's : Bureau MZA).

Plattegrond van de opgraving in 2006 op het Combibadterrein (reconstructie in grote lijnen):

1. kerk(toren) op natuurlijke (veen)verhoging in het landschap 2. grafveld met menselijke resten 3. beschoeiing van hout 4. boomstamduiker (11 meter) 5. boomstamduiker (6 meter) 6. tenen vlechtwerk 7. visfuik of -korf 8a. gekanaliseerde veenkreek 8. gegraven gracht 9. zijtak of meander van het riviertje de Dubbel.

graf dan verspoeld? Indat geval is het vreemd dat alle botten nog keurig in anatomisch verband bij elkaar lagen. Bij dit skelet (als enige) werd zelfs ter hoogte van het middel een fraai bewerkt benen gespje gevonden. In geen van de gevonden inhumatiegraven zijn overigens restanten van kleding aangetroffen. Mogelijk werden de doden in een lijkwade gewikkeld, maar ook daar zijn geen textiele resten van gevonden. Dit kan het gevolg zijn van de conserveringsomstandigheden. Alle individuen, inclusief het individu uit de waterloop, lagen in gestrekte houding met een algemene west (hoofd) oost (voeten) oriëntatie, zoals de Christelijke traditie voorschreef.⁶

Rechts: skelet van een 21-25 jarige, waarschijnlijk een man, gevonden in de klei aan de uiterste noordrand van de opgraving, net buiten de veenterp. Ter hoogte van het middel (zie pijl) werd een benen gespje gevonden.

Boven: het benen gespje bij het skelet. Dergelijke decoratie (cirkels) komt vaker voor op 14e/15e- eeuwse benen voorwerpen.

(Foto's: Bureau MZA)

Methodiek

De compleetheid en staat van het opgegraven skeletmateriaal was van wisselende aard, waardoor niet alle skeletten aan een volledig onderzoek konden worden onderworpen. Als gevolg hiervan is, naast het op basis van morfologische gronden⁷ vaststellen van geslacht en leeftijd bij overlijden en de berekening van de staande levende lichaams- lengte aan de hand van complete lange pijpbeenderen, ook gebruik gemaakt van alter-

⁶ De oriëntatie is een belangrijke indicatie met betrekking tot de status van de overledene. Gewone gelovigen werden met het hoofd in het westen en de voeten naar het oosten begraven (richting het Midden-Oosten, richting de Verlosser). Priesters daarentegen werden met het hoofd in het oosten begraven en hun voeten naar het westen, zodat ze bij de terugkeer van de Verlosser voor hun parochianen zouden kunnen staan.

⁷ Uiterlijke kenmerken van verschillende skeletelementen.

natieve methoden, zoals metrische geslachtsbepaling⁸ en een methode voor lengtebepalingen met incomplete pijpbeenderen. Hierbij moet echter wel in acht worden genomen dat het gebruik van deze alternatieve methoden grotere foutmarges kan opleveren en dat de resultaten hiervan dan ook minder betrouwbaar zijn.

Methode geslachtsbepalingen

Geslachtbepaling op basis van bepaalde uiterlijke kenmerken van botten houdt in dat de mate van geslachtsontwikkeling bij volwassenen wordt uitgedrukt in een sexualisatiegraad. Deze loopt van -2 (zeer vrouwelijk) tot +2 (zeer mannelijk) en wordt toegekend aan verschillende vaste anatomische kenmerken op bekken, schedel en onderkaak. De betrouwbaarheid van de methode⁹ is direct gerelateerd aan het aantal anatomische geslachtskenmerken dat per skelet kan worden beoordeeld, hoewel niet ieder geslachtskenmerk even duidelijk te onderscheiden is. De betrouwbaarheid van de metingen neemt dus toe naarmate meer metingen per skelet kunnen worden gedaan. Vanwege de rol van het bekken in de voortplanting, geldt deze als meest betrouwbare geslachtsindicator. De onderkaak daarentegen wordt, met name als het gaat om Nederlandse collecties, gezien als een slechts beperkt betrouwbare geslachtsindicator.

Het voornaamste metrische onderscheid tussen de geslachten is de algemene grotere robuustheid van het mannelijke skelet. Helaas is bij deze vorm van geslachtsbepaling minder consensus onder fysisch antropologen over de precieze grenzen tussen de geslachten. Bovendien zijn dit soort metrische geslachtsverschillen veel meer populatie afhankelijk en gevoelig voor aandoeningen en afwijkingen in het skeletmateriaal.

Voor alle skeletten die in de zomer van 2006 zijn verzameld zijn dan ook, waar mogelijk, metingen gedaan. Zo wordt een bredere basis gelegd voor onderlinge vergelijking, zodat de foutmarge bij geslachtsbepalingen die op basis van deze (metrische) methode zijn verkregen, zo klein mogelijk kan worden gehouden.

Methode leeftijdsbepalingen

Bij de leeftijdsbepaling van de skeletten werd met zoveel mogelijk factoren rekening gehouden. Gebitseruptie is alleen voor het bepalen van leeftijden van kinderen van waarde. De mate van verbening van het axiale skelet¹⁰ en het stadium van de epifyseaire¹¹ sluiting van de pijpbeenderen beperkt zich echter niet alleen tot de jeugd, maar kan ook voor volwassenen worden bepaald. Ook hier geldt natuurlijk weer hoe meer indicatoren gebruikt worden, hoe nauwkeuriger en betrouwbaarder de leeftijdsbepaling zal zijn. Helaas waren, vanwege de slechte staat waarin het merendeel van de in 2006 opgegraven skeletten verkeerde, in de meeste gevallen slechts één à twee van deze indicatoren voorhanden. Bovendien betrof de hoofdindicator voor het bepalen van leeftij-

⁸ Op basis van grootte.

⁹ Morfologische methode zoals vastgelegd in het WEA (Workshop of European Anthropologists), 1980.

¹⁰ Het axiale skelet omvat wervelkolom, schedel, ribben en borstbeen.

¹¹ Gewrichtsuitende waar de groei van het bot plaatsvindt.

den aan de hand van dit skeletmateriaal in de meeste gevallen de sluiting van de schedelnaden. Van de vier gebruikelijke indicatoren is dit echter, vanwege de kans op afwijkingen zoals premature sluiting, de meest beperkte. Om dit gebrek te compenseren, is daarom ook hierbij gebruik gemaakt van alternatieve methoden¹² om de skeletleeftijd te benaderen. Uiteindelijk werd ook nog rekening gehouden met de gebitsslijtage van elk individu. Aangezien deze indicator echter zeer afhankelijk is van externe factoren zoals het voedingspatroon, werd deze niet direct toegepast maar gebruikt als controle-middel op de middels andere methoden verkregen leeftijden.

Methode lengtebepalingen

Voor het bepalen van de staande levende lichaamslengte kon de voorkeursmethode¹³ helaas niet worden toegepast, omdat de kwaliteit van het skeletmateriaal te slecht was. Daarom is een andere methode toegepast die met behulp van regressiecalculaties de staande levende lichaamslengte bepaalt aan de hand van de lengtes van de lange pijpbeenderen, bij voorkeur die uit de benen.¹⁴

Vanwege het grote aantal incomplete lange pijpbeenderen is tevens een methode gehanteerd die gebruikmaakt van de afstanden tussen vaste anatomische markers (zoals de plaats op een bot waar een bloedvat naar binnen gaat) op incomplete lange pijpbeenderen.¹⁵ Hiermee kan alsnog de totale lengte van het betreffende pijpbeen worden bepaald, waarna via bovengenoemde rekenmethode toch nog de uiteindelijke staande levende lichaamslengte kan worden benaderd. Hierbij moet echter rekening worden gehouden met het feit dat regressiecalculaties een standaarddeviatie¹⁶ in zich herbergen en dat deze, indien meerdere methoden worden doorlopen, exponentieel zal toenemen. Bovendien zijn de dimensies van de te gebruiken anatomische markers geenszins universeel gelijk en daarmee deels subjectief. Dit is echter gedeeltelijk gecompenseerd door de methodes die zijn gebruikt op de incomplete lange pijpbeenderen, ook toe te passen op die paar complete lange pijpbeenderen die er waren, om het een en ander met elkaar te kunnen vergelijken. Hiermee kon in ieder geval worden vastgesteld dat één van de gebruikte markers structureel afweek van de vastgestelde dimensies. Hoewel deze afwijking is meegenomen in de uiteindelijke lengtebepalingen, blijft de methode als geheel slechts marginaal betrouwbaar. Door middel van deze methode verkregen resultaten moeten dan ook worden gezien als een indicatie.

¹² Methode van Todd en Lyon (1924) als alternatief voor schedelnaden, en de methode van Işcan (1986) voor de verbening van de ribuiteinden.

¹³ Methode van Fully (1956).

¹⁴ Methoden van Trotter en Gleser (1952, 1958) voor zowel mannen als vrouwen en Breitingen (1937) voor mannen.

¹⁵ Methode van Steele (1970).

¹⁶ De gemiddelde afwijking van het gemiddelde.

Overige gegevens

Overige metrische waarnemingen die zijn gedaan, zijn gebaseerd op één en dezelfde bron.¹⁷ De voornaamste methode hierin is de craniële index, waarbij de schedel wordt gemeten en de vorm wordt bepaald. Helaas was de staat van de schedels dermate slecht dat slechts in vier gevallen een craniële index kon worden vastgesteld.

Voor het vaststellen van pathologische en andere afwijkingen werd een breed assortiment van literaire bronnen gebruikt.¹⁸ De verkregen resultaten zijn onder meer gecontroleerd door een senior fysisch antropoloog/archeoloog, werkzaam bij het NFI.¹⁹

Resultaten geslachtsbepaling en demografie

Hoewel het geringe aantal skeletten waarvan het geslacht kon worden bepaald de representativiteit niet bevordert, valt op dat er een onevenredig groot aantal mannelijke individuen is gevonden: zeven mannen tegenover drie vrouwen. Van de overige twee volwassen individuen kon het geslacht niet met zekerheid worden vastgesteld, maar zelfs als deze beiden vrouwen bleken te zijn, dan nog zouden de mannen oververtegenwoordigd blijven: 7/5. Er zijn echter wel aanwijzingen dat het individu dat in het veld moest worden achtergelaten een vrouw was.

Deze twaalf volwassen individuen vormen samen 92% van de ‘populatie’. Het enige andere individu betreft een kind dat maximaal 2 jaar oud is geworden. De gemiddelde sterfteleeftijd van deze groep volwassenen lag rond de 31 jaar.

Resultaten lichaamslengte

De staande levende lichaamslengte die kon worden berekend volgens de beschikbare methoden bleek voor de mannen uit te komen op gemiddeld 169,0 cm (naar Breitinger), 171,8 cm (naar Trotter & Gleser, zonder leeftijdscorrectie) en 170,3 (naar Steele). Voor de vrouwen was dit gemiddeld 166,0 cm (naar Trotter & Gleser, zonder leeftijdscorrectie) en 163,5 (naar Steele).

Voor alle drie de vrouwelijke individuen kon de staande levende lichaamslengte worden bepaald, maar door het kleine aantal geeft dit een vertekend beeld (een gemiddelde lichaamslengte van ver boven de 1,60 meter). Twee lengtes vallen in het verwachtingspatroon waaraan ook skeletten van vrouwen die zijn opgegraven bij het Minderbroedersklooster²⁰ voldoen: $\pm 1,60$ meter. Eén vrouwelijk individu valt met een staande levende lichaamslengte van circa 1,72 meter echter ver buiten dit verwachtingspatroon. Onder de mannelijke individuen zijn geen opvallend afwijkende lengtemetingen ge-

¹⁷ Bass 1995.

¹⁸ Bass 1995; Brickley & McKinley 2004; Brothwell 1981; Maat & Mastwijk 2004; Mays 1998; Steckel *et al.* 2006; Ubelaker 1999; White & Folkens 2005.

¹⁹ Nederlands Forensisch Instituut.

²⁰ Opgraving Buytinkterrein (Voorstraat/Visstraat), ROB 1982.

daan. Zowel de gemiddelde staande levende lichaamslengte (bij alle methoden rond de 1,70 meter) als de individuele lengtes zijn vergelijkbaar met de verwachte waarden, alsmede de gemiddelde staande levende lichaamslengte van de Minderbroederscollectie: $\pm 1,70$ meter.

Concluderend kan worden vastgesteld dat, één individu uitgezonderd, de staande levende lichaamslengte van de personen die in de late middeleeuwen op het 'Combibadterrein' leefden, overeenkomt met die van het Minderbroedersklooster en met skeletmateriaal uit andere Nederlandse collecties uit dezelfde tijdsperiode.²¹

Resultaten craniële index

Zoals reeds aangegeven, was het slechts voor vier schedels mogelijk een craniële index te berekenen, waarbij het drie mannelijke individuen betrof en één vrouw. Opvallend is dat de craniële index ruim afwijkt van de gemiddelde mannelijke craniële index van de Minderbroedercollectie: 75,2 tegenover 81,2 en daarmee niet brachycraan (relatief ronde schedelvorm) maar mesocraan (gemiddelde schedelvorm, meer ovaal) is. Hiermee voldoet het echter wel aan het verwachtingspatroon voor het merendeel van Nederland. Voor het enige vrouwelijke individu waarbij de craniële index kon worden vastgesteld, lag deze, met een brachycrane index van 82,8 wel binnen de marges van de Minderbroederscollectie.

Resultaten paleopathologie

Aangezien het om slechts een klein aantal skeletten gaat, is het spectrum van aangetroffen ziektebeelden niet erg breed en kan daarom niet gezien worden als representatief. Na uitgebreid onderzoek van de in 2007 opgegraven skeletten zal echter een betrouwbaarder beeld ontstaan dat, zeker in vergelijking met de Minderbroederscollectie, tot bepaalde inzichten kan leiden.

Mechanische traumata

Het eerste wat opvalt, is het bijna geheel ontbreken van afwijkingen ten gevolge van mechanische traumata, zoals botfracturen. Op een geval van spondylolysis na zijn er verder geen evidente gevallen geconstateerd. Spondylolysis kan worden omschreven als een losse wervelboog welke is afgebroken door het te sterk aanspannen van rugspieren bij zware arbeid. In vergelijking met de drie waargenomen gevallen in de Minderbroederscollectie is dit, gezien het grote verschil in het totaal aantal opgegraven individuen, echter wel een aanzienlijk hogere frequentie voor het skeletmateriaal van het Combibadterrein.

Wervel met spondylolysis - de wervelboog zit los, maar is voor de foto even vastgezet met een stukje kleefgum (foto: Bureau MZA).

²¹ Maat et al. 1998, 15.

Twee skeletten toonden afwijkingen met een onduidelijke oorzaak. De mogelijkheid dat deze het gevolg zijn van mechanische traumata is dan ook niet uit te sluiten. De afwezigheid van overige afwijkingen die tot deze groep behoren, zoals ‘geboortelittekens’ (beschadigingen van het schaamgewricht, meestal door zware bevallingen) en heupdislocaties (het uit de kom schieten van het heupgewricht), is grotendeels te verklaren door de slechte staat van de skeletten. Botfracturen zouden desondanks wel waargenomen moeten kunnen worden. Het ontbreken hiervan betekent dus waarschijnlijk dat ze daadwerkelijk niet voorkomen.

Infectieziekten

Hetzelfde geldt voor botaandoeningen ten gevolge van specifieke infectieziekten (zoals tuberculose) waarvoor op geen van de skeletten aanwijzingen zijn gevonden. Aspecifieke infecties zijn daarentegen wel aangetroffen, zij het wederom in zeer beperkte mate. Het gaat dan om één geval van periostitis (beenvliesontsteking) en één van osteomyelitis (beenmergontsteking), beide aangetroffen op een rechter scheenbeen. Bij de persoon die aan osteomyelitis leed, was ook het kuitbeen vervormd door de omvang van de infectie. Hiermee is de algemene infectiedruk onder het skeletmateriaal van het Combibadterrein echter wel groter dan die bij de Minderbroederscollectie: 8% tegenover 4%.

Gezien het verschil in omvang van beide collecties is ook het verschil in het aantal keren dat osteomyelitis voorkomt, 1 tegenover 3, overduidelijk. In tegenstelling tot de Minderbroederscollectie zijn er bij de in 2006 opgegraven skeletten echter geen gevallen van purulente arthritis (etterende arthritis van een gewrichtsuitende) geconstateerd.

Aantasting (dik, bobbelig en gaatjes structuur) van het scheenbeen en kuitbeen als gevolg van beenmergontsteking (foto: Bureau MZA).

Gewrichtsaandoeningen

Het merendeel van de waargenomen botaandoeningen had betrekking op de gewrichten. Het betrof enkel degeneratieve, niet infectieuze gewrichtsaandoeningen (bijvoorbeeld slijtage door aanleg of door chronische overbelasting). Vertebral osteophytosis (botveranderingen ten gevolge van versleten tussenwervelschijven), de in de Minderbroederscollectie meest voorkomende variant, werd op skeletmateriaal van het Combibadterrein niet geconstateerd, hoewel dit waarschijnlijk in grote mate het resultaat is van de slechte staat van het botmateriaal en dus ook van de tussenwervelschijven. Een andere degeneratieve ziekte van de wervelkolom, vertebral osteoarthritis (versleten facetgewrichtjes van de wervelbogen), werd daarentegen bij 57% van de volwassen individuen die hier op konden worden onderzocht geconstateerd. Per leeftijdsgroep

komt dit erop neer dat geen van de onderzochte 20-30 jarigen en alle onderzochte 30-40-50 jarigen aan deze aandoening leden. Dit in tegenstelling tot de Minderbroederscollectie, waar een groot deel van deze jongere leeftijdsgroep wel dergelijke afwijkingen vertoonde.²² Dergelijke slijtage van gewrichten kan ook elders in het lichaam plaatsvinden, zoals in kaak, armen, benen, handen en voeten, onder de noemer periferaal osteoarthritis. Bij de skeletten die in 2006 zijn opgegraven, is een dergelijke aandoening echter maar bij één individu geconstateerd. In dit geval ging het om ernstige aantasting van de vingers. Aangezien bij deze persoon eveneens vertebraal osteoarthritis was geconstateerd en de leeftijdsbepaling een indicatie gaf van een jonge dertiger, lijkt het waarschijnlijk dat het in dit geval draait om Reumatoïde arthritis.

Een aandoening die de bovengenoemde aandoeningen op latere leeftijd kan maskeren is diffuse idiopathische skeletale hyperostosis (DISH, ook wel de ziekte van Forestier). Bij deze ziekte van onbekende oorzaak verbenen bindweefselstructuren en soms ook kraakbeenstructuren naarmate de leeftijd vordert. Over het algemeen wordt deze ziekte in verband gebracht met een welvarend dieet²³ en geldt daarom als een welvaartsziekte. Van de acht individuen die op deze aandoening konden worden onderzocht is de ziekte bij één individu vrijwel zeker vastgesteld, wat neerkomt op 12,5%. Aanzienlijk lager dan de 19% in de Minderbroedercollectie maar hoger dan de 8% van de Delftse bevolking uit dezelfde tijd,²⁴ hoewel ook hier terdege rekening moet worden gehouden met de (beperkte) omvang van de verschillende collecties.

Aanwijzingen voor andere gewrichtsafwijkingen, zoals jicht, werden niet gevonden, noch enige vorm van ‘sero-negatieve arthropathieën’ (Von Bechterew syndroom, Reiter syndroom en psoriatische arthritis). Deze afwezigheid is echter niet vreemd gezien de relatieve zeldzaamheid van deze aandoeningen.

Wervel met DISH: verbeend uitsteeksel - zijkant (foto: Bureau MZA).

Deficiëntieziekten

De skeletten van volwassen individuen vertoonden geen botafwijkingen die kunnen duiden op de aanwezigheid van deficiëntieziekten (ziekten veroorzaakt door gebrek aan bepaalde voedingsstoffen, zoals Engelse ziekte en scheurbuik). Bij het jonge kind daarentegen werd cribra orbitalia aangetroffen (een poreus oogkaskak) en hoewel deze botafwijking tegenwoordig niet langer direct gerelateerd wordt aan chronische bloedarmoede (bijvoorbeeld als gevolg van ijzergebrek door een onvolledig dieet of door een chronische parasitaire infectie), duidt het desalniettemin op de mogelijkheid dat deze

²² Maat et al. 1998, 22.

²³ Maat & Mastwijk 2004, 16.

²⁴ Maat et al. 1998, 23.

aandoening aanwezig was.²⁵ Andere aanwijzingen die een dergelijke interpretatie in dit geval zouden kunnen ondersteunen, werden echter niet aangetroffen.²⁶ Het is dus ook niet mogelijk op grond hiervan de doodsoorzaak van deze peuter vast te stellen.

Links: graf (met deksel) van een peuter (foto: Bureau MZA).

Rechts: het graf van de peuter na het lichten van de deksel en het schoonmaken van de botjes (foto: Bureau MZA).

Tumoren

Op de skeletten die in 2006 zijn opgegraven, zijn geen botafwijkingen aangetroffen die gerelateerd zijn aan tumoren. De over het algemeen meest voorkomende tumor is het osteoom (een goedaardig gezwel), welke veelal voorkomt op het buitenoppervlak van het schedeldak.²⁷ Gezien de slechte staat van de meeste schedels is het echter goed denkbaar dat de afwezigheid van dit type gezwel hierdoor onopgemerkt is gebleven. Ook de slechte conservering van veel gewrichtsuitenden en wervellichamen kan eenzelfde gevolg hebben voor het wel of niet aantreffen van andere typen tumoren.²⁸

²⁵ Lewis & Roberts 1997, Goodman & Martin 2002.

²⁶ e.g. enamel hypoplasia.

²⁷ Maat et al. 1998, 18.

²⁸ e.g. enchondroom.

Aangeboren afwijkingen

Tenslotte zijn bij twee van de dertien volwassen individuen van het Combibadterrein aangeboren afwijkingen aangetroffen die betrekking hebben op de wervelkolom. De eerste betreft een geval van complete sacrale spina bifida occulta (sluitingsdefect van wervelbogen, het zogeheten ‘openruggetje’. Als tijdens het leven de rughuid boven zo’n botdefect echter gesloten is, leidt dit vrijwel nooit tot klachten), waarbij ook de wervelboog van de vijfde lendenwervel niet volledig gesloten/gevormd was.

De tweede afwijking betrof de lumbalisatie van de twaalfde borstwervel (de borstwervel ter plaatse van de overgang van borstwervels naar lendenwervels lijkt qua bouw op de lendenwervels maar hoort daar qua positie nog niet bij). Deze afwijking komt vaak voor maar geeft zelden klachten.²⁹

Zoals vermeld, kan van een kleine collectie skeletten zoals die van het Combibadterrein (2006), niet worden verwacht dat alle frequent voorkomende ziektebeelden en (aangeboren) afwijkingen ook daadwerkelijk aanwezig zijn. Meerdere veel voorkomende bot-aandoeningen zijn dan ook inderdaad niet waargenomen op dit skeletmateriaal, maar waarschijnlijk zal het beeld veranderen zodra het skeletmateriaal dat in 2007 onder de Amnesty Internationalweg is opgegraven, is onderzocht.

Begraafplaats 2007

Na de archeologische ontdekking van de begraafplaats in de zomer van 2006 was het evident dat tijdens de geplande rioolwerkzaamheden in 2007 onder de Amnesty Internationalweg bij het voormalige Combibadterrein meer graven zouden worden gevonden. De positie van de kerktoeren gaf aan dat de riolering het zuidelijke deel van

De graven onder de Amnesty Internationalweg, voorjaar 2007 (foto: Bureau MZA).

²⁹ Maat et al. 1998, 22.

de begraafplaats zou doorsnijden. Dat de zuidkant of zonkant van kerken destijds de populairste kanten waren om begraven te worden, is bekend (zoals ook uit de opgravingen op het 'MOKveld' is gebleken). Aangenomen werd dan ook dat de begraafplaats in dit deel intensiever gebruikt was geweest. Er werd echter ook rekening gehouden met vergaande verstoring door eerdere rioolwerkzaamheden. Het eerste bleek een correcte aanname, het tweede gelukkig niet. In totaal (2006 en 2007) zijn tot nu toe de skeletten van zeker 140 individuen geborgen. In de zomer van 2007 zal een grondige morfologische en metrische analyse van deze individuen aanvangen. Hoewel het nog geruime tijd zal duren voordat de eerste resultaten hiervan voorhanden zijn, kunnen nu al wel een paar voorlopige conclusies worden getrokken.

De fysisch antropoloog tekent het skelet op schaal en noteert onderzoeksgegevens op een zogeheten 'grafformulier' (foto: Bureau MZA).

Mannen, vrouwen en kinderen

Zoals te verwachten valt met een dergelijke hoeveelheid skeletten, lijkt het aantal mannelijke en vrouwelijke individuen evenredig te zijn verdeeld, zeker in vergelijking met de wat vertekende verhouding die de zomercampagne van 2006 opleverde. Ook kinderen zijn in het zuidelijke deel van de begraafplaats beter vertegenwoordigd, hoewel nog niet in de aantallen die te verwachten zijn in een pre-industriële samenleving.

Kinderen zijn voornamelijk in de bovenste gebruikslagen van de begraafplaats aangetroffen. Aangezien de onderste lagen beter geconserveerd waren (en de skeletten van kinderen daar zeker goed bewaard zouden zijn gebleven als ze daar ook hadden gelegen) lijkt dit een daadwerkelijk verschil in gebruik. Kinderen werden tussen en naast volwassenen begraven. Op deze begraafplaats is geen apart gedeelte voor kinderen aangetroffen.

Graf van een volwassene met daarnaast het grafje van een kind (foto: Bureau MZA).

Pathologie

In het veld zijn slechts enkele botaandoeningen waargenomen. Het ging om duidelijk waarneembare afwijkingen als fractures en vergroeiingen. Naar verwachting zal het aantal waarnemingen van aandoeningen fors toenemen nadat het botmateriaal in het laboratorium is geanalyseerd. In de eerste plaats zal het dan gaan om veel voorkomende pathologieën zoals fractures, infecties en gewrichtsslijtage. De frequenties waarin deze voorkomen, zullen een goed beeld schetsen van de gezondheid van de bevolking destijds. Ook minder voorkomende aandoeningen zullen in frequentie toenemen naarmate het aantal onderzochte individuen stijgt.

Leeftijden

Evenals in de kleine groep individuen die in de zomer van 2006 is opgegraven, lijkt ook in de groep die onder de Amnesty Internationalweg werd aangetroffen het aantal jongvolwassenen (18-25 jaar) een uitzonderlijk groot deel van het totale aantal volwassenen uit te maken. Tevens bleek een aanzienlijk aantal tieners (12-18 jaar) aanwezig.

Hierdoor zal naar alle waarschijnlijkheid de gemiddelde leeftijd wederom laag uitvallen (± 30 jaar). Dit zal onder meer van invloed zijn op het soort pathologieën dat zal worden aangetroffen. Gewrichtsslijtage zal een relatief kleiner aandeel vormen van het totaal aan botandoeningen.

Graf van een tiener (foto: Bureau MZA).

Doodsoorzaak

De verwachting is dat het merendeel van deze tieners en jongvolwassenen vrouwen betreft, aangezien zwangerschap voor deze leeftijdsgroepen de voornaamste risicofactor voor overlijden was (tenzij er sprake was van een gewapend conflict, dan is de verwachting eerder dat het merendeels om mannen gaat). De vondst van minimaal twee jonge vrouwen die mogelijk tijdens de zwangerschap of in het kraambed zijn gestorven lijkt dit verwachtingspatroon te onderbouwen. Beiden waren samen met het (ongeboren) kind begraven. Bij de eerste vrouw werden botjes van een baby gevonden in de buikstreek (prenataal?) en bij de tweede lagen ze duidelijk tussen de rechter arm en ribben (neonataal?). Beide vrouwen lagen in de onderste gebruikslaag van de begraafplaats. De vraag is nu of de afwezigheid van beenderen van baby's bij andere jongvolwassenen individuen een gevolg is van verschil in conservering, in grafitueel, in doodsoorzaak of dat ze bij andere mogelijke gevallen niet als zodanig zijn herkend.

Grafkisten

Net als tijdens het onderzoek in 2006 is ook bij de opgraving van 2007 weinig onderlinge variatie gevonden in de opbouw van de kisten. Op een vijftal boomstamkisten na lijken alle individuen te zijn begraven in een simpele trapeziumvormige kist (twee rechte zijwanden met aan de kopse kant een wand die breder is dan die aan de kant van de voeten). Bij vrijwel alle kisten werd op de bodem een serie dwarslatjes aangetroffen. Slechts bij één van de overige kisten werden daadwerkelijk de resten van een volledige bodem aangetroffen. Bij kisten waar helemaal geen bodem werd aangetroffen, lijkt het het meest waarschijnlijk dat ook hier gebruik is gemaakt van (inmiddels vergane) dwarslatjes.

De wanden van de kist werden aan elkaar bevestigd door middel van houten pennen. De lattenbodems werden rechtstreeks in de wanden geplaatst. Slechts in één kist is een serie spijkers aangetroffen. Deze konden echter niet direct met de constructie van de kist in verband worden gebracht.

Over het algemeen oogt het kisthout op de diepere gebruikslagen van de begraafplaats dikker/massiever dan dat op de hogere lagen. Dit kan echter te maken hebben met het verschil in conservering, dat ook bij het botmateriaal evident was (de diepste lagen waren het best geconserveerd). Analyse van het hout afkomstig van graven aan de noordkant van de kerk (2006) wees uit dat het voornamelijk ging om elzen- en eikenhout.³⁰ Naar verwachting zal dit ook het geval zijn voor de meest recent opgegraven kisten.

Kist met een bodem van latjes (foto: Bureau MZA).

³⁰ Voorlopige resultaten BIAx Consult Zaandam, 2007.

Het hout van sommige kisten leek ‘tweedehands’ te zijn. Er zijn namelijk enkele aanwijzingen dat het hier gaat om hergebruikt (scheeps)hout.³¹ Of dit een algemeen gebruik was op deze begraafplaats zal moeten blijken uit verdere analyse van het hout. Het duidelijkste voorbeeld van hergebruik is de enige massieve kistbodem die is aangetroffen. Dat juist dit deel van de kist bestond uit hergebruikt hout bewijst wederom de beperkte waarde die aan dit kistdeel werd gehecht.

Zijkant van een grafkist. De gaten in het hout wijzen op een andere functie van het hout voordat het een grafkist werd (foto: Bureau MZA).

Plaatsgebrek en herbegraving

Intensief gebruik van een begraafplaats kan tot gevolg hebben dat oudere graven doorgraven worden bij de aanleg van nieuwere. Ook de vraag of, en zo ja de mate waarin de plek van oude graven was gemarkeerd, kon hierbij een rol spelen. Bij slechts één graf is een aanwijzing gevonden die zou kunnen duiden op een grafmarkering, met in dit geval een houten crucifix.

Ook bij de begraafplaats van deze nederzetting is sprake van vergravingen toen deze nog in gebruik was. In totaal zijn tijdens de opgraving zeker vijf gevallen van vergraving geconstateerd en één mogelijke. In drie van die gevallen ging het om de onderbenen van een individu die later als bundel zijn teruggeplaatst in de originele grafkist. In één geval ging het om een schedel welke in de nieuwe grafkuil was geplaatst. In de laatste twee gevallen is de originele begraving niet teruggevonden, slechts de botten in de nieuwe context. In het eerste geval draaide het om een schedel en pijpbeenderen van één of meerdere individuen, die opgestapeld waren op de twee (latere) naast elkaar begraven kisten. In het tweede geval om het vrijwel volledige skelet van één individu dat als bundel in de kist (aan de kopse kant) van een ander individu is geplaatst.

³¹ In sommige kisten zaten vreemde gaten in de lange zijden. Hergebruik van (scheeps)hout was echter niet ongebruikelijk.

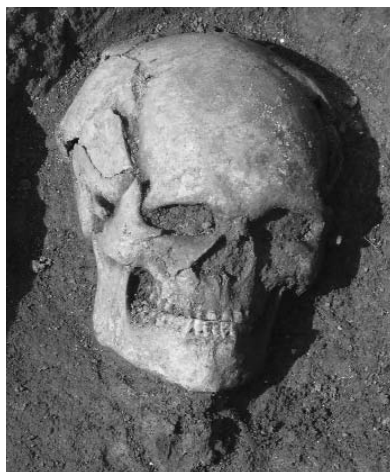
De graven liggen dicht op elkaar. Onder het nog niet opgegraven loopvlak lagen nog meer graven (foto: Bureau MZA).

Vervolgonderzoek

De skeletten die in 2007 zijn opgegraven onder de Amnesty Internationalweg zullen zoals gezegd allemaal nog een nauwkeurig onderzoek ondergaan.

Om de onderzoeksresultaten van de skeletten van 2006 en de nog te onderzoeken skeletten van 2007 beter te kunnen interpreteren, zullen ook de gegevens van de onderzochte menselijke resten die zijn opgegraven op het 'MOKveld' (ROB, 1990) worden opgevraagd. Samen met de gegevens van het skeletmateriaal van het Minderbroedersklooster zal het een goed beeld schetsen van de gezondheid van de laatmiddeleeuwse Dordtse burgerij in de stad en in enkele van de omliggende dorpen.

Daarnaast wordt rekening gehouden met de mogelijkheid in de toekomst DNA-onderzoek uit te voeren. Daartoe zullen tanden en kiezen worden 'getrokken', welke vervolgens steriel en gekoeld zullen worden bewaard. Ook is de mogelijkheid om een gezichtsreconstructie te laten maken groter geworden na de opgravingen in 2007, waarbij in de diepere en beter geconserveerde lagen van de begraafplaats meerdere complete schedels zijn gevonden. Het verleden van Dordrecht zal hiermee een gezicht kunnen krijgen.

Boven: intacte schedel uit een oudere (diepere) laag van de begraafplaats. Deze schedel zou in aanmerking kunnen komen voor een gezichtsreconstructie (foto: Bureau MZA).

Links: vrijwel compleet skelet met een intacte schedel, mogelijk eveneens geschikt voor het laten maken van een gezichtsreconstructie (foto: Bureau MZA).

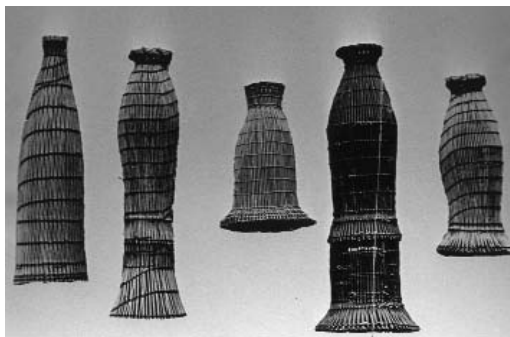
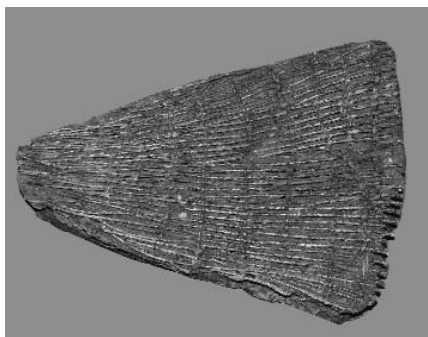
Waterlopen

De vindplaats is gebouwd op een kruispunt van twee waterwegen. Ten noorden lag een zijtak of meander van de Dubbel. Aan de westkant van de kerk stond een veenkreekje in verbinding hiermee. Het veenkreekje was een smal waterloopje dat waarschijnlijk voor de afwatering van overtollig grond- en regenwater zorgde vanuit het achterliggende veengebied. Hoe het precies in elkaar zit, is nog niet helemaal duidelijk, maar het lijkt erop dat parallel aan de zijtak/meander van de Dubbel een gracht is gegraven die hier geen directe verbinding mee had. De waterafvoer / toevoer werd mogelijk geregeld door duikers (zie onder). De veenkreek werd gekanaliseerd en mondde uit in de gegraven gracht.

Visfuik of korf?

In één van de waterlopen werd een voorwerp gevonden dat erg op een fuik leek. De vondst werd in zijn geheel gelicht met behulp van een dikke plaat. Gewoon oprapen zou namelijk enkel leiden tot een zakje vol versnipperde takjes. Daarna moest de ‘fuik’ worden geconserveerd. Het werd naar Delft gebracht voor een vriesdroogbehandeling.³² Vervolgens werd de vondst naar Zaandam vervoerd waar het verder werd onderzocht. Het bleek te gaan om een ‘fuik’ van eenjarige wilgentwijgen, die in de winter zijn gesneden. De vondst is waarschijnlijk niet helemaal compleet, de zogeheten ‘keel’ in de punt ontbreekt.³³

Omdat vooralsnog niet bekend was welke vissoort met deze fuik werd gevangen, werd in het tijdschrift DiEP-Magazine³⁴ vervolgens een lezersvraag uitgezet. Hopelijk zou dit reacties opleveren van mensen die meer verstand hebben van visvangst dan de gemiddelde archeoloog. De redactie kreeg twee reacties binnen: palingfuik en prik- of aalkorf. In de meest uitgebreide reactie³⁵ werd aangegeven dat het er allereerst toe doet van welk materiaal de fuik is gemaakt: van riet of van wilgentwijgjes. Gaat het inderdaad om wilgentwijgjes, dan is de ‘fuik’ waarschijnlijk een ‘korf’. Nog tot in het begin van de 20ste eeuw werden namelijk verschillende viskorfjes van gevlochten wilgentenen gebruikt bij het vangen van verschillende soorten vis. Zo bestonden er bijvoorbeeld aalkorven en prikkorven. Op een meegeleverde foto was een aantal van dergelijke korven te zien. Het opgegraven korfje lijkt inderdaad erg op enkele van de op de foto afgebeelde vangtuigen. Het zou dan ook niet verbazen als de ‘fuik’ een middeleeuwse ‘aalkorf’ is.

Links: visfuik of -korf (foto: Bureau MZA).

Rechts: aalkorven zoals die tot in het begin van de 20ste eeuw nog werden gemaakt (foto: collectie Natuur- en Vogelwacht).

³² Archeoplan Eco.

³³ BIAx Consult Zaandam, 2007.

³⁴ Nummer 5.

³⁵ R. Haan, correspondentie per e-mail, mei 2007.

Duikers

Een meter of vijftig ten noordwesten van de (kerk)toren werd een vreemd voorwerp gevonden: een noord-zuid georiënteerde gekliefde en uitgeholde boomstam van ruim elf meter lang, bestaande uit twee helften, verbonden met houten pennen en gevlochten (wilgen)twijgen. Aan één van de uiteinden van dit object werd een merkwaardige vondst gedaan: een complete schedel van een varken. De schedel is echter niet normaal: in de onderkaak zit een buitengewoon groot gat met botwoekeringen er omheen. Het resultaat van een enorm gezwel, waar het beest in ieder geval enige tijd mee heeft doorleefd!

Linksboven: elf meter lange duiker, gemaakt van een uitgeholde beuk.

Rechtsboven: houten pennen met gevlochten twijgen verbonden de bovenste helft van de duiker met de onderste helft.

Links: schedel van een varken dat onder een uiteinde van de duiker lag. Het varken heeft nog enige tijd geleefd met een gezwel aan de onderkaak (foto's: Bureau MZA).

In een dwarsprofiel door de bodem was nog te zien hoe groot de kuil was die destijds werd gegraven om de boomstam in te leggen. In de grond rondom en boven deze duiker werd aardewerk gevonden dat kon worden gedateerd in de 12e eeuw.

Een stukje verderop werd, evenwijdig aan de eerste, een tweede uitgeholde boomstam gevonden. Deze was circa zes meter lang en had soortgelijke, doch iets minder fraaie verbindingen.

We noemen de uitgeholde boomstammen vooralsnog ‘duikers’ (waterdoorgangen ergens onderdoor, om water in of uit te laten). Of het systeem bedoeld was als afwaterings- of bevoeiingssysteem is onbekend, maar vlakbij de langste duiker werd zoals gezegd een door mensenhanden gegraven geul (gracht) aangetroffen waarin de duikers leken uit te monden. Aan de noordkant van de duikers werd de natuurlijke waterloop aangetroffen. In dat geval werd misschien water vanuit deze natuurlijke waterloop in de gegraven waterloop gebracht, wellicht voor het kweken van vis, ten behoeve van pre-industrieel gebruik zoals het verven van wol, of gewoon om drink- en irrigatiewater dicht bij huis te hebben.

Duikers zijn niet veel aangetroffen bij archeologische onderzoeken en slechts twee exemplaren elders in Nederland zijn bewaard gebleven, maar niet uit 14/15e-eeuwse context. Daarom wordt de langste duiker/overlaat geconserveerd en gerestaureerd en zal deze vanaf 2008 permanent te bewonderen zijn in Ridderkerk, in het regiokantoor van het Waterschap Hollandse Delta. Een gedeelte van de kleinste duiker zal in de toekomst te zien zijn in Museum Twintighoeven.

Datering duiker

Van de langste duiker is een monster genomen voor dendrochronologisch onderzoek. Bij deze dateringsmethode wordt gekeken naar de jaarringen in het hout. De (groei)ringen van het monster worden vergeleken met standaard kalenderreeksen die zijn vervaardigd op basis van de groeiringen uit verschillende monsters (bijvoorbeeld uit balken van monumentenpanden) van eenzelfde houtsoort, afkomstig uit dezelfde (bekende) periode.

De duiker bleek van beukenhout te zijn. De verwachting was dat er een datering van vóór 1421 uit zou komen, maar groot was de verbazing toen de uitslag kwam: 1447 AD! Hoe kan dat?

Het monster is gemeten tot en met de wankant (= buitenste/jongste ring). In dat geval is er geen marge van plus of minus zoveel jaren, maar is de datering in principe tot op het jaar nauwkeurig. De vraag is echter hoe betrouwbaar de datering is. Statistisch en visueel zag het er wel goed uit, maar het is gebaseerd op maar 1 monster (dus geen replicatie mogelijk om de datering te bevestigen). Ten tweede zijn er van beuk veel minder kalenders. Vaak dateert beuk goed met eikenkalenders. In dit geval dateerde het houtmonster van de duiker helemaal niet met beukenkalenders maar alleen met eikenkalenders. Dat

is dus een goede reden om een slag om de arm te houden ten aanzien van de datering.³⁶ Als er meer (geschiede) monsters zijn, lukt het misschien om een werkelijk betrouwbare datering te krijgen. Daar wordt op het moment van het ter perse gaan van dit boek dan ook aan gewerkt.

Wat betreft de duiker is het dus nog niet zeker of deze van vóór of na 1421 is. Het vermoeden bestond dat de duiker van vóór 1421 moest zijn, omdat het dorp zeer waarschijnlijk te lijden heeft gehad van de vloed en werd verlaten omdat alles langere tijd nat was. Als de duiker inderdaad van ná 1421 is, dan is dat op z'n minst ook heel interessant, want het zou kunnen betekenen dat deze grote houtconstructies misschien als reactie op de gevolgen van de vloed vervaardigd zijn, om de wateroverlast het hoofd te bieden. De achtergebleven of teruggekeerde bewoners probeerden hiermee misschien het overtollige water te lozen op andere plaatsen. Misschien waren de bewoners van het dorp dus na de vloed wel druk bezig met het ontwateren van hun woonplaats om hun bestaan weer op te kunnen bouwen. Een interessante theorie, temeer daar er tot op heden vooral vanuit wordt gegaan dat de dorpen in de Groote Waard volledig onbruikbaar waren geworden en voorgoed werden verlaten...

Vlechtwerk

Een van de nog niet opgeloste vraagstukken uit deze opgraving is de functie van een stuk (wilgentenen) vlechtwerk dat tegen de oever van de zijtak/meander van de Dubbel werd aangetroffen. Van het vlechtwerk is ongeveer een halve meter teruggevonden. Het lijkt hier niet zozeer te gaan om oeverbeschoeiing, wat overigens op meerdere plaatsen langs de waterloop is teruggevonden. Wat dan wel precies de functie is, is onduidelijk. Misschien houdt het verband met de kleine duiker, waarvan een uiteinde zich in het verlengde van het vlechtwerk bevindt.

Vlechtwerk rooster; gevonden tegen de oever van het riviertje (foto: Bureau MZA).

³⁶ E-mailcorrespondentie mei 2007 met A.E.M. Hanraets, Nederlands Centrum voor Dendrochronologie St. Ring.

Een andere mogelijkheid is dat het vlechtwerk te maken heeft met de vlasproductie. Bij het vlechtwerk werd namelijk een grote hoeveelheid vlas gevonden. Vlas was in de late Middeleeuwen een zeer gewaardeerde vezelplant en de belangrijkste toepassing was de vervaardiging van textiel (linnen). Daarnaast werd het gebruikt voor het maken van (zacht) touw en werd uit de zaden lijnolie gehaald. Hoewel boeren tegenwoordig het vlas op het land laten (dauw)roten, werd ‘rivierroten’ in de late middeleeuwen zeer veel toegepast. Daartoe werden de bundels vlas gewoon in de rivier gegooid. Er moest natuurlijk wel wat voor worden gedaan om te voorkomen dat het vlas wegdreef. Daarvoor bestonden twee opties: bundels vlas met touw aan de oever vastmaken of stroomafwaarts een hekwerk of andere versperring in de rivier plaatsen.³⁷ Zo komt het vlechtwerk wel in een heel interessant daglicht te staan.

Afvaldump

De meeste losse vondsten, waaronder ook resten van gebruiksvoorwerpen van keramiek, werden gevonden in een grote kuil die zich gedeeltelijk in en aan de rand van de natuurlijke waterloop bevond, te midden van vlechtwerkbeschoeiingen. De inhoud van deze dump moet grotendeels nog worden onderzocht, maar een (globale) beschrijving van een deel van de vondsten kan al wel worden gegeven.

Keramiek

Hoewel ook het keramiekonderzoek nog niet is afgerond, kan er toch een aantal voorzichtige conclusies worden getrokken. Het grijsbakkende aardewerk en het steengoed domineren in de dump. Roodbakkend komt minder vaak voor. In tegenstelling tot het leer is de keramiek niet vooral afkomstig uit de vijftiende eeuw, maar komen ook 14e-eeuwse vormen regelmatig voor. Opvallend is ook de aanwezigheid van enkele zogenaamde Spaanse Majolica scherven. Dit soort aardewerk kenmerkt zich door een stevig grijsachtig baksel met uitbundig gekleurde versieringen. Het wordt ook wel goudluster genoemd, door de fijne dunne lijntjes goudversiering die op de vormen zijn aangebracht. De meest voorkomende vormen zijn borden en schalen, die voornamelijk voor de sier werden gebruikt. Het spreekt voor zich dat we hier met luxe waar te doen hebben. Het is dan ook geen keramieksoort die te verwachten is op een dump bij een boerenkerkje. Ter vergelijking: tijdens twee opgravingen in de binnenstad van Dordrecht (Grote Markt en Elfhuizen, 2005) is slechts één scherf Spaans Majolica aangetroffen.

Links: bijna complete Siegburg Jacoba-kan (steengoed), 1350-1425.

Rechts: fragment van een 14e-eeuwse Siegburg kruike (steengoed) met blokje (foto's: Bureau MZA).

³⁷ e-mailcorrespondentie juni 2007, met Dr. H. van Haaster, BIAAX Consult Zaandam.

Waarom precies hier luxe aardewerk wordt aangetroffen is nog niet duidelijk. Hebben we misschien met meer dan ‘maar een boerenkerk’ te maken, of is ons idee van de levensstandaard van een nederzetting in het buitengebied verkeerd? Het spreekt voor zich dat bij het uitwerken van dit onderzoek en bij het opstellen van toekomstig onderzoek de vraagstelling wat de relatie was tussen het platteland en de stad, een belangrijke rol speelt.

Middenonder een scherfje Spaans Majolica (van een bord), gevonden op het Combibadterrein. Ter vergelijking twee soortgelijke (grotere) scherven, afkomstig van het Statenplein, 1997 (foto: Bureau MZA).

Munten

Munten worden meestal niet met het blote oog gevonden. Het oog van de archeoloog wordt niet getrokken door de schitterende glans van gepoetst koper of zilver. Het zal eerder voorkomen dat een modderig grijs klontje onbewust nog verder de diepte in wordt getrapt als over het opgravingsvlak wordt gelopen. Een metaaldetector biedt dan uitkomst. Zodra de archeologen weer een nieuw niveau in de ondergrond hebben bereikt, wordt de metaaldetector doorgaans even over het vlak gehaald. Soms levert dat non-stop signalen op. Vooral in een begraafplaats, waar de planken van de kisten ooit aan elkaar waren gespijkerd...

Op het Gezondheidspark werd ook gebruik gemaakt van een metaaldetector. Daarmee is onder andere een muntspeld gevonden en elf munten: tien min of meer complete munten en één exemplaar dat inmiddels uit een zakje gruis bestaat. De conserveringsgraad van deze munt was zo slecht dat enkel kon worden opgemerkt dat het ‘een munt’ is geweest. De overige munten konden wel worden gedetermineerd.³⁸ Tien munten zijn afkomstig uit de dump die zich half in de natuurlijke waterloop bevond.³⁹ Eén munt werd gevonden in de opgehoogde aarde van de begraafplaats die in het voorjaar van 2007 werd opgegraven.

³⁸ Determinaties: J. Koonings in samenwerking met J. Pelsdonk, Geld- en Bankmuseum, Utrecht.

³⁹ Onderzoek zomer 2006.

De munt die in de begraafplaats zelf is gevonden, wekt natuurlijk als eerste de nieuwsgierigheid! Vertelt ons dit iets over de ouderdom van de begraafplaats? Als dat zo is, betekent het dat de begraafplaats al in de 11e eeuw bestond! Het betreft hier namelijk een zilveren denarius,⁴⁰ geslagen in de omgeving van Tiel, onder Hendrik III. De munt heeft een datering van 1039 tot 1056. Een vroege munt dus voor Dordtse begrippen.

Helaas echter waren munten soms honderden jaren in gebruik. Het is dus ook goed mogelijk dat de munt na langdurig gebruik pas in de 13e of 14e eeuw in de grond terecht kwam. Het enige wat deze vondst aangeeft, is dat de begraafplaats er in ieder geval al in de 11e eeuw kán zijn geweest. Maar zelfs een nog vroegere ontstaansperiode van de begraafplaats kan op grond van deze munt niet worden uitgesloten, want ook al is het onmogelijk een 11e-eeuwse munt in de 9e of 10e eeuw te verliezen, het vinden van één 11e-eeuwse munt is nog geen reden om de begindatering van een begraafplaats volledig aan op te hangen. Hoe dan ook, deze munt vertelt ons jammer genoeg eigenlijk niets...

Naast bovengenoemde denarius en de ‘verkrumelde munt’, bevinden zich verder twee mijten, twee dubbele mijten en drie niet nader op soort te determineren munten onder de vondsten. Deze koperen munten kunnen alle in de 14e eeuw worden gedateerd. Daarnaast is nog een zilveren groot gevonden, geslagen in Holland / Dordrecht, onder Albrecht van Beieren. Deze munt werd geslagen vanaf 1391 tot 1392.

De enige munt die van lood/tin is gemaakt, is een fragment van een ‘pseudomunt’.⁴¹ Het gaat om het type Tourse groot. Het hier gevonden exemplaar (gegoten in Holland) heeft een begindatering van circa 1266 en een einddatering van 1350. Tenslotte leverde ook de muntspeld een datering op. Dit voorwerpje van lood/tin (een kopie van een leeuwengroot van Lodewijk I/II), wordt gedateerd rond 1375.

voor- en keerzijde van een zilveren denarius, 1039-1056.

voor- en keerzijde van een zilveren groot, 1391-1392 (foto's: Bureau MZA).

⁴⁰ Meer lezen over betalingsverkeer in de Middeleeuwen? Zie J. Koonings en D. Paalman in DiEP Magazine, nr. 2, 2006: ‘Schatten, zwendel en handjeklap, de Munten van het Statenplein’.

⁴¹ Beter is te spreken van een ‘loden penning’. Het woord ‘pseudomunt’ doet vermoeden dat het niet om een betaalmiddel ging en dat is waarschijnlijk onjuist. Deze loden penninkjes werden wellicht gebruikt als lokaal kleingeld. Ook andere gebruiksdoelen zijn mogelijk, zoals hulpmiddel bij het rekenen of armenpenning. Loden penningen werden niet geslagen maar gegoten, ook in Dordrecht.

Vrijwel alle munten én de muntspeld kunnen dus in de 14e eeuw worden gedateerd. Het lijkt dus aannemelijk dat de opgravingen ons in ieder geval een blik gunden op deze nederzetting in de 14e eeuw.

Leder

Zoals vrijwel altijd het geval is bij archeologisch onderzoek in Dordrecht, is ook hier weer leder opgegraven (ruim 100 fragmenten). De conserveringsomstandigheden voor dit organische materiaal waren ook hier goed genoeg om verschillende determineerbare fragmenten terug te vinden. Naast twee kleine stukjes van riemen en enkele onbekende stukjes leer waren vrijwel alle opgegraven resten afkomstig van schoenen.⁴²

Sommige schoenfragmenten konden worden toegewezen aan bepaalde schoentypes.⁴³ Zo bleken de schoentypes 50, 35 en 75 elk vier keer (verschillende schoenen) vertegenwoordigd te zijn. De schoentypes 30II, 80 en 70 kwamen elk één keer voor. De meeste ledervondsten waren afkomstig uit de dump.

Boven, van links naar rechts: schoentype 50, 35, 75.

Onder, van links naar rechts : schoentype 30II, 80, 70.

(Tekeningen: O. Goubitz)

⁴² Determinaties: O. Goubitz, 2007.

⁴³ O. Goubitz, 2001: Stepping Through Time, Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800.

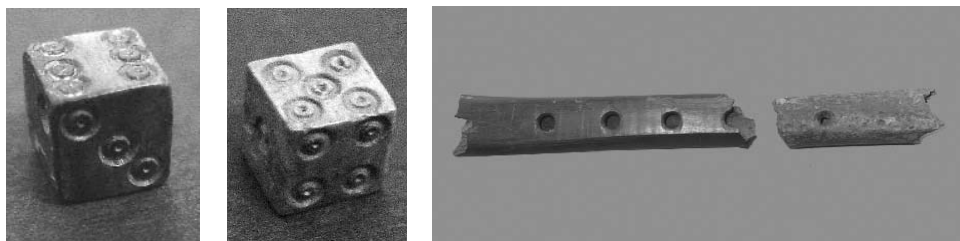
Bij het determineren van de lederresten is tevens gekeken naar het soort leer waarvan de schoenen zijn gemaakt. In vrijwel alle gevallen was rundleer gebruikt. Slechts één schoen van type 75 bestond uit een combinatie van rundleer met geitenleer en één schoen van type 50 bleek te zijn gemaakt van kalfsleer. Van vier schoenen kon de grootte worden bepaald. Het ging in alle vier de gevallen om schoenen van volwassenen.

De schoenen zijn allemaal te dateren in de Late Middeleeuwen. Voor een aantal was de datering nader te specificeren: 15e eeuw. Slechts één schoenfragment (type 30II) is te dateren in de 14e eeuw. Een door een amateur-archeoloog gevonden lederen messchede is te dateren als laat 15e, begin 16e eeuw.

Dierlijke resten

Een snelle blik op de dierlijke resten leert dat binnen de nederzetting in ieder geval koeien, paarden en varkens werden gehouden. Daarnaast kon in het veld ook al een schedeltje van een woelrat worden herkend alsmede enkele resten van snoek en talloze zoetwatermosselen en brakwaterkookkels.

Ook werden enkele gebruiksvoorwerpen gevonden die zijn vervaardigd uit (dikwandig) bot van een groot zoogdier (bijvoorbeeld een rund): twee kleine dobbelsteentjes (5x5x5 mm), mogelijk 14e eeuw,⁴⁵ met in puntcirkels aangebrachte waarderingen en een prachtig bewerkt benen gespje in het reeds beschreven graf. Heel bijzonder is de vondst van (een gedeelte van) een fluit, gemaakt uit het rechter scheenbeen van een schaap of een geit. Een eindje verderop werd nog een stukje van een fluit gevonden, ook gemaakt van het scheenbeen van een schaap of geit. Het lijkt erop dat dit stukje hoort bij het grotere stuk met drie gaten, maar de breukvlakken passen niet direct aan elkaar en het kleinere stuk bot is ook niet zo mooi glad gepolijst als het grotere. Dat laatste komt echter doordat het kleinste stuk sporen vertoont van vraat door een hond. Misschien is een hond er tijdens een feest vandoor gegaan met de benen fluit van een muzikant?! Wie zal het zeggen.

Massief benen dobbelsteentjes van 5x5x5 mm en fragmenten van een benenfluit (foto's: Bureau MZA).

⁴⁴ Determinatie: O. Goubitz, 2007.

⁴⁵ Een vergelijkbaar dobbelsteentje komt van het Damrak in Amsterdam en wordt gedateerd in de eerste helft van de 14e eeuw. Baart, Opgravingen in Amsterdam, pag. 456.

Overige losse vondsten

Andere losse vondsten die zijn gevonden zijn onder andere een wetsteen, een doofsteen, een zegensteen en een stukje glas van een glas in lood raam. Ook werden diverse voorwerpen van metaal gevonden, zoals (fragmenten van) messen, een kloofbijl, een handboortje, een voorwerp dat lijkt op een passer, een fragment van een hoefijzer,⁴⁶ een fragment van een spoor⁴⁷ en veel gesmede spijkers. Ook werden enkele siervoorwerpen aangetroffen, waaronder een paar insignes en een broche van lood/tin.

Boven, van links naar rechts:

Zegensteen, opgegraven in de rivierbedding. Deze steen werd gebruikt voor het afzinken van een visnet. Dezelfde methode en soort stenen werden nog eeuwen later (tot in de 20ste eeuw) gebruikt in de visserij (foto: R. van Jeveren), hakmes, (Foto: R. van Jeveren), handboortje (foto: Bureau MZA).

Onder, van links naar rechts:

ruiterspoor (foto: Bureau MZA), gespbroche (foto: R. van Jeveren).

⁴⁶ Waarschijnlijk gaat het hier om een zogeheten 'boogijze', dat wordt gedateerd in de 14e/15e eeuw (The Coinhunter Magazine nr. 40).

⁴⁷ Sinds de 14e eeuw is het 'radspoor' in gebruik, een ruiterspoor met een wielje/rad. In Zierikzee is een vergelijkbaar rad van een ruiterspoor gevonden. Dit wordt gedateerd in de 14e/15e eeuw.

Overige graafwerkzaamheden voorjaar 2007

Naast de begeleiding van de aanleg van nieuwe riolering onder de Amnesty Internationalweg werd ook de bouw van de tunnel aan de Karel Lotsyweg op de voet gevolgd. Besloten werd om de meest zuidelijke bak van de tunnel voor te graven. Hier was immers de kans het grootst sporen van middeleeuwse bewoning aan te treffen. De vraagstelling was tweeledig. Als eerste bestond de hoop te kunnen achterhalen hoe ver de nederzetting vanaf de kerk en de begraafplaats zich uitstrekte. De tweede vraag was of de manier van landindeling hier gelijk was aan die rond de kerktoren en de begraafplaats (zie waterlopen).

De eerste vraag bleek eenvoudig te beantwoorden. Sporen of vondsten die erop wezen dat ter plekke een nederzetting had gelegen, werden niet gedaan. De eerste gedachte was dat de Elisabethsvloed er wellicht voor had gezorgd dat de oudere lagen waren weggeërodeerd. De losse vondsten, voornamelijk aardewerk, en overige sporen, waaronder greppels, die wel ter plaatse zijn aangetroffen, konden echter worden gedateerd in de twaalfde, dertiende en begin veertiende eeuw. Bovendien bleek ook uit de geologische opbouw dat de erosie nogal meeviel. Vondsten die aan de laat-veertiende of vijftiende eeuw konden worden toegeschreven werden überhaupt niet gedaan. Mogelijk werd dit terrein in de veertiende eeuw ongeschikt voor gebruik en verplaatsten eventuele bewoners zich met hun activiteiten naar een plek verderop. Misschien dat hier (net als vermoedelijk bij de ijshal) vlakbij een boerderij heeft gestaan, maar dat is helaas allerm minst zeker. Hopelijk kan met toekomstige archeologische onderzoeken juist op deze vraag een antwoord worden gevonden.

De tweede vraag bleek moeilijker te beantwoorden. Ook hier werd een gracht aangetroffen, parallel aan de zijtak/meander van de Dubbel. Dit leek dezelfde gracht te zijn die eerder al bij de kerktoren werd gevonden. Geconcludeerd kon worden dat dit spoor tot 1421 in gebruik was, aangezien hier het afzettingslaagje met brakwaterkoksels van de St. Elisabethsvloed in de topklaag van de grachtvulling te zien was. Ook bleek hier, net als rond de kerk en de begraafplaats, een stroompje te lopen dat haaks op de gracht uitmondde. Het lijkt hier eveneens te gaan om een gekanaliseerd veenkreekje. Dit stroompje moet echter al geruime tijd in onbruik zijn geweest op het moment van de Elisabethsvloed, gezien de opvulling van de bedding.

Dat op deze plek veenkreepjes werden gekanaliseerd en geen aparte ontginningsloten werden gegraven, geeft een interessant beeld van hoe de ontginning hier in zijn werk kan zijn gegaan. Als er namelijk sprake was geweest van een strak geleide ontginning zou een vooraf geplande indeling van het terrein te verwachten zijn. Hierbij zou de verkaveling via een vast patroon verlopen en daarbij horen dan op regelmatige afstanden van elkaar gegraven ontginningsloten en niet enkel gekanaliseerde veenkreken die daar toevallig al liepen. Bij gekanaliseerde veenkreken past een lossere ontginningsstructuur. Blijkbaar hebben de bewoners van het gebied vastgehouden aan de al in het landschap aanwezige waterlopen. De vraag is of dat op meerdere plaatsen in het achterland van de stad Dordrecht zo werd gedaan, of dat dit een uitzondering is.

Het totaalbeeld dat uit het onderzoek in de tunnelbak naar voren komt, is echter nog te gering om een goed beeld van de ontginningsstructuur te krijgen. Het is dan ook noodzakelijk om in de toekomst grotere delen van het middeleeuwse landschap in één keer bloot te leggen. Het ontginningsthema zal dan ook een belangrijke plaats in de verdere onderzoeksstrategie innemen.

Is het Wolbrandskerke en hield het na de St. Elisabethsvloed op te bestaan?

Hoewel de opgraving van 2006/2007 nog niet (volledig) is uitgewerkt (het onderzoeksrapport zal in 2009 verschijnen) lijkt het erop dat de bewoners van deze nederzetting zich vooral bezighielden met landbouw, veeteelt en visserij. Dat al deze activiteiten en de bewoning op deze plek eindigt in uiterlijk de 15e eeuw lijkt vooralsnog afgeleid te mogen worden uit keramiekdateringen en de dateringen van leren schoeisel en munten. Ook een onlangs (her)ontdekte bron⁴⁸ uit 1521 doet vermoeden dat Wolbrandskerke inderdaad niet meer werd bewoond na 1421.⁴⁹ De voorlopige datering van de duiker doet echter anders vermoeden. Als deze datering klopt, moeten er toch na de vloed bewoners zijn teruggekeerd of hebben enkele achtergebleven bewoners geprobeerd het werk weer op te pakken. Of eventuele inspanningen om het overtollige water in goede banen te leiden effect heeft gehad, valt dan te betwijfelen, omdat op deze plek, op een laat-15e/16e eeuwse messchede na, verder geen vondsten zijn gedaan van jongere gebruiksvoorwerpen en/of sporen. Feit is dat de nederzetting wel degelijk te maken heeft gehad met de St. Elisabethsvloed van 1421. Dit was onder meer te zien aan de zandige verspoelingslaag met brakwaterkokkeltjes tegen de fundering van de (kerk)toren. Dat het leven er op deze plek niet makkelijker door zal zijn geworden is in ieder geval een aanname die we minimaal kunnen doen.

Maar om welk dorp gaat het nu waar de opgegraven resten van de kerktoeren en de begraafplaats bij hoorden? Uit overlevering zou Wolbrandskerke aan de zuidzijde van de Dubbel hebben gelegen, ter hoogte van Zuidhoven,⁵⁰ hoewel eveneens wordt beweerd dat vijftig jaar na de St. Elisabethsvloed al niemand meer kon zeggen waar het dorp precies lag.⁵¹ Ook wordt in Ramaer⁵² een acte uit 1391 vermeld waarin wordt ge-

⁴⁸ Herontdekking van een 186 genummerde foliovenen tellend 'rapport' uit de archieven van de Rekenkamer van de Grafelijkheid. Deze documenten worden bewaard in het Nationaal Archief en werden daar onlangs aangetroffen door Mw. V. Wikaart, archivaris van het Biesbosch Museum te Werkendam. De transcriptie van het document is bijna klaar. Het streven is om het boekwerk in 2009 uit te geven, het jaar waarin het Biesboschmuseum 25 jaar bestaat.

⁴⁹ Meer over de inhoud van deze bron is te vinden in DiEP Magazine, nummer 6, september 2007.

⁵⁰ G. Renting, 1990, p. 16.

⁵¹ Mondelinge communicatie met Dhr. C. van der Esch, gebaseerd op literatuur van J.H. Hingman, 1885: *De Maas en de dijken van den Zuid-Hollandschen Waard in 1421*, Den Haag. De onlangs ontdekte bron in het Nationaal Archief ondersteunt dit. Hingman was op de hoogte van het bestaan van dit document.

⁵² J.C. Ramaer, 1899. Literatuurverwijzing aangereikt door mw. V. Wikaart.

schreven: ‘Wolbrandskercke ten brunen cruce in Teyzelenswaert bij Dordrecht’ en in de transcriptie van de onlangs (her)ontdekte bron: ‘Seijt dat te Bruyne cruys plach die heerlijkheijt van Dordrecht te sceijden ende leijt aen die Dubbeldam aen die zuytwest-zijde van Dordrecht’.⁵³

Uit de verschillende archeologische verkenningen waarbij de loop van de Dubbel kon worden getraceerd, is gebleken dat de locatie van de in 2006/2007 opgegraven kerktoeren met begraafplaats, inderdaad ten zuiden van dit riviertje lag, ter hoogte van Zuidhoven. Ook ligt deze locatie enkele kilometers schuin tegenover de eerder gevonden resten van (vermoedelijk) Erkentrudenkerke, dat vaak in één adem met Wolbrandskerke wordt genoemd en dat ten noorden van de Dubbel zou hebben gelegen.⁵⁴ Opmerkelijk hierbij is de verwarring die bestaat door een andere naam die gelijktijdig opduikt: Cruyskercke, waarvan wordt vermeld: ‘Cruyskerck, alsoe dat kerkhof van Cruyskerck staet aen die Dubbelt’.⁵⁵ Volgens de ene bron⁵⁶ is Cruyskercke echter hetzelfde als Erkentrudenkerke, maar volgens een andere bron⁵⁷ wordt met Cruyskercke Wolbrandskerke bedoeld.

Bovengenoemde akte uit 1391 en de bron uit 1521 noemen beide een ‘bruin kruis’. Uit deze informatie samen zou dus kunnen worden geconcludeerd dat Wolbrandskerke in de Tiesselinswaard lag, bij het bruine kruis (dat op een grensgebied stond), aan de zuidwest-zijde van (de stad) Dordrecht, gelegen aan de dam in de Dubbel (die mogelijk ter hoogte van het huidige Krispijn lag). In dat geval ontstaat de neiging mee te gaan in de gedachte van Ramaer, dat Wolbrandskerke hetzelfde was als Cruyskercke. De kerk van Wolbrandskerke was misschien ‘de kerk bij het (bruine) kruis’ en van daaruit lijkt een omdraaiing niet zo gek: de Kruiskerk... De vraag is dus: hebben we recentelijk de toren van die ‘Kruiskerk’ opgegraven? We zullen het pas zeker weten als we binnenkort ook nog een bruin kruis vinden... In ieder geval behoorde deze parochie, die ook als Wolbrandskerke of Wollbrandskerke vermeld staat, tot het Ambacht Nesse.⁵⁸

Wat nog te doen

Zoals reeds aangegeven, bestaan er verschillende speerpunten voor het toekomstige onderzoek in de bodem van het Dordtse buitengebied. Enkele van de belangrijkste vragen zijn: hoe verliepen de ontginningen van het gebied buiten de stad Dordrecht, hoe zag het landschap er nu eigenlijk vóór en na 1421 uit en wat voor invloed heeft de mens op dit landschap gehad? Hoe gingen de bewoners van stad en achterland met de oude en

⁵³ Aanvullende informatie per e-mail verkregen van Mw. V. Wikaart, juni 2007.

⁵⁴ G. Renting, 1990, p. 16.

⁵⁵ J.H. Hingman, 1885, p. 30.

⁵⁶ L.F. Teixeira de Mattos, 1936, p. 112/113.

⁵⁷ J.C. Ramaer, 1899, p. 108.

⁵⁸ R. Haan en D. Paalman, 2006.

nieuwe waterhuishouding om? Hopelijk kan door middel van macroresten- en pollen-onderzoek (onderzoek waarbij in de bodem bewaarde zaden en stuifmeelkorrels van planten worden geanalyseerd, op basis waarvan uitspraken over de aard van het landschap kunnen worden gedaan) en geologisch onderzoek een duidelijker beeld worden verkregen.

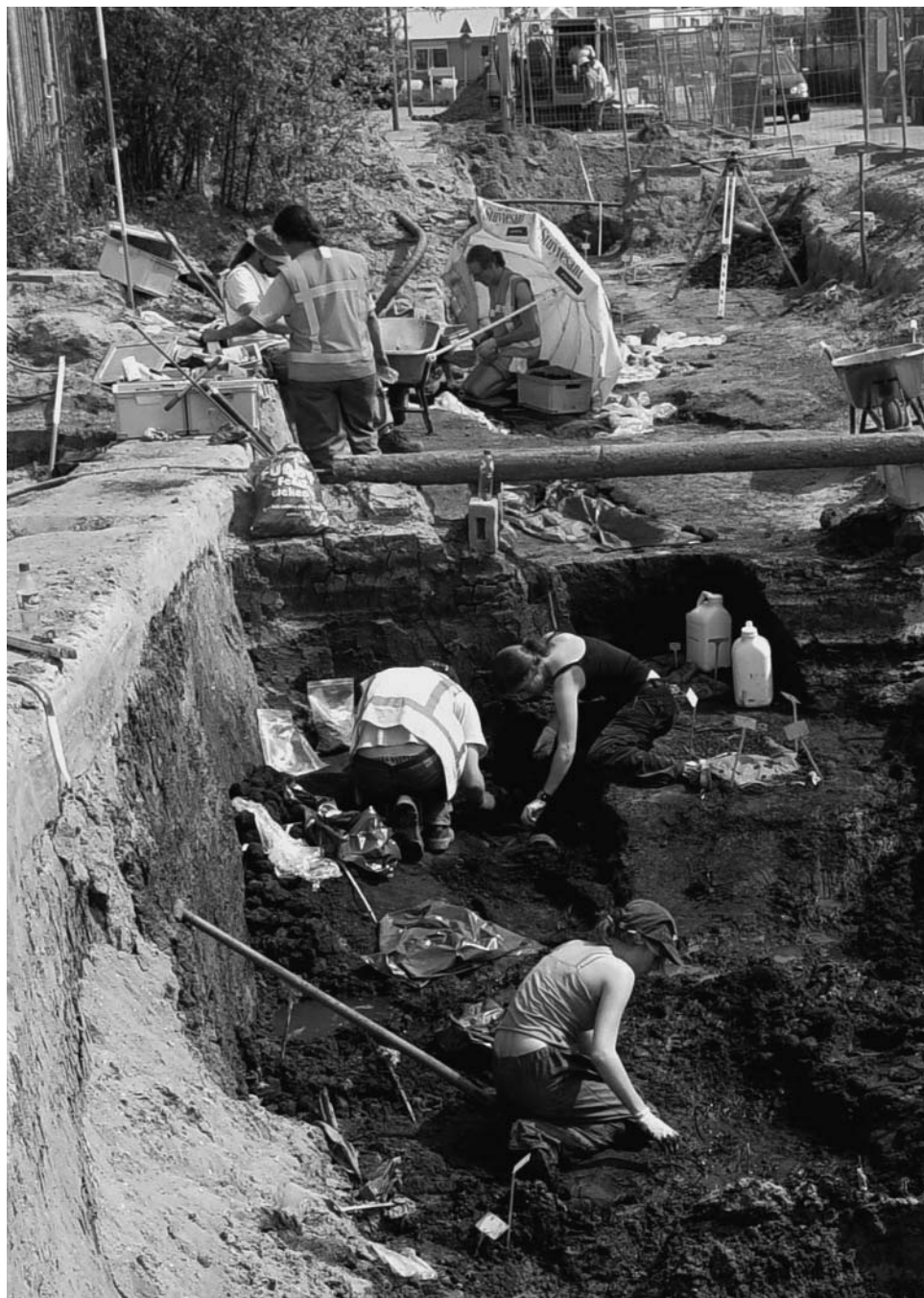
Een tweede vraag die met de gevolgen van de St. Elisabethsvloed (1421-1424) te maken heeft, is in hoeverre de dorpen na de overstromingen geheel werden verlaten en vergeten, of dat daar toch binnen enkele jaren na de overstromingen weer werd getracht een bestaan op te bouwen.

Een derde vraag is wat de relatie precies was tussen de stad Dordrecht en de omliggende dorpjes, zoals Erkentrudekerke en Wolbrandskerke en welke plaats deze innamen bij de voor Dordrecht zo belangrijke handel. Mogelijk kan een uitgebreid onderzoek naar de vondstverspreiding van onder andere keramiek daar meer licht op werpen.

In ieder geval wordt het doen van archeologisch onderzoek op het Eiland van Dordrecht door veel inwoners en bestuurders enorm gewaardeerd. Aan belangstelling dus geen gebrek. Dat bleek maar weer eens uit de opendag die gedurende het onderzoek op het Gezondheidspark werd gehouden. En uiteindelijk is dat waar archeologen het voor doen: voor het verhaal, voor het publiek!

Open dag op 4 mei 2007. De bezoekers luisteren naar het verhaal van senior-archeoloog Mark Spanjer en archeoloog/fysisch antropoloog Pjotter Sannen.

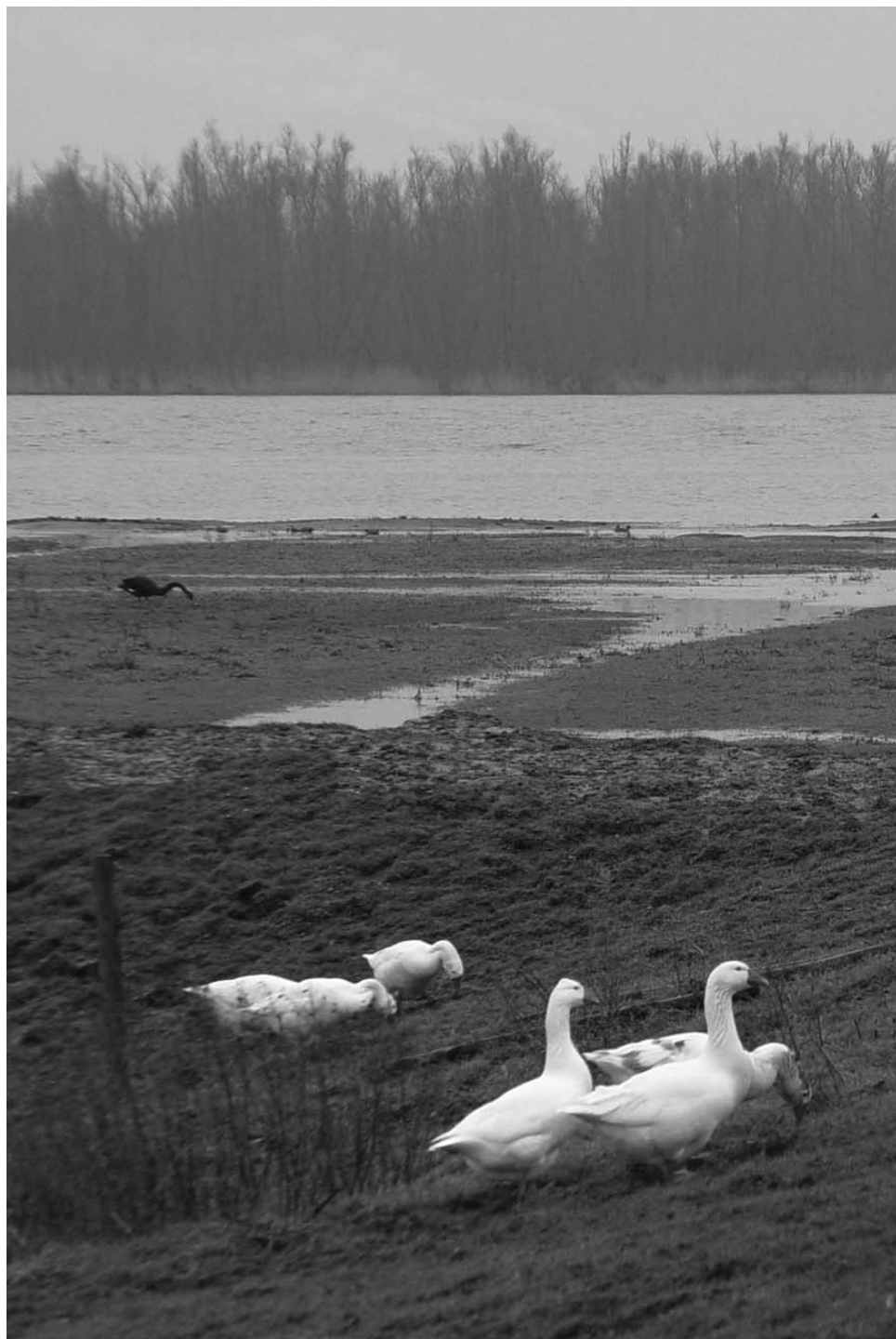

Precisiewerkzaamheden aan de Amnesty Internationalweg, 25 april 2007 (foto: H.A. van Duinen).

Literatuur

- Baart, J. et al, 1977: *Opgravingen in Amsterdam*, p. 456, Amsterdam.
- Bass, W.M., 1995: *Human Osteology: a Laboratory and Field Manual*, Columbia.
- Breitinger, E., 1937: Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedermassenknochen. *Anthropologischer Anzeiger* 14, 249-274.
- Brickley, M. & J.I. McKinley (eds.), 2004: *Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*, IFA Paper No. 7, Reading:
<http://www.archaeologists.net/modules/icontent/inPages/docs/pubs/humanremains.pdf>
- Brothwell, D.R., 1981: *Digging up Bones*, Ithaca.
- Fully, G., 1956: Une nouvelle méthode de détermination de la taille. *Ann. Med. Legale* 35, 266-273.
- Goodman, A.H. & D.L. Martin, 2002: Reconstructing health profiles from skeletal remains, in *The backbone of prehistory: health and nutrition in the Western hemisphere*, R.H. Steckel & J.C. Rose (eds.), New York, 11-60.
- Haan, R. en D. Paalman, 2006: *Wat de bodem nu nog prijsgeeft, Verdronken dorpen in de Groote Waard*, Oud Dordrecht, 24e jaargang, nummer 3.
- Haaster, H., van, 2006: *Archeobotanisch onderzoek aan een middeleeuwse vlasverwerkingsnederzetting bij Alblasterdam*, BIA Xiaal 265, Zaandam.
- Hingman, J.H., 1885: *De Maas en de dijken van den Zuid-Hollandschen Waard in 1421*, 's-Gravenhage.
- Iscan, M.Y., 1986: Skeletal age: postcranium, 2. Ribs, in W.M. Krogman & M.Y. Iscan (eds.), *The Human skeleton in forensic medicine*, Springfield, 134-144.
- Lewis, M. & C.A. Roberts, 1997: Growing pains: the interpretation of stress indicators. *International Journal of Osteoarchaeology* 7, 581-586.
- Maat, G.J.R. & R.W. Mastwijk, 2004: *Manual for the Physical Anthropological Report*, Barge's Anthropogica, Leiden.
- Maat, G.J.R., Mastwijk, R.W. & H. Sarfatij, 1998: *Een fysisch anthropologisch onderzoek van begravenen bij het Minderbroedersklooster te Dordrecht, circa 1275-1572 AD*, rapportage archeologische monumentenzorg 67, Amersfoort.
- Mays, S., 1998: *The Archaeology of Human Bones*, London.
- Ramaer, J.C., 1899: *Geographische geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas in de Middeleeuwen*. Verhandeling van de Kon. Akad. van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, II no. 3, Amsterdam.
- Renting, G., 1990: *Erkentruidekerke gevonden? Middeleeuwse begraafplaats in Dubbeldam blootgelegd*. Kwartaal & Teken, jaargang 16, nr. 2.
- Steckel, R.H., Larsen, C.S., Sciulli, P.W. & P.L. Walker (eds.), 2006: *Data Collection Codebook*, The Global History of Health Project, Ohio State University:
http://global.sbs.ohio-state.edu/new_docs/Codebook_05_17_06.pdf
- Steele, D.G., 1970: Estimation of Stature from Fragments of Long Limb Bones, in: T.D. Stewart (ed.), *Personal Identification in Mass Disasters*, Washington, 85-97.
- Teixeira de Mattos, L.F., 1936: *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-*

- Holland, deel IX, de eilanden (vervolg), afd. VI. Het Eiland van Dordrecht en de in Zuid-Holland gelegen landen van den Biesbosch, 's-Gravenhage.
- Todd, T.W. & D.W. Lyon, 1924: Endocranial suture closure, its progress and age relationship: Part I adult males of the white stock. In: *American Journal of Physical Anthropology* 7, 325-384.
- Trotter, M. & G.C. Gleser, 1958: A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and of long bones after death. In: *American Journal of Physical Anthropology* 16, 79-123.
- Trotter, M. & G.C. Gleser, 1952: Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes. In: *American Journal of Physical Anthropology* 10, 463-514.
- Ubelaker, D.H., 1999: *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*, Manuals on Archaeology 2, Washington D.C.
- White, T.D. & P.A. Folkens, 2005: *The Human Bone Manual*, Boston.
- Wijk, W. van, 2007: *Historisch document bevestigt theorie over St-Elisabethsvloed: Houweningen leefde voort na 1421*, DiEP Magazine 6, september 2007. Uitgave Gemeente Dordrecht / DiEP.

Strategisch Groen Project in Dordrecht

Dion van Steensel

Een nieuw natuur- en recreatiegebied in je achtertuin. Dat kunnen niet veel mensen zeggen. Maar de inwoners van Dordrecht wel! Want op het Eiland van Dordrecht werken we aan het *Strategisch Groen Project*. Tegen de stad Dordrecht wordt een nieuw recreatie- en natuurgebied aangelegd. Als u het artikel doorleest, dan is het alsof u zich al in 2013 waant!

Verbinding van recreatie en natuur: De Biesboschen verbonden

Het hele gebied onder het Eiland van Dordrecht - het gebied van de vroegere Sint Elisabethsvloeden - is in 2013 een groot nieuw recreatie- en natuurgebied. De Dordtse en Sliedrechtse Biesbosch zijn met elkaar verbonden. Samen met de Brabantse Biesbosch vormen ze het grootste natuurgebied in Nederland waar de werking van eb en vloed merkbaar is. Een uniek zoetwatergetijdengebied in Nederland!

Een korte terugblik

De ontwikkelingen in het buitengebied van Dordrecht spelen al vanaf medio 1993, toen het Rijk een aantal Strategische Groenprojecten heeft aangewezen. Een Strategisch Groen Project (afgekort SGP) beslaat ten minste 1.000 hectare en ligt dicht bij de stad voor aantrekkelijke recreatiegebieden binnen loop- en fietsafstand. In 1996 is de Gebiedscommissie Eiland van Dordrecht geïnstalleerd. Deze Gebiedscommissie bestaat uit Stichting Natuur- en Vogelwacht, Land- en Tuinbouw Organisatie Noord, Vereniging Behoud Biesbosch, Provincie Zuid-Holland, Dienst Landelijk Gebied Zuid-Holland, Waterschap Hollandse Delta en de gemeente Dordrecht. Zij heeft als taak meegekregen het SGP Eiland van Dordrecht uit te voeren in de Dordtse en Sliedrechtse Biesbosch.

De Verbinding

Voor het Eiland van Dordrecht heeft de Gebiedscommissie een raamplan opgesteld. Een raamplan beschrijft op hoofdlijnen de inrichting van het gebied. Dit plan kreeg de toepasselijke naam 'De Verbinding' waarbij de Biesboschen met elkaar en met de stad zijn verbonden. Het raamplan is uitgewerkt in een bestemmingsplan. Vanuit de gedachte 'water stuurt' is binnen het ontwerp en de inrichting van het Strategisch Groen Project zoveel mogelijk meegewerkt met de natuurlijke beweging van het water. Ook is rekening gehouden met hevige en intense regenbuien. Het wateroverschot wordt in natuurgebieden langer vastgehouden dan in de landbouwgebieden, die het op hun beurt weer langer vasthouden dan in het stedelijke gebied.

Op het Eiland van Dordrecht is 396 ha recreatief groen rondom de stad en 377 ha natuurgebied ontwikkeld:

- 127 ha natte natuur op de Tongplaat/Zuidplaatje;
- 47 ha natte natuur in de Noordbovenpolder;
- 161 ha natuur verweven met recreatie in de Noorderdiepzone;
- 42 ha natte natuur in de Boven/Alloijzenpolder.

Het groen rondom de stad is als volgt gerealiseerd:

- 234 ha in de Noorderdiepzone en Schenkelster;
- 154 ha in de Boven/Alloijzenpolder waarvan 20 tot 50 ha recreatieplas met voorzieningen.

De polders uitgelicht

Het buitengebied was vooral agrarisch in gebruik. En zoals de Biesbosch bij Dordrecht hoort, speelde ook de landbouw een bijzondere rol in de historie van de stad en als draager van het landschap. De natuur- en recreatiegebieden zijn zo ingericht dat *in polder de Biesbosch* en *polder de Zuidpunt* de twee landbouwenclaves behouden zijn. Om de bestaande infrastructuur te ontlasten en vooral geschikt te maken voor recreatief gebruik, is er een nieuwe landbouwontsluitingsweg aangelegd. Deze nieuwe weg verbetert voor de landbouw het contact met de Hoeksche Waard.

De *Noorderdiepzone* vormt de belangrijkste ecologische verbinding tussen beide Biesboschen. Het beeld in deze zone wordt vooral gedomineerd door veel water en moerassen. Op de drogere delen, kenmerkend door opgaande begroeiing en bosvorming, speelt recreatie een belangrijke rol. Deze recreatie richt zich vooral op de beleving van de zo unieke Biesboschnatuur op fiets-, wandel- en ruiterspaden.

De *Alloijzen- of Bovenpolder* ligt ten oosten van Dordrecht in het centrum van de drie Biesboschgebieden. Aan de stadskant herbergt de Alloijzenpolder het recreatieve knooppunt *Knoop in het Land*. Dit kenmerkt zich door droge bossen en een grote recreatieplas.

Tongplaat en 't Zuidplaatje

Naast de binnendijkse verbinding, de Noorderdiepzone, is er ook een buitendijkse ecologische koppeling gerealiseerd. Deze was al gedeeltelijk aanwezig in de vorm van een natuurzone langs de Nieuwe Merwede. Door een gat in de kade te graven, komt de landbouwpolder onder invloed te staan van de getijdenwerking van de Nieuwe Merwede. Een korte wandeling vanaf de Zuidhaven maakt het mogelijk om de Tongplaat vanaf een uitkijkheuvel te overzien. Ook aan de passerende fietser is gedacht door een uitkijkpunt op de hoofdwaterkering nabij de Elzen aan te leggen.

Ook in de *Noordbovenpolder* is een deel van de dijk weggegraven. Anders dan bij de Tongplaat gaat het hier om intergetijdennatuur. De Noordbovenpolder is toegankelijk voor recreatie. Vanuit het Wantij voor kano's en roeiboten en vanaf het land voor voetgangers.

Recreatie: unieke beleving voor iedereen

Het Strategisch Groen Project 'Eiland van Dordrecht' brengt de natuur dichterbij de stad en nodigt mensen uit om te recreëren op het Eiland van Dordrecht en in de Biesbosch. Mensen moeten kunnen gaan genieten van de natuur. Beleef de natuur in de Biesbosch!

Recreatieknooppunten

Om te voorkomen dat recreanten met de auto door het hele buitengebied gaan rijden, zijn bij de belangrijkste verkeersassen die de stad uitleiden twee recreatieve (verkeers)knooppunten gerealiseerd. Dit zijn de recreatieknooppunten *Knoop in 't Land* en *Sterren-Schenkel*. Deze vangen de grootste stroom recreanten op. Slechts een klein deel zal doorrijden naar secundaire punten als *De Viersprong* en *de Kop van 't Land*.

Recreatieknooppunten vormen het centrale punt om te recreëren vanuit de stad. Daarvandaan kan eventueel verder het buitengebied ingetrokken worden. Bij de knooppunten beginnen wandel- en fietsroutes. Verder zijn bij de recreatieknooppunten parkeerplaatsen aanwezig, informatie over het gebied en verhuur van fietsen en bootjes.

Natuurkernen

De natuur op het Eiland van Dordrecht is gezoneerd. Dicht bij de stad is de natuur goed toegankelijk voor wandelaars, fietsers, ruiters en mensen die er op uit willen en onderweg een kopje koffie willen drinken. Verder weg in de Biesbosch liggen natuurkernen. In deze natuurkernen staat rust voorop. De natuur is hier beleefbaar en grotendeels toegankelijk voor vogelaars, fietsers, wandelaars en kanoërs. Parkeerplaatsen zijn hier nauwelijks te vinden.

Nieuwe recreatievormen

Op het Eiland van Dordrecht zijn nieuwe vormen van recreatie aanwezig, zoals paalkamperen, een speelbos, een avontureneiland, en mountainbiken. Ook de bestaande natuur- en recreatiemogelijkheden bij de stad zijn uitgebreid met wandel- en fietsroutes en mogelijkheden voor paardrijden. Het gebied *De Elzen* is aantrekkelijker gemaakt voor recreanten. Zo zijn er meer slingerpaadjes, maar ook natuurvriendelijke oevers, open plekken in het bos, bloeiende inheemse bomen en struiken in de bosrand en een speelbos voor kinderen. Picknicktafels, banken, ruime parkeerplaatsen en goede informatievoorzieningen maken het gewenste beeld compleet.

Nieuwe natuur in de Biesbosch

De nieuwe recreatie- en natuurgebieden:

Tongplaat/Zuidplaatje,

De Elzen,

Noorderdiepzone,

Knooppunt Sterren/Schenkel bij de kruising Oude Veerweg / Zuidbuitenpoldersekade,

Knoop in 't Land

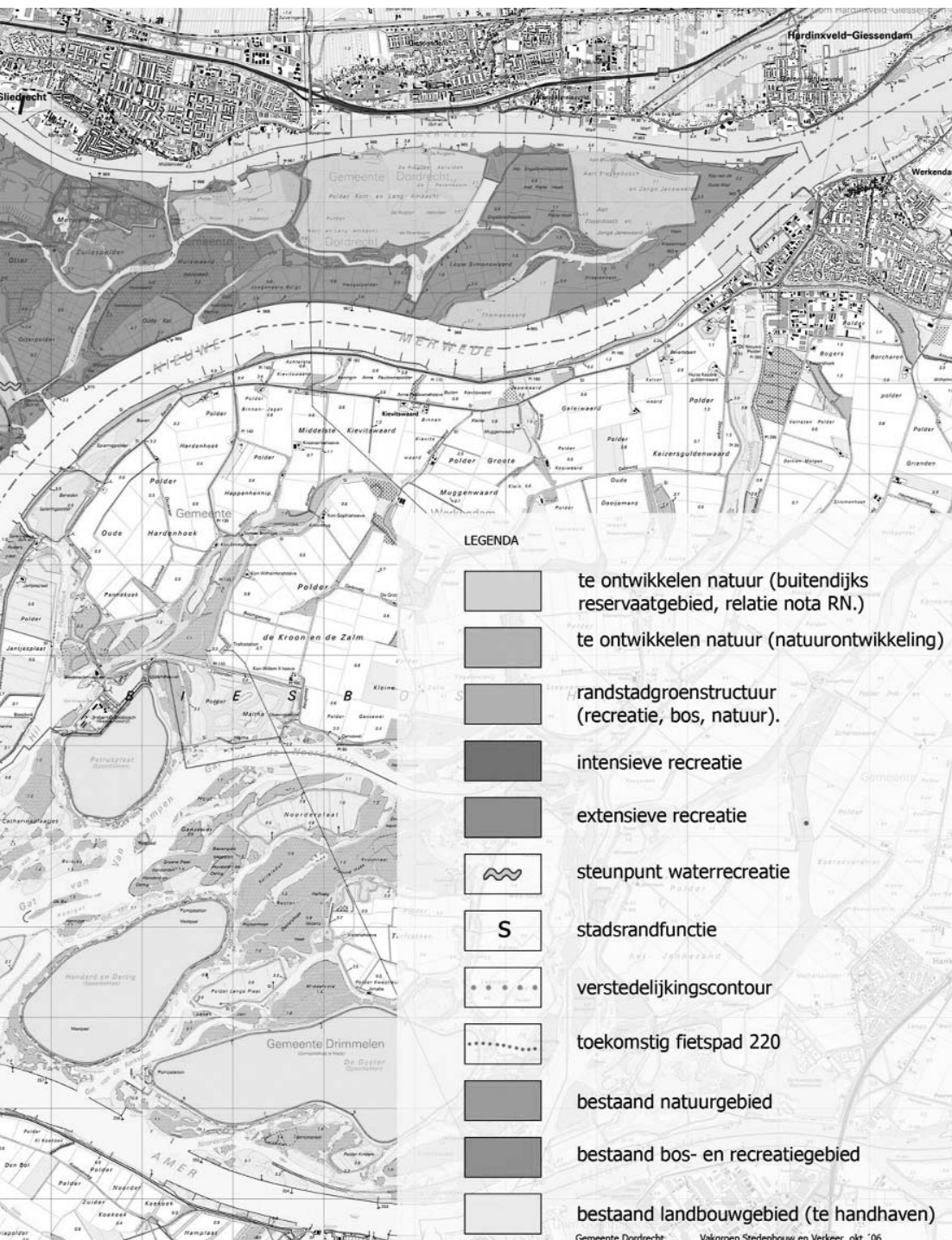
Noordbovenpolder.

Bovendien zijn er in de omgeving meer gebieden die zeer beperkt toegankelijk zijn voor natuur en recreatie. In de Sliedrechtse Biesbosch zijn dit: Jongenele Ruigt en Polder Stedelijk. In de Brabantse Biesbosch zijn dit: Zuiderklip, Noordwaard, Hilpolders.

Een nieuw natuur- en recreatiegebied aan de rand van Dordrecht, maar ook in de stad zelf! Bevers en reeën zijn de stad al ingekomen. Want met de ontwikkeling van het nieuwe natuur- en recreatiegebied op het Eiland van Dordrecht is ook het leefgebied van de dieren vergroot. En de Biesboschen zijn weer met elkaar verbonden. De verbinding is tot stand gebracht.

Over de auteurs

J. van Oudenhoven (* Vessem - 1690)

Jacob van Oudenhoven werd in Vessem geboren en overleed in 1690 te Haarlem. Hij was kloosterling bij de Wilhelmiëten, de zogenoemde Baselaars (uit Basel), in 's-Hertogenbosch. De kloosterlingen leefden volgens de regel van St. Benedictus en waren gekleed in een wit habijt. Van Oudenhoven keerde zich af van het katholicisme en studeerde in de periode 1621-1625 theologie in Leiden. In 1626 werd hij als proponent aangesteld in Aalburg-en-Heesbeen. Zijn benoeming tot predikant volgde in 1631 toen hij naar Nieuw-Lekkerland vertrok. Daar was hij tot zijn emeritaat in 1665 werkzaam.

De geschiedschrijving trok hem echter sterker dan het ambt van predikant. Vele geschiedkundige geschriften verschenen van zijn hand, o.a. over 's-Hertogenbosch, Haarlem, Heusden, de Bommelerwaard en de Alblasserwaard. Enkele bekende werken zijn: *Out-Hollandt, nu Zuyt-Hollandt* (Dordrecht 1654) en *Beschrijvinghe van Dordrecht* (Haarlem 1670). Zijn werken werden regelmatig herdrukt.

J. van Beverwijck (1594-1647)

Johan van Beverwijck was een veelzijdig man. Hij was in Dordrecht stadsgeneesheer, curator (toezichthouder) van de Latijnse school en schepen in het stadsbestuur. Als leerling bezocht Van Beverwijck de Dordtse Latijnse school onder het rectoraat van Gerard Vossius. Daarna volgde hij in binnen- en buitenland (onder andere in Padua) een geneeskundige studie. Van Beverwijck schreef diverse boeken op medisch gebied, onder meer met betrekking tot de pest. Zijn historische belangstelling kwam onder andere tot uiting in zijn *'t Begin van Hollant in Dordrecht*. Deze stadsgeschiedenis werd later door andere Dordtse historieschrijvers als Oudenhoven en Balen vaak geraadpleegd.

Zijn geschriften op medisch en historisch gebied werden tot ver in de 18e eeuw aangehaald, maar ook vandaag de dag is zijn beroemde driedelige werk *Schat der gesontheit, Schat der ongesontheit en Heel-konste* nog zeer de moeite waard er kennis van te nemen.

M. Balen (1611-1691)

Matthijs Balen Jzn overtrof met zijn tweedelige werk *Beschrijvinge der stad Dordrecht* uit 1677 ruimschoots de kwaliteit van de stadsgeschiedenissen van zijn voorgangers. De twee delen worden door bezoekers van het Stadsarchief vrijwel dagelijks geraadpleegd, want het werk heeft zich een geheel eigen plaats weten te bemachtigen. Hij bouwde voort op de geschriften van Van Beverwijck en op die van Oudenhoven (o.a. *Oudt ende Nieuw Dordrecht*). Balen was echter de geschiedschrijver die zich voor het eerst met gedetailleerde informatie bezighield. Voor een deel is de historicus na hem afhanke-

lijk van een aantal mededelingen die Matthijus Balen deed. Een aantal klepboeken en stadsrekeningen ging namelijk verloren, maar waren nog wel door Balen bestudeerd.

Hoewel, zoals op vrijwel alle geschriften, enige kritiek is te leveren op het werk van Matthijs Balen, is zijn werk van zeer grote waarde voor de geschiedenis van Dordrecht en zijn inwoners, want ook op genealogisch terrein verzette Balen veel werk.

P.H. van de Wall

Meester Pieter Hendrik van de Wall vervulde in Dordrecht diverse politieke functies. Hij was lid van de Oudraad, was schepen en burgemeester. Bovendien was hij rentmeester-generaal van de Domeinen van Zuid-Holland en van het Land van Heusden. Pieter van de Wall produceerde een driedelig standaardwerk voor Dordrecht met daarin onder meer de vrijheden van de stad, de voorrechten, octrooien en gewoonten, overeenkomsten en *andere voornaame handelingen der Stad Dordrecht*. Hij ging daarbij zorgvuldig te werk want de teksten werden *opgezocht, overgezien, met de oorsprongkelijke Stukken vergeleken, en met Geschied- en Oudheidkundige Aanmerkingen opgehelderd*.

De ‘aanmerkingen’ (opmerkingen) in de vorm van uitgebreide noten maken de boeken tot een waardevol bezit.

J.A. Smits van Nieuwerkerk (1775-1857)

Jan Smits Jzn werd in februari 1775 in Dordrecht geboren en overleed daar in maart 1857. Hij beoefende de natuur- en wiskunde, maar vooral de vaderlandse geschiedenis en in het bijzonder die van Dordrecht hadden zijn interesse. Samen met de predikant en schrijver G.D.J. Schotel werkte hij aan een meerdelig werk over de geschiedenis van Dordrecht. Het bleef echter bij één deel van *Beschrijving der stad Dordrecht*. Hij hield lezingen en publiceerde in allerlei bladen en almanakken over historische gebeurtenissen. Zijn uitvoerige lezing over de St. Elisabethsvloed en de gevolgen ervan is

in dit jubileumboek opgenomen.

J. Smits was in allerlei functies dienstbaar aan de stad en aan instellingen. Hij was rentmeester van het Krankzinnig- en Beterhuis, was commandant van de schutterij en maakte verder deel uit van vele besturen die op sociaal gebied actief waren. De toevoeging ‘van Nieuwerkerk’ aan zijn naam was een gevolg van het aankopen van de ambachtsheerlijkheid Nieuwerkerk.

J. Sels (1775-1854)

Jan Sels was korenventer en broodbakker en werd op 3-7-1775 in Dordrecht geboren. Hij overleed daar op 4-1-1854 op 78-jarige leeftijd. Hij was amateur-historicus en schreef het boek *Beschrijving van Dordrecht en deszelfs Eylant en Ommestreeken uit verschillende oude schrijvers bijeengebragt*. Deze publicatie werd door de Dordtse uitgever Lagerweij in afleveringen uitgegeven in de periode 1854-1857. Sels mocht het afronden van het boek niet meer meemaken, maar de uitgever liet het boek in de stijl van Sels voltooien.

Dit geschiedenisboek is niet van grote klasse, maar geeft af en toe bijzonderheden (vooral

uit de negentiende eeuw) die een aanvulling betekenden op eerdere historieschrijvers. Een onvoltooid manuscript is *Het begin, opkomst en bloei van Dordrecht*.

J.L. van Dalen (1864-1936)

Jan Leendert van Dalen begon zijn loopbaan als onderwijzer. Later na het behalen van de middelbare acte Nederlandse taal en letterkunde was hij leraar Nederlands in het voortgezette onderwijs en aan de hoofdactecursus voor onderwijzers. Eerder behaalde hij de acte Frans en was als leraar Frans werkzaam. Van zijn historische interesse en deskundigheid gaf hij blijk in vele tijdschrift- en krantenartikelen. Voor deze geschriften bezocht hij met grote regelmaat het gemeentelijke archief. Toen archivaris Overvoorde naar Leiden vertrok, werd Van Dalen in zijn plaats tot gemeentearchivaris benoemd.

Hij zou 33 jaar in die functie werkzaam zijn en produceerde een indrukwekkende reeks artikelen. Het een en ander culmineerde in zijn bekendste werk, het tweedelige *Geschiedenis van Dordrecht*. Dit werk wordt naast zijn *Dordtse schetsen* (onder het pseudoniem Jan van der Maas) nog veelvuldig geraadpleegd. Zijn verdienste voor de Dordtse geschiedschrijving was groot.

J. Alleblas (1951)

Jan Alleblas werd geboren op 24 mei 1951 in Dordrecht, de stad die hij altijd trouw is gebleven. Na zijn opleiding tot bibliothecaris in Tilburg kwam hij eind 1974 in dienst van toen nog de Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht. Daar werkt hij nog altijd, zij het dat de instelling tegenwoordig Stadsarchief Dordrecht/DiEP heet en het werkterrein zich tot heel Zuid-Holland Zuid heeft uitgebreid. Hij heeft er het beheer over de bibliotheek maar houdt zich ook met educatieve projecten zoals tentoonstellingen en publicaties bezig.

Jan heeft tientallen artikelen over uiteenlopende facetten van de rijke Dordtse geschiedenis geschreven en heeft ook een aantal boeken op zijn naam staan. Hij was als redacteur betrokken bij de 'Geschiedenis van Dordrecht', het 'Dordt Boek 1200-2005' en succesvolle series als 'Ach Lieve Tijd', 'Dordrecht Zoals het Was' en 'Dor-Drecht Streek van Toen & Nu' en jarenlang de drijvende kracht achter 'Kwartaal & Tekenen van Dordrecht', het eigen tijdschrift van het archief. Van zijn grootste hobby, de geschiedenis van Dordrecht, heeft hij zijn beroep gemaakt.

R. E. P. Haan (1946)

Rob Haan, geboren in Zutphen op 19 september 1946, kwam in 1959 met het gezin van zijn ouders in Dordrecht wonen. Werkte bijna 40 jaar op de afdeling vormgeving van het Algemeen Dagblad in Rotterdam. Is al van jongsaf aan geïnteresseerd in ecologie, landschap, geschiedenis en archeologie.

Rob heeft een aantal boeken op het gebied van natuur, cultuurhistorie en genealogie op zijn naam staan en publiceerde artikelen in uiteenlopende tijdschriften, maar vooral in het periodiek van de (door hem in 1983 opgerichte) Stichting Natuur- en Vogelwacht Dordrecht. Uit enkele van zijn titels (soms in co-auteurschap), zoals 'De Avifauna van het Eiland van

Dordrecht', 'De onherbergzame Biesbosch', 'Eendenkooien op het Eiland van Dordrecht', 'De Biesbosch in de twintigste eeuw' en 'Ten zuiden van de Zeedijk', blijkt zijn grote passie voor de natuur in het algemeen en voor die van de Dordtse Biesbosch in het bijzonder.

J. Hendriks (1954)

Johan Hendriks, geboren in Tilburg op 20 augustus 1954, studeerde MO-geschiedenis te Tilburg en Middeleeuwse en inheems-Romeinse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij heeft veel publicaties op zijn naam staan over het Land van Heusden en Altena en de archeologie van Midden-Brabant. Hendriks werd in 1995 stadsarcheoloog van Dordrecht, waar hij zich vooral richtte op het populair maken van de middeleeuwse geschiedenis van de stad, onder andere door de opgravingen aan de Wijnstraat en op het Statenplein. Door de vele onderzoeken in het buitengebied, daardoor geïnspireerd door de plaatselijke AWN, kon de aanvankelijke interesse voor de St. Elisabethsvloed in het Land van Heusden en Altena hier worden voortgezet. Het leidde tot nieuwe bronnen en daardoor tot het begin van een nieuwe visie op datgene wat er in 1421-1424 in dit gebied gebeurde. Sinds 2003 is hij hoofd Cultureel Erfgoed van de gemeente Breda.

D. Paalman (1971)

Deborah Paalman werd op 16 november 1971 geboren in Hengelo (O). Tijdens haar studie Prehistorie van Noordwest-Europa aan de Universiteit van Leiden, verhuisde zij in 1992 naar Dordrecht. Direct na haar afstuderen in 1997 raakte zij als archeozoologisch specialist betrokken bij de grote stadskernopgravingen op het Statenplein in Dordrecht. Na enkele jaren parttime en op contractbasis te hebben gewerkt voor de Gemeente Dordrecht, kreeg zij in 2002 een vaste aanstelling. Haar werk binnen Bureau Monumentenzorg en Archeologie / DiEP bestaat naast opgraven en uitwerken uit publiekstaken.

De website www.dordrecht.nl/archeologie, publicaties in diverse tijdschriften (soms in co-auteurschap), het geven van lezingen, bijdragen aan televisieprogramma's en het mede organiseren van tentoonstellingen behoren tot haar taken. Op deze wijze wordt het publiek betrokken bij de opgravingen en de verhalen erachter. Als redactielid van DiEP Magazine draagt zij onder meer zorg voor archeologische achtergrondartikelen.

Aangezien de gemeentelijke onderzoeksvragen bij archeologische verkenningen en opgravingen zich vooral richten op de ontstaansgeschiedenis en de ontwikkeling van het Eiland van Dordrecht en de effecten van de St. Elisabethsvloed daarop, heeft zij meer dan eens een bijdrage geleverd aan publieksactiviteiten met deze thema's.

T. Hos (1977)

Tom Hos is geboren in Heerlen, op 22 oktober 1977. In 2004 studeerde hij af aan de universiteit Leiden in de archeologie, waarna hij in mei 2005 aan de slag ging bij de Archeologische Dienst in Dordrecht. Naast zijn specialistisch onderzoek van het aardewerk is hij verantwoordelijk voor de projectleiding van de opgravingen rond het Combibadterrein. De rode draad in het onderzoek is de relatie tussen mens en landschap. Wanneer past de mens zich aan het landschap aan, en wanneer verandert de mens het landschap voor eigen gewin?

Pjotter Sannen (1976)

Pjotter Sannen werd op 28 januari 1976 geboren in Tilburg. Nadat hij na zijn middelbare school enkele jaren in het buitenland had doorgebracht, koos hij uiteindelijk voor de studie archeologie aan de universiteit van Leiden. Hier ontwikkelde hij een voorliefde voor fysieke antropologie en het grafritueel. In het voorjaar van 2006 studeerde hij af op dit laatste onderwerp. In de zomer van dat jaar werd hij door Tom Hos benaderd om de graven, die waren ontdekt tijdens de opgraving op het Combibadterrein, onder zijn hoede te nemen. Aangezien in het voorjaar van 2007 op ditzelfde terrein wederom een groot aantal graven werd aangetroffen, zal hij nog geruime tijd werkzaam zijn in Dordrecht. Tevens is hij betrokken bij het ‘Global History of Health Project’ onder toezicht van prof. dr. G.J.R. Maat.

D. van Steensel (1971)

Dion van Steensel, geboren op 17 mei 1971 in Utrecht, is in 1989 afgestudeerd aan de Agrarische Hogeschool in Delft en in 1996 aan de Universiteit van Utrecht. Zijn specialisatie was de geografie van ontwikkelingslanden. Hij heeft onder meer gewerkt voor SNV in Zimbabwe op het gebied van bodemerosieonderzoek. SNV is een Nederlandse ontwikkelingsorganisatie, gevestigd in Nederland maar met een internationaal werkveld. SNV geeft advies aan lokale organisaties in ontwikkelingslanden om hun capaciteit te vergroten. Hij vervolgde zijn loopbaan als adviseur bij Bureau Berenschot. Als adviseur van Berenschot werkte hij als procesmanager bij het ministerie van VROM om de samenwerking tussen verschillende overheden te bevorderen. Ook heeft hij fusietrajecten van waterschappen begeleid. Sinds 2006 is hij wethouder namens het CDA in de gemeente Dordrecht met de portefeuille financiën, onderwijs, milieu, grote-steden-beleid, strategisch groen project en water.

Verder is hij geïnteresseerd in de geschiedenis van Dordrecht en heeft hij een voorliefde voor Afrika.